BIBLIOTHECA INDICA : १९६

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, NO. 1355.

तत्त्वचिन्तामणि दीधिति-विवृति

TATTVACINTAMANI DIDHITI-VIVRITI

BY

GADADHARA BHATTACHARYYA

WITH TATTVACINTAMANI AND DIDHITI

EDITED BY

LATE MAHÂMAHOPÂDHYÂYA JADUNATH SARBABHUM AND
MAHÂMAHOPÂDHYÂYA KAMAKHYANATH TARKAVAGISA,
Professor, Sanskrit College, Calcutta.

VOL. III. FASC. I.

CALCUTTA :
PRINTED BY S. V. CHATTERJI, SATYA PRESS, 16/1, GHOSE LANE.
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET,
1912.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 1, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM THE SOCIETY'S AGENTS,—

MR. BERNARD QUARITCH, *11, Grafton Street, New Bond Street, London, W.*
AND MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

*Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some of the Fasciculi being out of stock.*

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

	Rs.	As.
Advaitachinta Kaustubha, Fasc. 1-3 @ /10/ each	1	14
Aitareya Brahmana, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5; Vol. III, Fasc. 1-5, Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /10/ ...	14	6
Aitareyalochanam, (the preface of the Ditto) by Ācārya S. V. Sāmasramī ...	2	0
Amarakosha, Fasc. I	2	0
*Anu Bhashya, Fasc. 2-5 @ /10/ each ...	2	8
Anumana Didhiti Prasarini, Fasc. 1-2 @ /10/ each ...	1	4
Astasahasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	3	12
Atmatattvaviveka, Fasc. I ...	0	10
Acvavaidyaka, Fasc. 1-5 @ /10/ each ...	3	2
Avadana Kalpalatā, (*Sans. and Tibetan*) Vol. I, Fasc. 1-10; Vol. II. Fasc. 1-10 @ 1/ each ...	20	0
Balam Bhatti, Vol. I, Fasc. 1-2, Vol. II, Fasc. I, @ /10/ ...	1	14
Baudhāyana Srauta Sutra, Fasc. 1-3, Vol. II Fasc. 1-5 @ /10/ each ...	5	0
Bhasavritti ...	0	10
Bhatta Dipikā, Vol. I, Fasc. 1-5, Vol. II, Fasc. 1, @ /10/- ...	4	6
Bauddhastotrasangraha	2	0
Brhaddevata, Fasc. 1-4 @ /10/ each ...	2	8
Brhaddharma Purana, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	3	12
Bodhicaryavatara of Cantideva, Fasc. 1-6 @ /10/ ...	3	12
Cri Cantinatha Charita, Fasc. 1-3 ...	1	14
Çatadusani, Fasc. 1-2 ...	1	4
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1-4 @ 2/ each ...	8	0
*Çatapatha Brāhmana Vols. I Fasc. 1-7, II Fasc. 1-5, III Fasc. 1-7, V Fasc. 1-4	14	6
Ditto Vol. VI, Fasc. 1-3 @ 1/4/ each ...	3	2
Ditto Vol. VII, Fasc. 1-5 @ /10/, Vol. IX, Fasc. 1-2 ...	4	6
Çatasahasrikā prajñaparamita, Part I, Fasc. 1-17 @ /10/ each	10	10
*Caturvarga Chintāmani, (Text) Vols. II, 1-25; III Part I, Fasc. 1-18, Part II, Fasc. 1-10, Vol. IV, Fasc. 1-6 @ /10/ each ...	36	14
Ditto Vol. IV, Fasc. 7-8, @ 1/4/ each ...	2	8
Ditto Vol. IV, Fasc. 9-10 @ /10/ ...	1	4
Çlokavartika, (English) Fasc. 1-7 @ 1/4/ ...	8	12
*Crauta Sutra of Çānkhāyana, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4; Vol. III, Fasc. 1-4, Vol. IV Fasc. 1 @ /10/ each ...	10	0
Cri Bhashyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /10/ each ...	1	14
Dana Kriya Kaumudi, Fasc. 1-2 ...	1	4
Gadadhara Paddhati Kalasāra, Vol. I, Fasc. 1-7 ...	4	6
Ditto Ācārasāra, Vol. II, Fasc. 1-4 ...	3	2
Gobhiliya Grihya Sutram, Vol. I, @ /10/ each II, Fasc. 1-2 @ 1/4/ each	5	10
Ditto Grihya Sangraha & (Apendix) Gobhila Parisista ...	2	10
Haralata	1	14
Karmapradipah, Fasc. I	1	4
Kala Viveka, Fasc. 1-7 @ /10/	4	6
Katantra, Fasc. 1-6 @ /12/ each ...	4	8
Kurma Purana, Fasc. 1-9 @ /10/ each	5	10
Kiranavali, Fasc. 1-2, @ /10 ...	1	4
Katha Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ /1/4/ each ...	17	8
Madana Pārijāta, Fasc. 1-11 @ /10/ each ...	6	14
Maha-bhasya-pradipodyota, Vol. I Fasc. 1-9 & Vol. II, Fasc. 1-12, Vol. III, Fasc. 1-10 @ /10/ each Vol. IV Fasc. 1-2 @ 1/4 ...	21	14
...	1	14
Manutikā Sangraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /10/ each	9	0
Mārkandeya Purana, (English) Fasc. 1-9 @ 1/- each ...	6	4
*Mimāmsā Darçana, (Text) Fasc. 10-19 @ /10/ each	2	8
Mugdhabodha Vyakarana, Fasc. 1-4, @ /10 each	1	4
Nirukta (2nd edition) Vol. I Fasc. I @ Rs 1-4	3	2
Nyayavartika (Text) Fasc. 1-6 @ /10		

अथ हेत्वाभास निरूपणं सामान्यनिरुक्तिः

तत्त्वचिन्तामणौ ।

अथ हेत्वाभासास्तत्त्वनिर्णयविजयप्रयोजकत्वान्निरूप्यन्ते । तत्रानुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगि-यथार्थज्ञानविषयत्वं । यद्विषयकत्वेन लिङ्गज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं । ज्ञायमानं सदनुमितिप्रतिबन्धकं यत्तत्त्वं वा हेत्वाभासत्वं । दशाविशेषे हेत्वोरेवासाधारण-सत्प्रतिपक्षयोराभासत्वात्, तद्वुद्धेरप्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वं । यद्यपि बाधसत्प्रतिपक्षयोः प्रत्यक्षशाब्दज्ञानप्रतिबन्धकत्वान्न लिङ्गाभासत्वं, तथापि ज्ञायमानस्याभासस्यात्र लक्षणं । यद्वा प्रत्यक्षादौ बाधेन न ज्ञानं प्रतिबध्यते, किन्तूत्पन्नज्ञाने ऽप्रामाण्यं ज्ञाप्यते; अनुमितौ तूत्पत्तिरेव प्रतिबध्यते । ते च सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताः पञ्च ।

इति श्रीमन्महामहोपाध्याय-गङ्गेशोपाध्याय-विरचित-तत्त्वचिन्तामणिः ।

अथ तत्त्वचिन्तामणि दीधितिः ।

एतावता प्रबन्धेन सपरिकरं हेतुं निरूप्य, तत् प्रसङ्गात्, तत्त्वनिर्णयादिरूपतत्कार्य्यकारित्वाच्च, तदाभासनिरूपणं प्रतिजानीते अथेति । अनुमितीति । यथाश्रुतमिदं हेतुदोषाणां लक्षणं । तद्वत्त्वञ्च दुष्टहेतूनां । तदभिप्रायेणैव उपधेयसङ्करेऽपीत्यादि वक्ष्यति ।

ॐ नमो गणेशाय ।

हेत्वाभासनिरूपणं प्रसङ्गस्यापि* सङ्गतित्वं सम्भवति । व्याप्तिपक्षधर्म्मताविशिष्टहेतुनिरूपणे सति व्याप्तिपक्षधर्म्मताविरोधितद्विरह-विशिष्टस्य दुष्टहेतोः स्मरणात्† । अतस्तदप्रदर्शकमूलस्य न्यूनतां‡

---

* स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वावच्छेदकधर्म्म एव प्रसङ्गः । स च प्रकृते हेत्वाभासपदार्थत्व । एवञ्च हेत्वाभासपदार्थत्वावान्तरधर्म्मप्रकारकजिज्ञासां प्रति सामान्यधर्म्मप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वमाश्रित्याभिधान इत्यादि सङ्गतिलक्षणाक्रान्तत्व हेत्वाभासपदार्थत्वस्यापि बोध्यम् ।

† व्याप्तिपक्षधर्म्मताविरहः स्वरूपतो व्याप्तिपक्षधर्म्मताविरहत्वसम्बन्धस्य दुष्टहेतुत्वनिरूपितत्वाभावात् विशिष्टाभावमादाय सङ्गतावपि ततसम्बन्धसत्वात् तथाच सम्बन्धिज्ञान दुष्टहेतुमात्रस्य न सम्बन्धप्रकारेण सम्बन्ध्यन्तरस्मरणे हेतु ।

‡ तदकथन ज्ञानज्ञाप्यतद्ज्ञानस्यानुरूपणीयविरहत्व ।

परिजिहीर्षुः* प्रसङ्गस्यापि तन्निरूपणप्रयोजकत्वमाह एतावतेति† । परिकरो व्याप्तिपक्षधर्मतेति‡ । निरूप्येत्यन्तं, उक्तक्रमेण दुष्टहेतोः स्मृतत्वस्य प्रसङ्गनिर्वाहकस्य लाभाय । तत्प्रसङ्गादिति सपरिकरहेतुनिरूपितप्रसङ्गसङ्गतेरित्यर्थः । तज्ज्ञानजन्यजिज्ञासाधीनत्वं पञ्चम्यर्थः । अन्वयश्चास्य निरूपणमित्यनेन ।

तत्त्वनिर्णयविजय§प्रयोजकत्वादितिमूलं । यद्यपि हेत्वाभासनिरस्तत्वनिर्णयादिजनकज्ञानविषयत्वार्थकतया शिष्यप्रवृत्त्युपयोगिनिरूपणघटकज्ञानप्रयोजनप्रदर्शनपरं । तथापि तन्मात्रपरत्वे सङ्गत्यप्रदर्शनेन मूलस्य न्यूनता स्यादिति तस्यैककार्य्यकारित्वरूपसङ्गतिप्रदर्शनपरत्वमपि सम्भवतीति स्फुटीकर्त्तुमाह त-

* परिहारयोग्यताभावसम्पादकव्यापारः ।

† एतावता प्रबन्धेन अवयवनिरूपणान्तेन ग्रन्थेन । तदीयार्थज्ञानादि निरूप्य इत्यत्र निरूपणेऽन्वेति । निरूप्य इत्यनेन अथ शब्दोऽपि पदार्थाद्यवगमोऽप्यर्थे सङ्गतिः स्यादिति हृदयम् ।

‡ भट्टाचार्यमते दुष्टहेतुत्वसामानाधिकरण्येन सङ्गतिमत्त्व । तन्मते दोषाणां बाधव्याप्ति-स्वरूपासिद्धिव्याप्तिपक्षधर्मताविरहस्वाभावेऽपि न सङ्गतिरिति । मतान्तरमते दुष्टहेतुत्वावच्छेदेन सङ्गतिमत्त्व । अतएव व्याप्तिपक्षधर्मतादिविरहादिपदैर्बाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वयोरुपग्रह । तेन व्याप्तिपक्षधर्मत्वविरहासत्वेऽपि बाधितत्वविरहत्वसत्वात् सङ्गतिः सम्भवति ।

§ एतदलङ्कारत्वेन निरूप्य । अहङ्कारस्य, अहं, प्रकृतमहाकाव्यकरणस्य सम्बन्धेन सामान्यनिरुक्तिरूपस्य ।

त्वनिर्णयादीति आदिपदाद्विजयपरिग्रहः। तत् कार्य्यकारित्वात्, सपरिकरहेतुप्रयोज्यकार्य्यप्रयोजकत्वात्। प्रयोजकत्वञ्च, जनकतावच्छेदकादिसाधारणमिति स्वविषयकज्ञानकार्य्यं प्रति स्वस्य तथात्वमक्षतमेव। तत्त्वनिर्णयः, प्रमितकोटिनिश्चयः। तत्र व्याप्ति पक्षधर्म्मताविशिष्टप्रकृतहेतुज्ञानमिव तद्विपरीतकोटिसाधकस्य हेत्वाभासत्वज्ञानमप्युपयुज्यते। प्रतिबन्धकीभूतविपरीतकोटिव्याप्यवत्ताज्ञानेऽप्रामाण्यग्राहकत्वादित्युभयोस्तत्त्वनिर्णयप्रयोजकत्वं। अथवा* तत्त्वनिर्णयः साध्यवत्ताज्ञाने प्रमात्वनिश्चयः। तत्रानुमापकहेतोर्व्याप्त्यादिविशिष्टत्वरूपसद्धेतुत्वज्ञानमिव विपरीतकोटिसाधकहेतोर्दुष्टत्वज्ञानमप्युपयुज्यते। प्रकृतसाध्यग्रहाप्रामाण्यग्राहकविपरीतकोटिसाधकहेत्वदुष्टत्वग्रहविघटकत्वात्। विजयप्रयोजकत्वञ्च, हेत्वाभासस्य स्वज्ञानाधीनपरोक्तहेतुदोषोद्भावनद्वारा। व्याप्त्यादिविशिष्टहेतोश्च स्वज्ञानाधीनसन्न्यायप्रयोगद्वारा बोध्यम्॥

मूलोक्तलक्षणानां † दुष्टहेतुलक्षणत्वे दोषिष्वतिव्याप्तिः। यथार्थज्ञाननिष्ठानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताश्रयत्वपर्य्यन्तस्य समूहालम्बनविषयताश्रयोदासीनपदार्थवारणाय प्रथमलक्षणे विव-

* तत्त्वपदस्य प्रामाण्यवाचकत्वात्, प्रमितकोटिनिश्चयार्थकत्वं लक्षणापत्ति-रत आह अथवेति।

† स्वहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकयथार्थज्ञानविषयीभूतत्वं तदुक्तौ न कोऽपि दोषः। स च प्रकृतहेतुगत।

णीयतया बाधादिज्ञानप्रतिबन्धकतायां प्रायशो* हेतुविषयताया-
अनवच्छेदकत्वात्, तत्र † हेतोरव्याप्तिश्च । यद्विषयकत्वेनेत्यादि-
लक्षणे च तृतीयाया अवच्छेदकत्वार्थकतया सुतरां तथेत्यत आह
यथाश्रुतमिति ‡ । इदं एतल्लक्षणत्रयं । ननु हेतुवदाभासन्त इति-
व्युत्पत्त्या हेत्वाभासपदस्य दुष्टहेतुपरत्वाद्दुष्टहेतुनिरूपणस्यैव प्रति-
ज्ञातत्वात्तल्लक्षणमेवाकाङ्क्षितमतस्तदनुक्तौ मूलस्य न्यूनता । अन्य-
विधव्युत्पत्त्या हेत्वाभासपदस्य हेतुदोषपरत्वसम्भवेऽपि तच्चेत्यादिना
दुष्टहेतूनामेव विभजनाद्दुष्टहेतुनिरूपणस्याप्रतिज्ञातत्वे तदसङ्गतिः ।
एवं दुष्टहेतुनिरूपणस्याप्रकृतत्वे दुष्टहेतूनां विभागानर्हतया तेषां
सङ्करेण विभागव्याघातशङ्काया अनवतारात् उपधेयसङ्करेऽपीत्यादि
ग्रन्थस्योपाध्यसङ्करेण विभागोपपादनपरस्यासङ्गतिरित्यत आह तद्व-
त्त्वञ्चेति । तादृशदोषवत्त्वञ्चेत्यर्थः । दुष्टहेतूनां लक्षणमित्यनुषज्यते
स्फुटमिति शेषः । तथा च दुष्टहेतुनिरूपणस्य प्रकृतत्वेऽपि दोषल-
क्षणे कृते तद्वत्त्वरूपदुष्टहेतुलक्षणस्य स्फुटतया लाभेन दोषलक्षणा-

* धूमो वह्निमान् धूमादित्याद्यनुमितौ बाधप्रतिबन्धकताया हेतुविषयताया अनवच्छेदकत्वात् प्रायश इत्युक्तं ।

† तथाच गन्धप्रागभावावच्छिन्नघटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्याद्यसङ्कीर्णबाधस्थलेऽव्याप्तिरन्यत्र व्यभिचारादिस्थले समादाय लक्षणसम्भवादिति भावः ।

‡ अनुमितिप्रतिबन्धकयथार्थज्ञानविषयीभूत इति व्युत्पत्त्या दुष्टहेतुलक्षणत्व-मस्य सम्भवतीत्यत उक्तं यथाश्रुतमिति ।

भिधानस्य तत्र तात्पर्य्यात् नोक्तानुपपत्तिरिति भावः। तदभि-प्रायेणैवेति * दुष्टहेतुलक्षणाभिप्रायेणैवेत्यर्थः।

तत्रानुमितिपदं, अनुमितिनिष्ठकार्य्यतानिरूपकसम्बन्धित्वेनानुमितितत्कारणज्ञानपरं, साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्यवानित्याकारकानुमिति परं वा।

अनुमितिपदस्यानुमितिसामान्यपरत्वे† असम्भवात् यत्किञ्चिदनुमितिपरत्वेऽतिप्रसङ्गात् ‡। प्रकृतपक्षसाध्य § हेतुकानुमितिपरत्वमावश्यकं। तथा च व्यभिचारादावव्याप्तिः वह्निर्धूमव्यभिचारीत्यादिज्ञानाभावस्य पर्व्वतो धूमवानित्यनुमित्यजनकत्वात्। लक्षणाया

---

* अत्रेदं बोध्यं तदभिप्रायेणैव इत्यस्य दुष्टहेतुलक्षणाभिप्रायेणैव इत्यर्थकत्वे उपधेयसङ्करेऽपीत्यादि ग्रन्थसन्दर्भकथनमसङ्गतं स्याच्चेत्यादि ग्रन्थसन्दर्भस्यैवोचितत्वात्। किन्तु दोषवत्त्वरूपदुष्टलक्षणाभिप्रायेणैवेत्यर्थो बोध्यः। तथा च दुष्टलक्षणकरणे ऽसिद्धत्वादिग्रन्थासङ्गतेरभावे उपधेयसङ्करेऽपीत्यादिग्रन्थासङ्गतिः।

† असम्भवभिया अनुमितित्वव्यापकत्वनिवेशासम्भवेन अनुमितिनिरूपितप्रतिबध्यत्वनिवेशे पर्व्वतो वह्निमानित्यादौ घटाभाववद्भूतलत्वादावतिव्याप्तिः। तस्यापि भूतलं घटवदित्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वादित्यत आह अनुमितिपदस्येत्यादि।

‡ अनुमितिपदस्यानुमितिसामान्यपरत्वेऽतिप्रसङ्गादिति क्वचित् पाठः।

§ अत्र हेतुकत्वपदेन हेतुप्रकारकनिश्चयजन्यानुमितित्वलाभात् वह्निव्याप्यमहानसीयवह्न्यभाववान् पर्व्वत इत्याकारकनिश्चयोत्तरजायमानपर्व्वतो महानसीयवह्निमानित्यनुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालिज्ञानविषयत्वात् महानसीयवह्न्यभाववत्त्वेऽव्याप्तिः।

तस्य तादृशानुमितिजनकज्ञानमात्रपरत्वेच बाधादावव्याप्तिः। बाधादिज्ञानस्य परामर्शाप्रतिबन्धकत्वात्। अतोऽनुमिति पदमजहत्स्वार्थलक्षणया तदुभयपरतया व्याचष्टे तत्रेति। तादृश लक्षणवाक्य इत्यर्थः। •लक्षणघटकतावच्छेदकमुभयसाधारणमनुगतरूपमाहानुमितिनिष्ठकार्य्यतानिरूपकसम्बन्धित्वेनेति अनुमितिपदस्य प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टे प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-प्रकारक-प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुकानुमितिपरत्वं स्वयमेव दर्शयिष्यति। अतोन वक्ष्यमाणातिप्रसङ्गः। निरूपकत्वञ्चात्र यदि प्रतियोगित्वं, तदा कार्य्यस्य कार्य्यताप्रतियोगित्वाभावादनुमित्यसंग्रहः, अतः सम्बन्धिपदं सम्बन्धिद्वयसाधारणस्य तत्*साक्षात्कारजनक† साक्षात्कारविषयतात्मक ‡ निरूपकत्वस्य लाभाय। अत्र पर्वतोवह्निमान्

• तत्पदं अनुमिति निष्ठकार्य्यता परम्।

† अनुमितिनिष्ठकार्य्यतासाक्षात्कार प्रति अनुमिततत्कारणपरामर्शयोः साक्षात्कारोहेतुः सम्बन्धिद्वयनिरूपणपदार्थसाक्षात्कारं प्रति सम्बन्धिद्वयसाक्षात्कारोहेतुरित्यवश्य वक्तव्यत्वात् अन्यथा घटभूतलसाक्षात्कार विना तयोः संयोगसाक्षात्कारापत्तेः। एतत् सर्व्वं हृदिकृत्वाह तत्साक्षात्कारजनकेत्यादि।

‡ अत्र तादृशसाक्षात्कारजनकसाक्षात्कारविषयत्वं तादृशसाक्षात्कारजनकतावच्छेदकमुख्यविशेष्यताश्रयत्वं अतो न केवल पर्व्वतोवह्निमानित्यनुमितिविषयकसमूहालम्बनदशायां वह्निमानित्यनुमितिविषयकसाक्षात्कारविषयत्वमादाय पर्व्वतपक्षकवह्न्यनुमितिस्थले बाधाभाववदवृत्तादौ दोषत्वापत्तिः। तथा यत्र स्वर्णविशेषे साध्यतावच्छेदके प्रविष्टा तत्र सर्व्वेषामेव दोषाणां तादृशानुमित्यप्रतिबन्धकतया प्रतिबध्यतायां तादृश पक्षत्वव्यापकत्वनिवेशकल्प लक्षणासम्भवः। व्यापकत्वानिवेशे पुरातमीयघटादावतिव्याप्तिरित्यादिदूषणावकाश इति बोध्यम्।

ह्रदश्च वह्निमानित्यादिसमूहालम्बनानुमित्यादिविरोधिह्रदनिष्ठवह्न्यभावादिरूपबाधादेः पर्वतादौ धूमादिना वह्न्यादिसाधने दोषताप्रसङ्गः। प्रकृतानुमितिनिष्ठकार्य्यतानिरूपकसम्बन्धिग्रहत्वस्य कस्यापि प्रतिवध्यतानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नप्रतिवध्यतानिरूपितप्रतिवन्धकतानिवेशनासम्भवात् तथाविधग्रहत्वव्यापकप्रतिवध्यतानिवेशे च अनुमित्यविरोधिनि व्यभिचारादौ परामर्शाविरोधिनि वाधादौ चाव्याप्तिः। उभयविरोधिपक्षाप्रसिद्ध्यादावेव तादृशप्रतिवध्यतानिरूपकज्ञानविषयत्वसत्वादतः कल्पान्तरमाह साध्यव्याप्येति। प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नतद्व्याप्तिविशिष्टप्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकानुमितिसामान्यपरमित्यर्थः। एवञ्च तादृशसमूहालम्बनानुमितेर्व्याप्त्यादिविषयकतया व्यभिचारज्ञानादिप्रतिवध्यत्वान्न व्यभिचाराद्यसंग्रहः। ह्रदादौ वह्न्यादिविषयकसमूहालम्बनादिप्रतिवन्धकतामादाय दर्शितातिप्रसङ्गस्य वारणाय सामान्यपदं। तथा च तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिवध्यतानिरूपितप्रतिवन्धकताशालियथार्थज्ञानविषयत्वं पर्य्यवसितार्थः। एवञ्च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नादिप्रकारकानुमितिसामान्यान्तर्गतायां पर्व्वतो वह्निमान्वह्निव्याप्यधूमवांश्चेत्याद्यनुमितौ ह्रदो न वह्निमानित्यादिनिश्चयस्याप्रतिवन्धकत्वात्, वाधसत्प्रतिपक्षस्वरूपासिद्ध्याश्रयासिद्धिष्वव्याप्तिवारणाय प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षविशेष्यकत्वनिवेशः। द्रव्यत्वादिना ह्रदादिविशेष्यकानुमितौ तथाविधनिश्चयस्याप्रतिवन्धकत्वात्तद्दोषतादवस्थ्यमतः

पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोपादानं। अवच्छेदकत्वञ्च, तत्पर्य्याप्त्यधिकरणत्वं। तेनातेजस्त्वी पर्व्वतोवह्निमानित्यादौ विशिष्टपर्व्वतत्वादिमति वह्न्याद्यभावरूपबाधस्य, काञ्चनमयः पर्व्वतोवह्निमानित्यादौ च, आश्रयासिद्धेः शुद्धपर्व्वतत्वाद्यवच्छिन्नपक्षकानुमित्यविरोधित्वेपि नासंग्रहः; एवमग्रेपि बोध्यं। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रकारकत्वानिवेशे, परामर्शाविरोधितया बाधसत्प्रतिपक्षयोरव्याप्तिः। तत्र प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्यानुपादानेपि तद्दोषतादवस्थ्यं। वह्नित्वावच्छिन्नाभावादिनिश्चयस्य धूमजनकतेजस्त्वी वह्निव्याप्यधूमवांश्च इत्याद्यनुमित्यप्रतिबन्धकत्वात्। साध्याप्रसिद्धाव्याप्तिवारणप्रयोजनकत्वोपवर्णनन्तु तदुपादानस्येति तु न सत्। वह्निर्न काञ्चनमय इत्यादिनिर्णयस्य पक्षे शुद्धवह्नित्वादिना वह्न्याद्यनुमित्यविरोधित्वेपि, द्वितीयदले प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नान्तर्भावसत्वात्तस्य काञ्चनमयवह्निव्याप्यधूमवान् पर्व्वत इत्यनुमितिविरोधितया; तत्र लक्षणगमनात्। द्वितीयदलप्रवेशात् व्यभिचारविरोधसाधनाप्रसिद्धस्वरूपासिद्धिषु नाव्याप्तिः। तत्रापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिविशिष्टत्वनिवेशाद्व्यभिचारविरोधयो नाव्याप्तिः। वह्निधूमव्यभिचारीत्यादिज्ञानदशायामपि द्रव्यत्वादिना धूमादिनिरूपितव्याप्तेर्भानसम्भवात् तद्दोषतादवस्थ्यमतोव्याप्तौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नीयत्वनिवेशः। अन्वयव्याप्तिव्यतिरेकव्याप्तौ विशिष्योपादाय तदुभयविशिष्टहेतुप्रकारकत्वमेव निवेश्यं। एकमात्रव्याप्यु-

पादाने * साधारण्यानुपसंहारित्वयोरेकतरासंग्रहप्रसङ्गादित्यग्रे-व्यक्तीभविष्यति । तादृशव्याप्तिद्वयप्रकारतानिरूपितहेतुप्रकारतायास्तत्साध्यकतद्धेतुकानुमितिजनकतावच्छेदकप्रकारतात्वे-नानुगमय्य निवेशनन्तु न सम्भवति । साध्याभाववद्वृत्तित्व-ज्ञानदशायां केवलव्यतिरेकव्याप्त्यादिप्रकारकहेतुमत्ता ज्ञानोत्पत्त्या साधारण्यादेस्तादृशप्रकारता-शाल्यनुमिति सामान्य-विरोधित्वा-भावाद्व्याप्तिविशिष्टविषयकत्वमात्रस्य तद्विशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविषयकत्वमात्रस्य वा निवेशे स्वरूपासिद्ध्यव्याप्तिरतः पक्षांशे तादृशव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्न प्रकारकत्व-निवेशः । पक्षांशे व्याप्तिविशिष्टप्रकारकत्वमात्रनिवेशेऽपि तद्दोष-तादवस्थ्यं । धूमाभाववान् ह्रद इत्यादिज्ञानस्य द्रव्यत्वादिना हेतु-मत्ताज्ञानाविरोधित्वात् । साधारण्याद्यव्याप्तिश्च । वह्नित्वाद्य-वच्छिन्ने धूमाभाववद्वृत्तित्वादिग्रहस्य धूमादिव्याप्तिविशिष्टतद्व्यक्ति-त्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानाविरोधित्वादतो हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न-त्वनिवेशः । पक्षांशे साध्यादिप्रकारकस्य संस्कारादेराहार्य्यज्ञानादेश्च बाधादिज्ञानाप्रतिबध्यत्वादसम्भव इत्यत स्तादृशानुमितित्वव्याप-

* असमसाधारण्यास परस्परनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताशालिज्ञानमेवो पादेय इति तत् प्रतिबन्धकतामादाय केवलान्वयिन्यनुपसंहारस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन बाध्यत्वग्रहाभावस्यापि ज्ञानमादाय लक्षणगमनसम्भवादिति चिन्त्य ।

कतानिवेशः । साध्यव्याप्यहेतुधर्म्मितावच्छेदकक साध्यवत्ताज्ञान-
स्यैव साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्यवानित्याकारकतया तादृशा-
कारलिखनस्वरसात्तादृशहेतुविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्न विशे-
ष्यक-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-प्रकारकानुमितित्व-व्यापकप्रति-
बध्यत्वस्य लक्षणघटकत्वोपगमे, पर्व्वतत्वाद्यवच्छेदेन वह्न्यादेः सा-
ध्यत्वे, तत्सामानाधिकरण्येन साध्याभावादेरदोषत्वप्रसङ्गः । सामा
नाधिकरण्यमात्रावगाहिबाधादिज्ञानस्य शुद्धपर्व्वतत्वावच्छेदेन
वह्न्यादिज्ञानं प्रत्येव प्रतिबन्धकतया, धूमविशिष्टपर्व्वतत्वावच्छिन्न-
धर्म्मिकवह्न्यादिज्ञानाप्रतिबन्धकत्वादिति तदुपेक्षितं । न च विशेष्य
तावच्छेदककोटौ धूमादेरधिकस्य भानेपि शुद्धपर्व्वतत्वावच्छिन्नसंयो-
गादेर्यत्र संसर्गता तत्र पर्व्वतत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यभावादिज्ञान-
स्य प्रतिबन्धकत्वमावश्यकं तादृशानुमितेरपि शुद्धपर्व्वतत्वावच्छेदेन-
वह्न्याद्यवगाहित्वादिति वाच्यं । धर्म्मितावच्छेदकावच्छेदेन विशिष्ट-
बुद्धौ धर्म्मितावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नत्वमेव संसर्गां-
शे भासते न तु तदेकदेशावच्छिन्नत्वमपि । तद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यता
निरूपिततदेकदेशव्यापकत्वावच्छिन्नसंसर्गताया अप्रामाणिकत्वात् ।
अथ लिङ्गोपधानमते हेतोः सर्व्वत्रैव धर्म्मितावच्छेदकतया भानात्ता-
दृशसंसर्गताभ्युपगम आवश्यकः । अन्यथा शुद्धपर्व्वतत्वावच्छे-
देन हेतुमत्ताज्ञानस्थले हेतुविशिष्टपर्व्वतत्वावच्छिन्नसंयोगादिसंसर्ग-
कानुमितेरेवोपगमे पर्व्वतत्वसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिबाधादि
ग्रहकालेऽपि तत्र तथाविधसाध्यनिश्चयवतोऽनुमित्यापत्तेः । नहि

सामानाधिकरण्येन बाधसिद्ध्योः सत्त्वोरनुमितिं * कश्चिदुपैति। तादृश बाधादिग्रहस्य क्वचिदप्यनुमितौ प्रतिबन्धकत्वासम्भवात् तेषां हेत्वाभासताविलयापत्तिश्चेति चेदेवमपि लिङ्गानुपधानमते तादृश-विषयतायां मानाभाव एव। ग्रन्थोपि लिङ्गानुपधानमताभि-प्रायकः। तन्मतेऽनुमितेः सर्वत्रैव तथाकारकतया, तादृशाकारक-त्वस्याव्यावर्त्तकतया, अनुमितिपदस्य तादृशानुमितिपरत्वदर्शना-सङ्गतेः॥

केचित्तु लिङ्गानुपधानमतेऽनुमितिपदस्य तदुभयपरत्वं व्या-ख्याय यथाश्रुतपरतानिर्वाहाय लिङ्गोपधानमतमाश्रयन्ते साध्य-व्याप्येत्यादिना। इत्याकारकानुमितिपरं, अनुमितेरित्याकारक-तामताभिप्रायकमिति व्याचक्षते †॥

तेनैकत्र हेतौ व्यभिचारादिग्रहेऽप्यन्यस्य परामर्शा-दनुमित्युत्पादेन, व्यभिचाराद्याग्रहादिज्ञानेनान्यथा-

* अतएव क्षितिः सकर्तृका कार्य्यत्वादित्यनुमानपक्षे कुसुमाञ्जलावाचार्य्यैः [illegible] रूपेण पक्षतायाम् अतो बाधादिरुक्तः। अन्यथा क्षितित्वसामानाधिकर-ण्येन बाधसत्त्वेऽपि हेतौ [illegible] तन्मतेऽनुमितौ बाधकाभावादसङ्गत्या-पत्तेरिति भावः।

† तन्मते पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षविषयतायाः एकत्वेन निवेशेन [illegible] हेतुस्य वह्निव्याप्यत्वमित्यत्र एवं व्याप्तिमिन्नत्वाहि हेतुस्य [illegible] धूमस्य व्याप्यत्वमित्यत्र [illegible] सम्मत [illegible] अनुमितिपरत्व [illegible] सङ्गतम्।

सिद्धत्वाच्च । व्यभिचारादिग्रहाभावस्यानुमित्यजनकत्वेऽपि न क्षतिरिति वदन्ति ।

व्याख्याप्रयोजनं स्फुटयति तेनेति । एकत्र, वह्नित्वाद्येकधर्म्मावच्छिन्ने । व्यभिचारादीत्यादिना स्वरूपासिद्धिपरिग्रहः । अन्यस्य परामर्शात्तद्वह्नित्वादिरूपापरधर्म्मावच्छिन्ने व्याप्तिपक्षधर्म्मतावगाहिज्ञानात् व्यभिचारादिति । व्यभिचारादिग्रहाभावस्यानुमित्यजनकत्वेऽपीत्यनेन सम्बन्धः । यत्र यद्रूपावच्छिन्ने व्यभिचारज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणे कथञ्चित्तद्रूपावच्छिन्नलिङ्गकपरामर्शस्तत्र क्षणिकव्यार्जन अनुमित्युपगमान्न तत्र व्यभिचारोदर्शितः । ननु तद्धर्म्मावच्छिन्नलिङ्गकानुमितौ तद्धर्म्मावच्छिन्नधर्म्मिकव्यभिचारज्ञानाभावस्य हेतुत्वोपगमान्नव्यभिचारः । तद्धर्म्मावच्छिन्नलिङ्गकत्वञ्चाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तद्रूपावच्छिन्नधर्म्मिकव्याप्त्यादिज्ञानविशिष्टत्वं । तादृशसम्बन्धेन व्यभिचारज्ञानविशिष्टं यत्तदन्यत्वमेव वा जन्यतावच्छेदकं वाच्यं । तेन धूमव्याप्य वह्निमानयमित्याकारकगवाश्वादिपरामर्शोत्पत्ति * द्वितीयक्षणे यत्र लौकिकसन्निकर्षजन्यो वह्निर्धूमव्यभिचारी धूमव्याप्येन्धनवानित्याकारकसमूहालम्बनग्रहस्तज्जन्यानुमितेरुक्तसम्बन्धेन वह्नित्वावच्छिन्नधर्म्मिकव्याप्त्यादिज्ञानविशिष्टत्वेऽपि

* अत्र च तृतीयक्षणे साधारणधर्म्मावच्छिन्नोभयत्व [illegible] निर्विकल्पकमध्यया विनाश
दृश्य परामर्शान्तर नुमितेस्तु त्र [illegible] ज्ञानविशिष्टत्वाभावादिति ।

न* चतिरत आह व्याप्त्यादीति । क्लृप्तकारणताकव्याप्त्यादिज्ञान-सत्त्वे व्यभिचारज्ञानाद्यभावव्यतिरेकेणानुमितिव्यतिरेकस्यासिद्धत्वा-दिति भावः । व्याप्तिज्ञानादेर्व्यभिचारज्ञानाभावादिना अन्यथा-सिद्धत्वशङ्कातु † प्रागेव निराकृता । न चतिर्न व्यभिचारादाव-व्याप्तिः । यत्रासद्धेतुविशेषे तादृशानुमितेरप्रसिद्धिस्तत्रत्यदोषे-ष्वव्याप्तेर्वक्ष्यमाणतया ईदृशयथाश्रुतव्याख्यायामनिर्भरसूचनाय-वदन्तीति ॥

पर्व्वतोनिर्वह्निः धूमो वह्नेरभिधेयत्वं प्रमेयत्वस्य व्यभिचारीत्यादिभ्रमादनुमितिप्रतिबन्धादाह यथार्थेति ॥

पर्व्वतोवह्निमान् धूमादित्यादिसद्धेतुस्थले बाधादिभ्रमविषये ऽतिव्याप्तिवारकतया यथार्थपदं सार्थकयति । पर्व्वतोनिर्व्वह्नि-रिति । अत्र इति पदस्य त्रितयस्थले सम्बन्धाद्भ्रमत्रितयलाभः । प्रत्येकभ्रममादायैवातिप्रसङ्गसम्भवात् तादृशसमूहालम्बनभ्रमपर्य्य-न्तानुधावनवैफल्यात् तत्परत्वासङ्गतेरितिध्येयम् ।

प्रथम भ्रमोऽनुमितौ विरोधी । अन्त्यौ च तज्जनकज्ञाने तथा,

---

* न व्यभिचार इति भावः ।

† यत्र व्यभिचारज्ञानं नास्ति व्याप्तिज्ञानञ्च नास्ति तत्रानुमित्यनुत्पादात् यत्र व्याप्तिज्ञानमस्ति व्यभिचारज्ञानाभावोनास्ति तत्रानुमित्यनुत्पादादित्याशयः ।

तयोरपि प्रथमेऽन्यत्र प्रसिद्धस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य धूमाद्यंशे भ्रमत्वं अन्त्येच प्रमेयत्वाभाववद्वृत्तित्वस्याप्रसिद्धया न तद् भ्रमत्वं । किन्त्वभावांशेऽनुयोगिताविशेषसम्बन्धेन साध्यस्य भ्रमत्वमित्येतादृशविशेषमाहृत्यै शिष्यव्युत्पादनायानेकविधभ्रमकथनं ॥

इदन्त्ववधेयं अभिधेयत्वं प्रमेयत्वस्यव्यभिचारीत्यत्र स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन प्रमेयत्वभ्रमो वाच्यः । प्रतियोगितांशे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्व-साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वयोः साध्यभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिघटकतया तदंशे तदुभयावगाहिव्यभिचारज्ञानस्यैव व्याप्तिज्ञानविरोधित्वात् । एवञ्च भेदादौ प्रमेयत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य प्रसिद्धावपि स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताकत्वाप्रसिद्धया तादृशसम्बन्धेन भ्रमानुपपत्तिः । प्रतियोगितांशे सम्बन्धविशेषाद्यवच्छिन्नत्वस्य भ्रमइत्यपि न युक्तं । तस्य सम्बन्धघटकतया तत्प्रकारकत्वघटित तद्भ्रमत्वानुपपत्तेः । नच तेन रूपेण प्रतियोगिताप्रकारकएवात्र भ्रमोविवक्षितः । ननु तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गक इति वाच्यं । लाघवात् * प्रतियोगितासंसर्गकज्ञानस्यैवानुमितिहेतुतया तत्प्रकारकव्यभिचारज्ञानस्याकिञ्चित्करत्वात् । अत्राहुः स्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन—

* अत्रावधेयं तादृश सम्बन्धेन विशिष्टाभावादेः किन्तु धूमवत्ताभावादेरन्यथा पर्वतादौ महानसीयवह्न्यभावोऽस्तीति प्रतीतिवत् वह्निर्नास्तीति प्रत्ययः स्यादिति भाव ।

साध्यतावच्छेदकवत्त्वमेवाभावस्य* साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्ति-घटकं लाघवात्। एवञ्च तादृशसम्बन्धेनाभावांशे साध्यतावच्छेदक-प्रकारकव्यभिचारज्ञानस्य व्याप्तिग्रहविरोधितया घटत्वादेः प्रसि-द्धेन तादृशसम्बन्धेन मेयत्ववादेरभावांशे भ्रमात्मक एव तथा-विधो ग्रह इति न किञ्चिदनुपपन्नम् † ॥

प्रथमे साध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानविरोधी हेतौ साध्याभाववद्वृ-त्तित्वरूपव्यभिचारस्य भ्रमः, द्वितीये तदप्रसिद्धया व्यापकसामा-नाधिकरण्यग्रहविरोधी साध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधिकरणा-भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य भ्रमोऽभिमतः। असमानप्रकारक-ज्ञानस्याविरोधितया द्विविधव्यभिचारसंग्रहाय द्विविधव्याप्ति-विषयकसमूहालम्बनज्ञानस्यैव लक्षणे निवेश्यत्वात्। न च हेतुः साध्यस्य व्यभिचारीत्यतः साध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधिक-रणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य दुर्लभतया, तदवगाहिज्ञान-स्याभिधेयत्वं प्रमेयत्वस्य व्यभिचारीत्याकारकता नोपपद्यत इति वाच्यं। यतोऽभाववद्वृत्तित्वं समानाधिकरणाभावप्रतियोगिताव-च्छेदकत्वं द्वयमेव हेतुः साध्यस्य व्यभिचारीत्यत्र व्यभिचारपदार्थः

* अत्र तादृश सम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टाभाववदवृत्तित्वस्यैव व्याप्तित्वे सङ्गमनीयत्वाभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः अवच्छिन्नप्रतियोगिता-कत्वसम्बन्धेन वह्नित्वादिविशिष्टस्य सङ्गमनीयत्वाभावादेरधिकरणीभूतपर्वतादौ धूमादेर्वृत्तित्वादिति ध्येयम्।

† एतस्मात्ऽन्वयितावच्छेदकरूपेणान्वय्युपस्थितिं विना मेयत्वत्ववृत्तिधर्म्मप्रकारं विना एतदनुपपन्नमिति न विभावनीयम्।

तत्र प्रथमव्यभिचारतात्पर्य्यग्रहस्थले व्यभिचारपदार्थैकदेशे ऽभावेऽनुयोगितारूपषष्ठ्यर्थस्य तत्र प्रकृत्यर्थतावच्छेदकवह्नित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्यान्वयः । मत्वर्थीयार्थस्य स्वरूपसम्बन्धवान्, तस्य चाभेदेन प्रथमान्तार्थेऽन्वयः । द्वितीयतत्पदार्थपरवाक्यस्थले च तदेकदेशसामानाधिकरण्ये हेतुपदार्थान्वितप्रथमार्थनिरूपितत्वस्यान्वयः । षष्ठीप्रकृति धर्म्मपरतया षष्ठ्यन्तार्थस्य साध्यतावच्छेदकनिष्ठत्वस्य तादृशान्वयलब्धहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे तस्य च तद्धितार्थसम्बन्धिन एकदेशे घटकत्वसम्बन्धे सम्बन्धिनश्चाभेदेन प्रथमान्तार्थेऽन्वयः । एवञ्चोक्तवाक्यात्तत्र साध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यापि लाभात्तत्र तदवगाहिभ्रमस्य दर्शितानाकारकतासम्भवादित्यपि वदन्ति ॥

भ्रमादिति पञ्चम्यर्थः प्रयुक्तत्वं तस्य प्रतिबन्धपदार्थेऽनुत्पादेऽन्वय । यथार्थेतीति । यथार्थपददानेन स्वव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्ना या या विषयता तदनिरूपकत्वस्य सर्वांशे प्रमात्वस्य विवक्षणीयतया दर्शितभ्रमाणां किञ्चिदंशे प्रमात्वेपि न तमादाय दोष इति भावः ॥

ननु प्रतिबन्धकज्ञानविषयव्यभिचारादिघटकसाध्यादेरपि प्रत्येकं हेत्वाभासत्वापत्तिः । अथ विशिष्टविषयकं ज्ञानं प्रतिबन्धकं तद्घटकस्तु न विशिष्टमिति

चेत्तर्हि यथार्थेति व्यर्थं । भ्रमविषयविशिष्टस्या-
प्रसिद्धत्वादित्यनुशयेनाह यदिति ।

अत्र यथार्थपदेन सद्धेतुस्थलेऽनुमितिविरोधिभ्रमविषय-
साध्याभावादावतिप्रसङ्गवारणेऽपि, असद्धेतुस्थले तादृशप्रमाविषय-
दोषघटकसाध्यादेः प्रत्येकं दोषत्वापत्तिर्दुर्व्वारैव । तदर्थं प्रका-
रान्तरानुसरणे च, तत एव पूर्व्वदोषस्यापि वारणसम्भवे यथार्थ-
पदं व्यर्थमिति दोषस्य दुरुद्धरतया तस्यैव यथार्थपदाघटित-
लक्षणान्तरानुसरणबीजत्वमाह नन्विति । एकदेशस्यापि वि-
शिष्टघटकतया हेत्वाभासपदार्थत्वस्येष्टत्वादाह प्रत्येकमिति ।
प्रत्येकपर्य्याप्तसाध्यतावच्छेदकाद्यवच्छिन्नस्येत्यर्थः । हेत्वाभासता-
पत्तिः, हेत्वाभासपदार्थत्वापत्तिः । यद्रूपावच्छिन्नज्ञानस्यानु-
मितिविरोधित्वं तद्रूपावच्छिन्ने हेत्वाभासत्वव्यवहारस्य तद्रूपा-
वच्छिन्नमात्रज्ञानाद्धेतोर्दुष्टत्वव्यवहारस्य चानुदयेन इष्टापत्तिर्न
सम्भवतीति भावः । यादृशविशिष्टविषयकत्वं तादृशानुमिति-
विरोधितानतिरिक्तवृत्ति तत्त्वमिति विवक्षया न साध्यादावति-
व्याप्तिरित्याशयेनाशङ्कते अथेति । विशिष्टविषयकं साध्याभाव-
वद्वृत्तित्वविशिष्टसाधनादिविषयकमेव, तद्घटकञ्च तादृश-
विशिष्टघटकप्रत्येकपदार्थविषयकत्वञ्च न विशिष्ट, न तादृश-
विशिष्टनिरूपितं । तथा च प्रत्येकपदार्थविषयकत्वस्य प्रतिबन्ध-
कतायामतिरिक्तवृत्तित्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः । व्यर्थमिति
यथार्थपदादानेऽपि सद्धेतुस्थलेऽतिव्याप्तिवारणसम्भवात् । ननु तत्र

भ्रमविषयप्रत्येकपदार्थस्योक्तरीत्या वारणेपि तद्विषयविशिष्टेऽति व्याप्तिरत आह भ्रमविषयेति। अप्रसिद्धत्वादिति। तथा च क्वातिव्याप्तिरिति भावः॥

केचित्तु दुष्टानामेव हेतूनां एतानि लक्षणानि, तत्र तृतीयमिव प्रथममपि ज्ञायमानव्यभिचारादेः प्रतिबन्धकत्वमभ्युपेत्य। तदर्थश्च, तादृशाभावप्रतियोगिनो ये व्यभिचारादयस्तत्प्रकारकयथार्थज्ञान विषयत्वमग्रेच तत्त्वमित्यस्य तद्वत्त्वमित्यर्थः। आद्यस्यैव वा दुष्टहेतुलक्षणत्वमिति प्राहुः॥

केचित्त्विति। नन्वाद्यस्य दुष्टहेतुलक्षणत्वे दोषेष्वतिव्याप्ति स्तेषामप्यनुमितिविरोधियथार्थज्ञानविषयत्वात्। न च ह्रदादि पक्षक-वह्न्यादि-साध्यकस्थले वह्न्यभाववद्ध्रदादिरूपदोषाणामपि दुष्टहेतुतया लक्ष्यत्वमेवेति वाच्यं। तद्रूपावच्छिन्नपक्षक तद्रूपावच्छिन्न साध्यकतद्रूपावच्छिन्नहेतुकस्थले तेन रूपेण दुष्टस्य लक्षणं। यदि तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमितिविरोधियथार्थ ज्ञानविषयत्वमात्रं। तदा ह्रदत्वावच्छिन्नपक्षकवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकधूमत्वावच्छिन्नहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकप्रमाविषयवह्न्यभाववद्ध्रदादीनां धूमत्वादिना दुष्टत्वाभावादतिव्याप्तिरित्याशङ्कां परि जिहीर्षुस्तादृशाभावप्रतियोगिनां ज्ञानमिति षष्ठीसमासमाश्रित्य तादृशाभावप्रतियोगिप्रकारकयथार्थज्ञानविषयत्वमर्थं व्याख्या-

त्यति। तज्ज्ञायमानदोषप्रतिबन्धकतामत एव संगच्छतेऽतस्तदवलम्बैवाह तत्रेति। तेषु लक्षणेषु मध्ये इत्यर्थः। तृतीयलक्षणस्य सर्व्वमत एव ज्ञायमानदोषप्रतिबन्धकताभिप्रायकतया दृष्टान्तत्वेनोपन्यासः। तदर्थयेति। प्रतियोग्यस्तेन व्यभिचारादिदोषानादाय लक्षणं सङ्गमनीयमिति दर्शयितुं व्यभिचारादय इति। न तु तेन रूपेण लक्षणघटकत्वमित्यवधेयं। एवञ्च यथार्थपदादानेदुष्टत्वभ्रममादाय प्रकृतहेतुभिन्नेऽतिप्रसङ्ग * इति यथार्थपदसार्थक्यम्। यद्यपि पर्व्वतत्वाद्यवच्छिन्ने वह्नित्वाद्यवच्छिन्नसाधने धूमत्वावच्छिन्नोदुष्ट इत्यादिः सद्धेतौ दुष्टत्वव्यवहारस्य नापत्तिः, तत्र तत्पक्षसाध्यहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकरूपदोषप्रकारकज्ञानविषयत्वस्यैव प्रत्येतव्यत्वात् तादृशानुमितिप्रतिबन्धकबाधव्यभिचारादेरप्रसिद्धत्वात्। ह्रदादौ वह्न्यादिसाधनमादाय च सर्व्वत्रैव दुष्टत्वव्यवहारदृष्टेस्तथापि धूमसाधने वह्नित्वेनायं दुष्ट इत्यादौ वह्नित्वाद्यवच्छिन्नहेतुकधूमाद्यनुमितिप्रतिबन्धक

* ननु समूहे वह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयकज्ञानात् असम्भववारणाय यथार्थपदं सार्थकं। तथाच वैयर्थ्यशङ्का न सङ्गच्छते। नच समवायान्यत्वमेव निवेश्य समवायव्यावर्त्तनाय यथा सन्निवेशे वैयर्थ्यविरहात्। अत केचित् संयोगाभाववद्ध्रदरूपबाधादावव्याप्तिः। तादृशविशिष्टविषयतायाः संयोगवान्ह्रद इति प्रमासाधारणत्वात् अतस्तद्व्यावर्त्तनाय समवायान्यत्वनिवेशस्यावश्यकतया यथार्थपदवैयर्थ्यशङ्का इत्याह। इदमत्र चिन्त्यम्। एतन्मते निरवच्छिन्नविशेष्यतया संयोगाभाववद्ध्रदस्य बाधतया तादृशविशिष्टविषयतायाः प्रमात्मकसमूहालम्बनसाधारणत्वात् समवायान्यत्वनिवेशस्यानावश्यकता। एवं तादृशनिरूपणतया संयोगेन वह्निं वक्तुं असमन्वयात्।

दोषप्रकारकज्ञानविषयत्वस्य प्रत्ययात् वक्ष्यमाणसम्बन्धावच्छिन्न-
ताद्दशानुमितिप्रतिबन्धकधूमाभाववद्वृत्तित्वविशिष्ट वह्न्यादिरूप-
प्रसिद्धदोषप्रकारताशालिभ्रममादाय रासभादितात्पर्य्येणापि तथा
व्यवहारः स्यात्। न च तत्र विशेष्ये तृतीयार्थवह्नित्ववैशिष्ट्या-
भावाद्रासभे तद्बाधेन नायमतिप्रसङ्ग इति वाच्यं। तथा सति दोष-
पदार्थघटकानुमितौ वह्नित्वावच्छिन्नहेतुकत्वालाभात् तल्लाभानु-
रोधेन हेतुप्रकारकज्ञानजन्यानुमितिप्रतिबन्धकरूपदोषपदार्थघटक-
मितौ वह्नित्ववैशिष्ट्यरूपतृतीयार्थस्य तत्प्रकारकतायाम्वा स्वाव-
च्छिन्नत्वार्थकतृतीयालभ्यवह्नित्वाद्यवच्छिन्नत्वस्यान्वय इत्येवोप-
गन्तव्यत्वात्। न च विशिष्टे वह्नित्वादिधर्म्मवैशिष्ट्यबोधकपद
समभिव्याहारस्थले दोषार्थकधातोरेव वह्नित्वावच्छिन्नहेतुकानु-
मितिप्रतिबन्धकोऽर्थः। अथवा अनुमित्यर्थकसाधनशब्दस्यैव
वह्नित्वाद्यवच्छिन्नहेतुकानुमितिरूपविशेषलाक्षणिकत्वं। धात्वर्थे-
ऽनुमित्यन्तर्भावे साधनपदार्थानन्वयप्रसङ्गात् तथा च विशेष्य एव
तृतीयार्थवैशिष्ट्यान्वयोपगमान्नोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यं। एवमपि
वह्निना धूमसाधने रासभो दुष्ट इत्यादिव्यवहारस्य भ्रममादायाति-
प्रसङ्गादिति यथार्थपदसार्थक्यं। * अथवा इतरभेदानुमापकमेवेदं

* यथार्थपददानेऽपि वह्निमान् द्रव्यादित्यादौ वह्न्यभाववद्वृत्तिद्रव्यादिरूपसव्य-
भिचारस्य साहचर्यद्रव्यत्वादिमत्त्वमन्यमेन धूमादि सत्त्वेऽपि सत्त्वेन द्रव्यत्वाव-
च्छिन्नेन वह्निसाधने द्रव्यत्वावच्छिन्न दुष्ट इत्यस्येव द्रव्यत्वावच्छिन्नेन वह्निसाधने धूम-
त्वावच्छिन्नो दुष्ट इत्यस्यापि व्यवहारस्य प्रसङ्गात्। तद्रूपावच्छिन्नलिङ्गकानुमितिप्रति-
बन्धकप्रकारकज्ञानविषयत्वं तद्रूपावच्छिन्नस्य दुष्टताव्यवहारनियामकमिति वक्तव्य।
अतोऽतिप्रसङ्ग इति कस्य यत्र तद्रूपसत्त्वभ्रममादाय यदनेति।

लक्षणं। तथा च पर्व्वतपक्षकधूमसाध्यकवह्निहेतुकदुष्ट-लक्षणस्य तथाविधानुमिति-विरोधिज्ञानविषय-व्यभिचारादि--भ्रममादाय सद्धेतावितरभेदव्यभिचारित्वात् यथार्थपदसार्थक्यं। ज्ञानञ्चात्र स्वज्ञानविषय-प्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्त्व-सम्बन्धावगाहि-ग्राह्यं। तेन प्रकृतहेतुभिन्नस्यापि सम्बन्धान्तरेण दोषप्रमाविषयत्वेपि नाति प्रसङ्गः। अग्रेपीदृशसम्बन्धेनैव तद्वत्त्वं वाच्यं। अथ ज्ञायमान पक्ष-निष्टसाध्याभाववत्वादिना बाधादिदोषाणां प्रतिबन्धकता न सम्भवति। साध्याभाववत्वादिना पदार्थान्तरस्यैव यत्र ज्ञानं तत्र दोषाणामज्ञायमानतया ऽविरोधित्वेनानुमित्यापत्तेः। किन्तु ज्ञानीय-पक्षतावच्छेदकाद्यवच्छिन्नविषयतानिरूपितसाध्याभावत्वाद्यवच्छिन्न विषयतावत्त्वेन तादृशविषयतया ज्ञानविशिष्टत्वेन वा। तच्च रूपं तादृशभ्रमविषयपदार्थान्तरसाधारणमेवेति। तेषामेव तादृश-भ्रमदशायां विरोधित्वापत्तिः। एवञ्च सद्धेतूनामनुमिति प्रतिबन्धकतावच्छेदकनिरुक्तविषयताश्रयनिरुक्तवह्न्यभावादि प्रमा-विशेष्यत्वादतिव्याप्तिरितिचेन्न। यद्रूपावच्छिन्नविषयतासामान्यं प्रतिबन्धकतावच्छेदकं, तद्रूपविशिष्टप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वमेव विवक्षणीयं। ह्रदोवह्निमान् धूमादित्यादौ च तादृशरूपं ह्रद-विशिष्टवह्न्यभावत्वादिकं, ह्रदे वह्निर्नास्तीत्यादिज्ञाननिरूपित तद्रूपावच्छिन्नविषयतासामान्यस्यैव ह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविषयता-निरूपितवह्न्यभावत्वाद्यवच्छिन्नविषयतात्वेन दोषनिष्ठानुमिति-प्रतिबन्धकतायामवच्छेदकत्वात्। सद्धेतुस्थले च न केवलवह्न्य-भावत्वादिकं तथा। तदवच्छिन्नविषयतासामान्यान्तर्गतधर्म्मा-

विषयकज्ञाननिरूपिततादृशविषयतानामनुमितिप्रतिबन्धकतानव-
च्छेदकत्वात्। पर्व्वतविशिष्टवह्न्यभाववत्त्वादिविशिष्टस्य न किञ्चि
दन्यत् प्रसिद्धमिति नातिप्रसङ्गः। तृतीयमपि लक्षणमनयैव रीत्या
परिष्कार्य्यमिति। यद्यपि अस्य दुष्टहेतुलक्षणत्वे ज्ञायमानदोष-
प्रतिबन्धकतामतामाश्रयणेऽपि तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमिति
प्रतिबन्धकप्रमाविषयतद्धेतुतावच्छेदकवत्त्वं तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्य
हेतुकस्थले तेनैव रूपेण दुष्टत्वमित्यर्थकतामुपगम्य, यथाश्रुतपद-
सार्थक्यमुपपादयितुं शक्यते। तथापि दुष्टस्य दोष घटितत्वानु
रोधेन तन्मतमवलम्ब्य षष्ठीसमास आदृत इति।

ननु द्वितीयतृतीयलक्षणयोर्दोषेऽतिव्याप्तिरव्याप्तिश्च क्वचिद्धेतौ
यत्पदेन दोषस्यैवोपादेयतया तत्त्वस्य तन्मात्रवृत्तित्वादत आह
तत्त्वमित्यस्येति। प्रथमसमासस्य दुष्टहेतुलक्षणत्वेनैवोपपत्तौ चर-
मयोर्दोषलक्षणत्वमेवोचितं। तत्त्वमित्यस्य यथाश्रुतार्थकत्वानु
रोधादतस्तथैवाख्यातस्यैवेति। ईदृशव्याख्याया निर्दोषत्वात् प्राहु-
रित्युक्तं॥

लिङ्गमविवक्षितं यद्विषयत्वेन यादृशविशिष्ट-विषयत्वेन तेनानुमितिप्रतिबन्धकपक्षविशेष्यक-भ्रमविषये साध्याभाववादौ सद्धेत्वादिनिष्ठे नाति-प्रसङ्गः।

लिङ्गज्ञानस्येति। लिङ्गांशनिवेशस्य* निष्प्रयोजनकतया तस्या-

* वस्तुतस्तु सर्वत्रैव साध्यतावच्छेदकादिरूपेण हेतुसाध्यादिप्रतिबन्धकतान [illegible] लक्षणसमासे [illegible] निष्प्रयोजनकत्वमुक्तमिति।

विवक्षितत्वमाह लिङ्गमिति। यद्विषयत्वेनेत्यत्र तृतीयार्थोऽव-
च्छेदकत्वं तच्च यद्यनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमिदानीं निविश्यते तदाऽस-
म्भवः। विशिष्टस्यानतिरिक्ततया वह्न्यभावविशिष्टह्रदादिरूपदोष
विषयकत्वस्य शुद्धह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविषयकज्ञानेऽपि सत्त्वेनानुमिति-
प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादतः स्वरूपसम्बन्धरूपमेव तद्वाच्यं।
तथा च पर्व्वतोवह्निमानित्याद्यनुमितिप्रतिबन्धकभ्रमविषयवह्न्य-
भावादावतिव्याप्तिस्तद्विषयकत्वस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छेदकघट-
कत्वात्। असम्भवभयेन चावच्छेदकतापर्य्याप्तिर्निवेशासम्भ-
वात्। अतोयद्विषयत्वेनेतिपदं व्याचष्टे यादृशविशिष्टविषय-
त्वेनेति। यद्रूपावच्छिन्नविषयत्वेनेत्यर्थः। एवञ्च तत्त्वमि-
त्यस्य तद्रूपावच्छिन्नत्वमर्थः। व्याख्याप्रयोजनं स्फुटयति तेनेति।
यत्प्रकारकत्वेन प्रतिबन्धकत्वमित्युक्तौ पक्षविशेषणकभ्रम-
मादाय वह्न्यभावादौ नातिप्रसङ्गसम्भवः। पर्व्वतादावतिप्रसङ्ग-
सम्भवेऽपि यत्सम्बन्धावच्छिन्नयन्निष्ठप्रकारताकत्वेनानुमितिविरो-
धित्वं, तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य दुष्टताव्यवहारनियामक-
त्वोपगमे, पर्व्वतादिविशेषणकवह्न्यभावज्ञानस्य विशेषणतावि-
शेषावच्छिन्नाधेयतासंसर्गावच्छिन्नपर्व्वतनिष्ठप्रकारताकत्वेन प्रति
बन्धकत्वात् तेन सम्बन्धेन पर्व्वतादिमत्तायाः पर्व्वतमहान-
सान्यतरत्वादिरूपसद्धेतौ सत्त्वेऽपि, प्रसिद्धधूमादिरूपहेतौ
असत्त्वात्तत्र दुष्टताव्यवहारापत्तेरयोग इति, तदनुरोधेन
पक्षविशेष्यकेत्युक्तं। भ्रमपदं निश्चयसामान्यपरं तेन सद्धे-
त्वादान्या दपदग्राह्यमात्रशून्यपक्षकदुष्टहेतौ प्रतिबन्धकप्रमा-

विषयसाध्याभावादेरेव सत्वेपि नातिप्रसङ्ग इति उक्तव्याख्याने ऽनतिरिक्तवृत्तित्वमेवावच्छेदकत्वं विवक्षणीयं । विशेषणीभूतवह्न्यभावाद्यविषयके ध्रुवह्रदत्वादिना ह्रदादिविषयकज्ञाने वह्न्याभावविशिष्टह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविलक्षणविषयतानिरूपकत्वस्यासत्वेनोक्तसम्भवानवकाशात् । तथाच केवल वह्न्यभावत्वाद्यवच्छिन्नविषयताकत्वस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वान्नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

अवच्छेदकत्वञ्च, न्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं । तेन विशिष्टस्यासत्त्वेऽपि भ्रमात् प्रतिबन्धेऽपि न क्षतिः । विशेषणीयञ्च तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वेन । तेन प्रमेयत्वादिविशिष्टे सव्यभिचारादौ नातिप्रसङ्गः ।

ननु स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशेऽयमेवातिप्रसङ्गो दुर्वारः । अप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वं प्रतिबन्धकतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणमीदृशविवक्षया तादृशातिप्रसङ्गवारणे पुनरसम्भवः । वह्न्यभाववत्वादिना घटाद्यवगाहिनोवह्न्याभाववान् ह्रद इत्यादिज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतया तत्साधारण्यानुरोधेन वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यताक निश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकताया वाच्यतया वह्न्यभावविशिष्टह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविषयतायास्तादृशप्रकारतानिरूपितह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविषयतात्वेनावच्छेदकत्वेपि अप्रामाण्यज्ञानाभावादिविशिष्टवह्न्यभावविशिष्टह्रदत्वाद्यवच्छिन्नवि-

श्रयताकनिश्चयवत्त्वावच्छेदकतापर्य्याप्त्यनधिकरणत्वादतः तृती-
यया अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वार्थकत्वं स्फुटयति अवच्छे-
दकत्वञ्चेति। इह लक्षणे घटकत्वं सप्तम्यर्थः। न च विशिष्ट
विषयकत्वस्याप्रतिबन्धकसंशयादौ सत्त्वात् पुनरसम्भव इति वाच्यं।
ज्ञानस्येत्यत्र ज्ञानपदमनाहार्य्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयपरं,
षष्ठ्यर्थश्चाधेयत्वं तस्य यद्विषयकत्वेऽन्वयः। एवञ्च तादृशनिश्चयवृत्ति-
त्वविशिष्टं यादृशविशिष्टविषयकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्त-
वृत्ति तादृशत्वस्य विवक्षणीयतया असम्भवाभावात्। अनतिरिक्त-
वृत्तित्वं, स्वव्यापकतत्कत्वं। न तु तच्छून्यावृत्तित्वं तादृशनिश्चय-
वृत्तित्व विशिष्टस्य विशिष्टविषयकत्वस्य विशेष्यीभूतविशिष्टविष-
यकत्वानतिरिक्ततया तस्यातिप्रसक्तत्वे विशिष्टे तस्मिन्ननतिप्रसक्तत्वस्य
दुर्घटत्वात्॥

यत्तु प्रतिबन्धकताशून्यतादृशनिश्चयावृत्तित्वमेवानतिरिक्त-
वृत्तित्वं। अतोनोक्तरीत्या असम्भव इति तदसत्। तथासति
मूलोक्तस्य ज्ञानस्येत्यस्य वैयर्थ्यात् ह्रदत्वाद्यवच्छिन्ना या वह्न्यभाव-
विशिष्टह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविषयकयत्किञ्चिज्ज्ञानीयविषयता तन्नि-
रूपकत्वस्य प्रतिबन्धकताशून्यतादृशनिश्चयावृत्तित्वेन शुद्धह्रदत्वाद्य-
वच्छिन्नेऽतिप्रसङ्गाच्च। अस्मन्मते चानुमितिप्रतिबन्धकतायास्तादृश-
निश्चयवृत्तित्वविशिष्टह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्नव्यापकता-
विरहेणातिप्रसङ्गानवकाशात्॥

अथैवमपि जातित्वादिना ह्रदत्वादिविषयकस्य जातिमान्
वह्न्यभाववज्जातिमानित्यादिज्ञानस्यापि वह्न्यभाववद्ह्रदत्वाद्यवच्छिन्न

विषयकतया तस्य च ह्रदो वह्निमानित्याद्यनुमित्यविरोधित्वादस-
म्भवः । जलवान् वह्निमानित्यादिस्थलीयदोषासंग्रहेण प्रद-
र्शितधर्म्मावच्छिन्नपक्षकादिस्थलीयस्य किञ्चिद्विशिष्टघटित
स्यासंग्रहेण च पक्षतावच्छेदकांशेऽन्याप्रकारकत्वादिनिवेशस्या-
शक्यत्वात्, तादृशविशिष्टाघटकपदार्थाविषयकत्वस्य ज्ञानविशेषण-
त्वापगमे सर्व्वमाकाशवदित्यादिस्थलीयबाधादौ तदघटकाप्रसिद्ध्या
व्याप्तिः । यद्यद्रूपावच्छिन्नस्य यस्य यस्य यादृशविशिष्टघट-
कता तत्तद्रूपावच्छिन्नतन्निष्ठविषयताभिन्नकिञ्चिदवच्छिन्नविष
यताशून्यत्वं ज्ञाने निवेश्यं । जातित्वाद्यवच्छिन्नस्य ह्रदत्वादेर्न
वह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नघटकतेति जातित्वाद्यवच्छिन्नह्रदत्वादि
विषयता तादृशविषयताभिन्नैव तच्छून्यत्वञ्च नोक्तज्ञानस्येति न
दोष इत्यपि न सत् । तथा सति ह्रदो जात्यभाववानित्यादिस्थलीय-
बाधादेरेव दुःसंग्रहत्वात् जातित्वादिना ह्रदत्वादिरूपधर्म्मिता-
वच्छेदकावगाहिनो जातिमान् जातिमानित्यादिज्ञानस्य जाति
त्वाद्यवच्छिन्नह्रदत्वादिनिष्ठधर्म्मितावच्छेदकतारूपविषयताया नि-
रुक्तविषयताभिन्नत्वविरहेण तादृशज्ञानस्यानुमित्यप्रतिबन्ध
कस्य शून्यत्वात्तेनावारणात् । नैवं यद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वं
तादृशविशिष्टविषयतासमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं
तद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यत्वस्य ज्ञाने विशेषणतया साम-
ञ्जस्यात् । अप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकजातित्वादिविशे-
षितह्रदत्वादिघटिततत्तद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वावच्छिन्नाभावस्य

दोषात्मकविशिष्टविषयतासमानाधिकरणत्वात् तज्ज्ञानस्याहृक्ति-
रिति। विशिष्टस्य विशिष्टविषयकत्वस्य असत्वेपि वह्न्यभाववत्वादिना
घटाद्यवगाहिभ्रमेऽसत्वेपि तथाच विशिष्ट विषयकत्वेन प्रति-
बन्धकता न सम्भवतीति भाव:। भ्रमात्प्रतिबन्धेऽपि तादृश-
भ्रमस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वेपि न क्षति: नोक्तयुक्त्यापर्य्याप्ति-
निवेशेऽपि असम्भवस्तदनिवेशे पूर्व्वोक्तातिप्रसङ्गोवा।

ननु विशिष्टदोषघटकीभूततदेकदेशविषयतायां स्वरूप-
सम्बन्धरूपावच्छेदकत्वसत्वेपि, यादृशविशिष्टविषयतासामा-
न्यस्य तादृशावच्छेदकत्वविवक्षया अतिप्रसङ्गवारणसम्भवात्
तदेव कथं न विवक्षितमिति। नच सामान्यपदस्य व्यापकतार्थ-
कतया प्रतिबन्धकतावच्छेदकतायां विशिष्टविषयतात्वव्याप-
कत्वं प्रवेश्यं, तदपेक्षया प्रतिबन्धकतायां विशिष्टविषयता
व्यापकत्वनिवेशनमेवोचितमिति वाच्यं। यतोवह्न्यभावविशिष्ट-
ह्रदादिनिरूपितविषयताया अनुमित्यप्रतिबन्धकसंशयाहार्य्यप्रा-
माण्यज्ञानास्कन्दितज्ञानसाधारणतया नानुमितिप्रतिबन्धकतायां
तद्व्यापकत्वमित्यनाहार्य्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयत्व-
विशिष्टायाविशिष्टविषयताया व्यापकत्वं प्रतिबन्धकतायां भवता
विवक्षणीयं। तदपेक्षया लाघवेन च स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदक-
तायां बाधादिरूपदोषविषयताव्यापकत्वं वक्तुमुचितं। तथा सति
निश्चयत्वाद्यनिवेशात्, समानाकारकज्ञानस्य विषयितायाभेद-
स्याप्रामाणिकतया संशयादिज्ञानीयविषयिताया अपि निश्चयत्वा-
दिविशिष्टीयतयैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया बाधादिरूपदोष-

निरूपितविषयतात्वव्यापकताया अक्षतत्वात्। नच वह्न्यभाव-
वान् ह्रदो वह्निमानित्याहार्य्यज्ञानीयवह्न्यभाववद्विशिष्टह्रदादिविष-
यिता नानाहार्य्यज्ञानसाधारणी तादृशाहार्य्यज्ञाने समानाकार-
कानाहार्य्यज्ञानाप्रसिद्धेः ह्रदो वह्न्यभाववानित्यनाहार्य्यज्ञानीयवह्न्य-
भाववत्तया ह्रदादिविषयतानिष्ठ वह्न्यादिप्रकारतानिरूपिततादृ-
शाहार्य्यज्ञानीयविशिष्टह्रदादिविषयताया भिन्नत्वात् तथाचानाहा-
र्य्यत्वविशिष्टविषयतायां एव प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया न प्रति-
बन्धकतावच्छेदकतायां दर्शिताहार्य्यज्ञानीयविषयितासाधारणविशि-
ष्टविषयितात्वव्यापकत्वमिति वाच्यं तथासति अनाहार्य्यज्ञानीयवि-
शिष्टविषयितात्वव्यापकताया एव विवक्षणीयत्वात् तावतापि संश-
यान्यत्वाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वाप्रवेशेन लाघवानपायात्।
नैवं स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वप्रवेशे पाषाणमयत्वाद्यवच्छेदेन
वह्न्यभाववत्तानिश्चयविशिष्टस्य पाषाणमयत्वादिविशिष्टस्य पक्षादे-
र्ज्ञानस्य वह्न्यनुमितिप्रतिबन्धकतया तदवच्छेदकविषयिताकपा-
षाणमयत्वविशिष्टपक्षादावतिव्याप्तिः। अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छे-
दकत्वनिवेशपक्षे तादृशविशिष्टविषयतायाः पाषाणमयत्वावच्छे-
देन वह्न्यभाववत्तानिश्चयाविशिष्टज्ञानसाधारणतया अनुमितिप्रति-
बन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वनातिप्रसङ्गानवकाशात्। नचानतिरिक्त-
वृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशपक्षेऽपि जलाद्यवच्छेदेन वह्न्यभाव-
वत्ताघटितस्य वह्न्यभाववज्जलादिमद्वृत्तिजलादिविशिष्टस्य ह्रदा-
दिरूपपक्षस्य जलवान्वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानसहितस्य जल-
वांश्च ह्रद इत्यादिज्ञानस्य तादृशज्ञानविशिष्टतादृशज्ञानत्वेनैव

प्रतिबन्धकतया तादृशप्रतिबन्धकताशून्यज्ञानाविषयस्य सत्-
प्रतिपक्षान्तर्भावस्य वारणाय ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्य
प्रतिबन्धकतायामवश्यं निवेशनीयतया म मतेपि तत्र नाति
प्रसङ्ग इति वाच्यं। ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्ध-
कताविशेषणत्वे प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणतद्धे-
तुमत्पक्षरूप सत्प्रतिपक्षाव्याप्तेः। साध्याभावांशे तद्व्या-
पकताप्रकारकविशिष्टतद्वत्ताज्ञानत्वेन स्वतन्त्रसाध्याभावधर्मिक
तद्व्यापकताप्रकारकविशिष्टतद्वत्ताज्ञानसाधारण्यानुरोधेनावश्यकल्प्य-
प्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेः तादृशविशिष्टज्ञानस्य ज्ञानवैशिष्ट्या-
नवच्छिन्नप्रतिबन्धकतान्तरे मानाभावादुक्तविशिष्टेऽतिप्रसङ्गस्तु
विवक्षणीयविशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशनेनैव वारणीयः। नच
ज्ञानद्वयसाधारणप्रतिबन्धकतायाः प्रत्येकज्ञानविषयविशिष्ट-
विषयकत्वं नातिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वं तथाच दर्शि-
तविशिष्टघटकस्य प्रत्येकज्ञानविषयस्य न निरुक्तविशिष्टात्मकते-
ति निरुक्तविशिष्टान्तराघटितत्वमुक्तविशिष्टस्याक्षतमेवेति वाच्यं।
वक्ष्यमाणविशिष्टान्तराघटितत्वस्येव यादृशविशिष्टविषयकनिश्च-
यविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं प्रतिबन्धकतानतिरिक्त-
वृत्ति, तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वस्यापि निवेशनीयतया उक्तवि-
शिष्टे वारणसम्भवात्। नचैवं तादृशविशिष्टद्वयघटितोक्तसत्प्रति-
पक्षेऽव्याप्तिरस्य प्रतिहेतुव्यापकताविशिष्टसाध्याभावप्रतिहेतु-
विशिष्टपक्षात्मकनिरुक्तविशिष्टद्वयघटितत्वादिति वाच्यं। सत्प्रति-
पक्षघटकतादृशविशिष्टद्वयविषयताभिन्ननिरुक्तविशिष्टद्वयविषयता-

युग्मप्रतीतिविषयत्वस्य विशिष्टद्वयाघटितत्वार्थकत्वात्। यत्र सत्प्रतिपक्षावसरेऽपि तत्र भिन्नात्मत्वमनुपादेयमेव, साध्यादिभेदेन लक्षणभेदात्। भ्रमात्मकज्ञानीयविषयतासाधारणरूपेणैव वा प्रति- हेतुव्यापकताविशिष्टसाध्याभावादि विषयतोऽपि वा।

वस्तुतस्तु दर्शितविशिष्टस्य सत्प्रतिपक्षरूपता स्वीक्रियते ऽपि तु हेतुतावच्छेदकरूपाघटितसाध्याभावाभाववद्वृत्तित्वप र्याप्तकविशिष्टस्यैव व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिविशिष्टस्य चतुरान्या संग्रहे तद्धर्मव्यापकसाध्याभावकालीनतद्धर्मविशिष्टपक्षा- दिव्यावृत्तिरप्यशक्या स्यादित्यविशेषेण व्यापकताघटितविशिष्ट स्य व्याप्यत्वताया एव युक्तत्वात् नचोक्तप्रयासमपेक्ष्य ज्ञानवैशि ष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशमसमीचीनमिति वाच्यं। एव मपि प्रकृतहेतुनिष्ठसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वघटितस्य मतभेदेनासाधारण्यावबोधरूपस्य विषयतायाः पक्षधर्मि क प्रकृतहेतुमत्ताज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायामेवावच्छे दकत्वात् प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशा सम्भवात्। दर्शितातिप्रसङ्गवारणाय च निरुक्तविशिष्टद्वयाघटित त्वस्यैव निवेशनीयत्वात्। नच पक्षवृत्तित्वविशेषितं प्रकृ- तहेतुनिष्ठसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमेवासाधारण्यादिरूपं वाच्यं पक्षवृत्तित्वाघटितविशिष्टविषयताया अप्रतिबन्धकताया साधारणतया प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात् तादृशस्य चासाधा रण्यादेः पक्षवृत्तित्वविशिष्टप्रकृतहेतु साध्यव्यापकाभावप्रति योगित्वविशिष्टप्रकृतहेत्वादिरूपनिरुक्तविशिष्टद्वयघटिततया निरु-

त्वविशिष्टद्वयाघटितत्वनिवेशोऽपि न सम्भवतीति वाच्यं । पक्षवृत्तित्वाद्यघटितविशिष्टस्यैवासाधारण्यादिरूपतया विरोधोऽपि फलतः प्रतिरोध एव तदन्यत्वेन वा विरोधि विशेषणीयमिति पङ्क्तिव्याख्यानावसरे सम्पादनीयत्वादिति निष्कर्षः ॥

नन्वनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशेऽपि व्यभिचारादिघटितपदार्थान्तर्गतिव्याप्तिस्तद्विषयकत्वस्यापि प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वादत आह विशेषणीयश्चेति । तादृशलक्षणमिति शेषः । तादृशविशिष्टेति । अनुमितिप्रतिबन्धकतायां यद्रूपावच्छिन्नविषयकत्वमवच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नेत्यर्थः । व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नस्य व्यभिचारत्वादिरूपतादृशरूपावच्छिन्नघटितत्वादसम्भव इत्यतोऽन्तरेति । स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीति विषयतावच्छेदकावच्छिन्नार्थकं । अतः शुद्धव्यभिचारादेर्मेयत्वविशिष्ट व्यभिचाराद्यभिन्नत्वेऽपि न क्षतिः । तदघटितत्वं तदविषयकप्रतीति विषयत्वं एवञ्चानुमितिप्रतिबन्धकतायां यादृशरूपावच्छिन्नविषयकत्वमवच्छेदकं तादृशं यत्स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत् तदवच्छिन्नत्वं समुदितार्थः । यद्रूपावच्छिन्ने लक्षणं सङ्गमनीयं तदेव स्वपदार्थः । भवति हि व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकीभूता ये बाधत्वादयस्तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं व्यभिचारत्वादीति तदवच्छिन्ने लक्षणसङ्गतिः । मेयत्वविशिष्ट व्यभिचारत्वादेः स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकव्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छे-

दकत्वाभावान्न तदवच्छिन्नेऽतिव्याप्तिः । मेयत्वविशिष्टव्यभिचारा-
देरपि मेयत्वादिना व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्रतीति-
विषयत्वात्तद्दोषः स्यादतस्तादृशरूपाश्रयधर्म्मिणं तदवच्छिन्ना-
विषयकप्रतीतिविषयत्वेनाविशिष्य स्वमेव तादृशविषयतावच्छे-
दकत्वेन विशेषितं । मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वाद्याश्रयाविष-
यकत्वस्य व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नविषयकप्रतीतौ दुर्घटत्वात्त-
द्दोषः स्यादतः स्वाश्रयाविषयकत्वमुपेक्ष्य स्वावच्छिन्नाविषयकत्व
निवेशः ।

स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयवृत्तित्वस्य तादृशधर्म्म
विशेषणत्वे, व्यभिचारत्वादेरपि मेयत्वादिना व्यभिचारत्वाद्यवच्छि-
न्नाविषयकप्रतीतिविषये व्यभिचारादौ वर्त्तमानत्वादसम्भव इत्यत
स्तादृशविषयतावच्छेदकत्वेन धर्म्मो विशेषितः । प्रमेयं गगनवद्वा
च्यत्वादित्यादौ व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयता-
वच्छेदकं यद्गगनाभाववदन्यत्वादि, तदाश्रयाविषयकप्रतीत्यप्रसि-
द्ध्याव्यभिचारादौ तादृशप्रतीतिविषयत्वस्य दुरुपपादतया ऽव्या-
प्तिरतस्तदवच्छिन्नाविषयकत्वनिवेशः । अत्र च तादृशविशिष्टा-
न्तराविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य, दोषतावच्छेदक
धर्म्मविशेषणतापेक्षया ज्ञानस्यान्यत्वतज्ज्ञानपदार्थे तादृशविशिष्टा-
न्तराविषयकत्वनिवेश एवोचितः । एतच्च निष्कृष्टवक्ष्यमाणकल्पे
यद्विषयकनिश्चयस्यान्यत्र निश्चय एव तन्निवेश्यं लाघवादित्यवधेयं ।

अथ धूमव्यभिचारिवह्निमान् धूमवान् वह्नेरित्यादौ बाधादि
व्यभिचारादिघटिततया तत्र व्याप्तिः । ननु यद्रूपावच्छिन्न

विषयकत्वं स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्न प्रतिबन्धकता सामान्यावच्छेदकं तादृश रूपास्तरावच्छिन्नाघटितत्वस्य विवक्षितत्वान्नदोषः। व्यभिचारस्य उक्तबाध विषयकत्वान्यूनवृत्ति व्याप्तिज्ञान प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकत्वेपि तादृश प्रतिबन्धकता सामान्यान्तर्गतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकत्वविरहेण तादृश घटितत्वस्या किञ्चित्करत्वादितिवाच्यं, व्यभिचारत्वादि विशिष्टविषयकत्वावच्छिन्न प्रतिबन्धकता सामान्यावच्छेदकविषयिता निरूपकतावच्छेदकस्य तदवच्छिन्नाविषयक प्रतीति विषयतावच्छेदकस्या प्रसिद्ध्याऽसम्भवा द्व्यभिचारत्व मेयत्व विशिष्ट व्यभिचारत्वादेरेवतथाविध विषयिता निरूपकतावच्छेदकत्वात् तस्यच व्यभिचारत्वा द्यवच्छिन्ना विषयक प्रतीति विषयतावच्छेदकत्वा भावात्॥ ननु स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्न प्रतिबन्धकता सामान्यावच्छेदक विषयिता निरूपकतावच्छेदकः कश्चित् स्वावच्छिन्नाविषयक प्रतीति विषयतावच्छेदकोयस्य एवम्भूतं यद्यत्स्वं, प्रमेयत्व विशिष्ट व्यभिचारत्वादि, तदवच्छिन्नाविषयक प्रतीति विषयतावच्छेदकत्वस्यविवक्षणीयतया न दोष इति वाच्यं तथा सति धूम व्यभिचारि वह्निमान् धूमवान् वह्ने रित्यादौबाधत्वावच्छिन्न घटक तावच्छेदकस्य धूमव्यभिचारिवह्निमत्त्वादेः स्वावच्छिन्नाविषयक प्रतीति विषयतावच्छेदकीभूतस्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्न प्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदक विषयिता निरूपकतावच्छेदक व्यभिचारत्वकत्वादव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्। नच स्वावच्छिन्नविषयितावच्छिन्न प्रतिबन्धकता सामान्यावच्छेदकीभूतं

यत् किञ्चित् विषयित्वं यादृश यादृश धर्म्मावच्छिन्ना निरूपितं तादृश धर्म्मावच्छिन्नाविषयक प्रतीति विषयतावच्छेदकं यत्त्वं तद्रूपावच्छिन्नत्व मेव समुदितार्थः । मेयत्व विशिष्ट व्यभिचार त्वाद्यवच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्न प्रतिबन्धकता सामान्यावच्छेदकी भूतायाः शुद्धव्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्न निरूपित विषयितायाः मेयत्व विशिष्ट व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नानिरूपितत्वेन तदवच्छिन्ना-विषयक प्रतीति विषयतावच्छेदकत्वस्य च स्वभिन्नसत्वेन मेय त्व विशिष्ट व्यभिचारत्वादेः स्वपदेनोपादातुमशक्यत्वात् । व्यभि-चारत्वादिविशिष्टविषयकत्वावच्छिन्न प्रतिबन्धकता सामान्यावच्छेदि कायाः कस्याश्चिदपि विषयितायाः व्यभिचारत्वादि विशिष्टा-निरूपितत्वासम्भवात् तादृश विषयितायाः यादृश यादृशविशिष्टा निरूपितत्वं, मेयत्व विशिष्ट व्यभिचारत्वादेरेव तादृशत्वात्, तद-वच्छिन्नाविषयक प्रतीति विषयतावच्छेदकस्य व्यभिचारत्वादेः स्वपदेनोपादातुं शक्यत्वान्न कश्चिद्दोषः । अथवा यद्धर्म्मावच्छिन्न विषयत्वावच्छिन्न प्रतिबन्धकता सामान्यावच्छेदकीभूत विषयिता त्वं यद्धर्म्मावच्छिन्न निरूपितत्व व्याप्यं तद्धर्म्मवत्त्व मेव समुदि-तार्थ इति वाच्यं, बाधविशिष्ट व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नेऽति प्रसङ्गः। तादृश धर्म्मावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नबाधज्ञान प्रतिबन्ध-कतायां केवलव्यभिचार विषयितायाः, तादृश व्यभिचारज्ञान प्रतिबन्धकतायाश्च केवलबाध विषयितायाः अनवच्छेदकत्वेन बाध विशिष्ट व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नविषयितायाः एव तथाविध प्रतिबन्धकता सामान्यावच्छेदकत्वं, तस्याश्च तादृश धर्म्मादिविशिष्ट

तद्घटकतावच्छेदकविशिष्ट निरूपितत्वस्यावश्यकत्वात् प्रथम कल्पेस्व पदेन चरमकल्पेयत् पदेनतस्योपादान सम्भवात ।

अथ वह्न्यभावादि धर्म्मितावच्छेदकक वह्न्यादि प्रकारक बुद्धेरिव धूम व्यभिचार विशिष्ट वह्न्यादि धर्म्मितावच्छेदककस्य धूमव्याप्यतया वह्न्यादि प्रकारक ग्रहस्यानाहार्य्यस्य सम्भवेन तादृश पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न पक्षक समूहालम्बनानु मिते रप्रसिद्धा तादृशानुमिति प्रतिबन्धकता घटित यथा श्रुत लक्षणस्य तद्रूपावच्छिन्न पक्षक वह्न्यादि हेतुक दोषेऽव्याप्तिं स्वय मेव वक्ष्यति तद्वारणप्रयासो वृथेति चेत्भवतुतावदेवं, तथापि विशेषगुणाभाववान् घटोगुणसामान्याभाववानित्यादौ विशेष गुणवद्घटादिरूपा श्रयासिद्धेर्गुणवद्घटादि रूपबाध घटितायाः संग्रह आवश्यकः । यदिव तत्र घटत्वावच्छेदेन गुणवत्त्व मेव बाधः, आश्रयासिद्धिश्च तत्सामानाधिकरण्येन तदवच्छेदेन वा विशेष गुणवत्वं, तस्याश्च गुणत्वरूपसामान्यधर्म्मावच्छिन्ने घटत्व व्याप- कता घटितोक्त बाधस्य न प्रवेशः, विशेष गुणत्वेन घटत्व व्यापकतायां स्तत्र प्रवेशेऽपि सामान्य रूपेण व्यापकतायां स्तद- न्तर्भावादिति न तादृश्या सिद्धसंग्रह प्रसङ्ग इत्युच्यते तथापि विशेष गुणाभाववान् द्वितीयक्षणावच्छिन्नो घटोगुणसामा न्या भाववानित्यादौ द्वितीयक्षणावच्छिन्ने घटेविशेषगुणवत्त्वरूपा श्रयासिद्धौ तदवच्छिन्ने घटे गुणवत्त्वरूप बाध प्रवेश स्यावश्य कत्वात् लक्षणेव तत् संग्रहस्यावश्यकतया उक्तविशेषणदा नानुपपत्तिः । वस्तुतस्तु पक्ष वदन्नोत्यादि निष्कृष्ट कल्पेमेयत्व

विशिष्ट व्यभिचारादि वारणाय विशिष्टान्तरा घटितत्वस्य निवेश नीयतयातन्मते दर्शित बाधाद्य संग्रहोदोष एव। एतेन स्वावच्छिन्न-निरूपित विषयितावच्छिन्नयत् किञ्चित् प्रतिबन्धकतावच्छेदक विषयिताक विशिष्ट निरूपित विषयितात्व व्यापक स्वावच्छिन्न निरूप्यताकत्वं समुदितार्थः। मेयत्व विशिष्ट व्यभिचारत्वादिकं नैतादृशंस्वं तदवच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्न प्रतिबन्धकतावच्छेदक व्यभिचारादिविषयितात्वस्य तदवच्छिन्ननिरूप्यत्वाव्याप्यत्वादुक्तस्थ-ले च विशेषगुण विशिष्ट घटादि रूपाश्रया सिद्धादि विषयकत्वा-वच्छिन्न विशिष्ट पक्ष सहादि निरूपितयत् किञ्चित् प्रतिबन्धकता वच्छेदक विषयताक विशिष्ट निरूपित विषयितात्वस्य तादृशाश्रया सिद्धादि निरूपितत्व व्याप्यत्वात्तत्र लक्षण समन्वयः। प्रतिबन्धक-तायां यावत्त्वानिवेशासोक्तरीत्या बाध विशिष्ट व्यभिचारादा वति प्रसङ्गः। स्वावच्छिन्ना निरूपिता यादृश यादृशविशिष्ट विषयिता, तादृश विशिष्टविषयितानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वावच्छिन्न विषयिताकोऽधर्म्म स्तादृत्वं समुदितार्थः। मेयत्व विशिष्ट व्यभि-चारत्वादिकं नैतादृशं स्वं तदवच्छिन्ना निरूपित शुद्ध व्यभिचार-त्वाद्य वच्छिन्न विषयितावच्छिन्नाया मेव प्रतिबन्धकतायां तदव-च्छिन्न विषयितायाश्च च्छेदकत्वात् उक्तस्थले तादृश विशिष्ट बाध विषयकत्वस्य तद् निरूपित व्यभिचारविषयितानवच्छिन्नायामनु मिति प्रतिबन्धकतातदवच्छेदकत्वा ल्लक्षण समन्वय इति परास्तं यद्विषयक निश्चयस्य विरोधिविषयिता प्रयुक्त इत्यादि निष्कृष्ट कल्पेऽनु मिति प्रतिबन्धकताया अघटकत्वात प्रतिबन्धकतायां

विशिष्टान्तर विषयकत्वानवच्छिन्नत्व विशेषणदानस्या सम्भवेन यत् पदार्थस्य ताद्दश पदार्थान्त रा घटितत्वेन विशेषणीय तया-उक्तबाधा व्याप्तेरशक्यपरीहारात् ॥

अत्र केचित् स्वसजातीय विशिष्टान्तरा घटितत्व मेव यत् पदार्थे विशेषणं देयं। साजात्यञ्च हेत्वाभास विभाजक रूपेण, तच्चरूपं बाधत्व व्यभिचारत्वादि, तेन रूपेण व्यभिचारादेर्न बाधादि साजात्य मिति व्यभिचार घटित बाधादीनाव्याप्तिः। नचैवं यद्विषय कनिश्चयस्य विरोधि विषयता प्रयुक्त उभयाभाव स्वत्त्वमित्यत्र विरोधि विषयता प्रयुक्तपदस्यवैयर्थ्यं। घटादेः ताद्दश रूपेण सजातीयत्वा प्रसिद्धैवाति प्रसङ्गाभावादिति वाच्यं स्वसजातीय विशिष्टान्तर घटितं यत्त्वं तदविषयक प्रतीति विषय त्वस्य विवक्षयाऽनुयोगिनिष्ठत्वानन्तर्भावेण पदार्थान्तरेष्वति प्रसङ्ग वारकतयातद्दल मार्थक्यात् नच व्यभिचार विशिष्ट मेयत्वादेर्हेत्वा भासत्वविरहाद्धेत्वाभा सविभाजक रूपेण सजातीया प्रसिद्धा तस्य स्वपदेनोपादातुमशक्यतया मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादेर्यस्वपदेनो पादेयतया तद्भिन्नतया तत्राति प्रसङ्ग इति वाच्यं विशिष्टान्तरा घटितत्वेना घटितस्य साध्यसाधनग्रहाविरोधिज्ञाननिष्ठविषयिता सम्बन्धेन व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकता नतिरिक्तवृत्तित्वादि रूपस्य व्यभिचारादि विभाजकस्यात्र निवेशात्ताद्दश रूपस्य च व्यभिचार विशिष्ट मेयत्वादि साधारणत्वादित्याहुः। एवंदं बोध्यं प्रतियोगि नि स्वत्वान्तर्भावेण ताद्दश लक्षण करणेपि व्यभिचार घटित बाधा दावव्याप्तिवारण मशक्य मेव तत्र सजातीय विशिष्टान्तर घटितं

यत् स्वं धूम व्यभिचारि वह्निमत्त्वं, तदघटितत्वस्य तदुघटित वाधादावसत्त्वात् यदि तदघटितत्वम् तदपर्य्याप्त विषयता पर्य्याप्त्यधिकरणत्वं तत्र तत्र सुघट मेव एकदेशापर्य्याप्त विषयताया अपि समुदाये पर्य्याप्तिरित्युच्यते तदाप्य व्याप्ति र्दुर्व्वारैव निरुक्त व्यभिचारत्वेन सजातीय विशिष्टान्तर घटित स्तादृश वाध एवतदपर्य्याप्तविषयतायास्तत्रा भावात्। नच स्ववृत्ति यावद्धेत्वाभासविभाजक रूपेण साजात्यं विवक्षणीयं। तथाच वाधादि घटक व्यभिचारादौ वाधत्वाद्यसत्त्वान्न तादृश वाधादि सजातीयत्वं अतस्तत् संग्रह सम्भव इति वाच्यं एवं सति वाध विशिष्ट व्यभिचारादौ स्ववृत्ति वाधत्व व्यभिचारत्वादियावद् धर्म्मेण व्यभिचार वाधादौ सजातीयत्वा प्रसिद्ध्या ऽतिव्याप्तेः तस्मात् व्यभिचारादि घटित वाधादेः संग्रह प्रकारोऽग्रे प्रदर्शनीय एवादरणीयः। मेयत्व विशिष्टव्यभिचारादौ* तादृश व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्ने। नाति प्रसङ्गः तद्दोष व्यवहार प्रसङ्गः। अत मेयत्व विशिष्ट व्यभिचारो दोष इत्यादि व्यवहाराभावादिष्टापत्तिः सम्भवति। नच विशिष्टव्यभिचारादेः शुद्धव्यभिचारत्वादिना दोषत्वस्योक्ततयोक्तविशेषणदानेऽपि तादृश व्यवहारापत्तिर्दुर्व्वारैवेति, तत्रेष्टापत्तौ व्यर्थं विशेषण मिति वाच्यं दोषादि पदस्य निरुक्त विशेषणावच्छिन्नानुमिति प्रतिबन्धकतावच्छेदक स्वावच्छिन्न निरूपितविषयताकत्वेनान्वयितावच्छेदक धर्म्मबोधकतायाव्युत् पन्नतया प्रकृते च मेयत्व विशिष्ट व्यभिचारत्वादिरूपस्यान्वयितावच्छेदकस्योक्त विशेषणाभावेनाति प्रसङ्गा

* दीधितौ मेयत्वविशिष्टव्यभिचार इत्यादिपाठाभिप्रायेणेदं।

भावादिति हृदयम्। नन्वा श्रया सिद्धादिस्थले पक्षतावच्छेदका भाववत् पक्षकत्वादिक मेव दोषस्तस्यैव हेतुनिष्ठतया हेतोर्दुष्टत्व व्यवहार निर्वाहकत्वात् तादृश धर्म्मस्य तादृशा भाववत्पक्षादिरूप तादृश विशिष्टान्तर घटित तया ऽव्याप्ति रित्यतमाह

एवञ्च पक्षतावच्छेदकादि विरहविशिष्टः पक्षः पक्षनिष्ठस्तद्विरहोवा। साध्याभाववद्वृत्तिसाधनं, साधनवद्वृत्ति साध्याभावोवा हेतुदोषोयेन केनापि सम्बन्धेन तद्वांश्च प्रकृतोहेतुर्दुष्टः।

एवञ्चेति तादृश विशेषणदानेचेत्यर्थः आदिपदात् साध्यादि परिग्रहः पर्व्वतादिधर्म्मिककाञ्चनमयत्वादिविशिष्टबुद्धौ पर्व्वतः काञ्चनमयत्वाभाववानित्यादि धर्म्मिविशेष्यक निश्चयस्यैव पर्व्वते काञ्चनमयत्वं नास्तीत्यादि धर्म्मिविशेषणक निश्चयस्यापिविरोधित्वमानुभविक मतस्तद्विषयस्यापि, दोषत्व माह पक्ष निष्ठ इति आधेयतासम्बन्धेन पक्षविशिष्ट इत्यर्थः। समुच्चयार्थे कोवाकारः साधनवद्वृत्तिः साध्याभाव इति। साध्याभाववद्वृत्तित्वप्रकारकज्ञानं साधनधर्म्मिकव्याप्तिग्रह प्रतिबन्धकं, साधनवति साध्याभाव इति ज्ञानेऽपि साधने साध्याभाववद्वृत्तित्वं तुल्यवित्तिवेद्यतयानियमतो भासत इत्यभिप्रायेण। साधनवति साध्याभाव इति ज्ञानस्यासमानविशेष्यकस्यापि प्रतिबन्धकत्वमिति प्राचीनमताभिप्रायेणवेदं। दोष इति न पक्षत यच्छेदका भाववत् पक्षकत्वादिक मिति भावः।

तेषां या लक्ष्यत्वाभिमता व्याप्तिरिति भावः ननु पक्षतावच्छेदका-
भाववत् पक्षादीनां हेत्ववृत्तित्वात् कथं हेतोर्दुष्टता, व्यवहार इत्यत
आह येनकेनापीति। एक ज्ञानविषयत्वादित्यादिः। तद्वान्यदव-
च्छिन्नः, दुष्टः इत्यत्रत्यतिपाठ्यः, तथाच हेतोः ताहृशदोषानधिकर-
णत्वेऽपि न क्षतिः। दुष्टइत्यादौ सामान्यतः सम्बन्धित्व एव निष्ठार्थ-
त्वात् न चैवमेकज्ञान विषयत्वादिना बाधाभाववद्ह्रदादिरूपदोषस्य
धूमादौ सत्त्वेपि पर्व्वतादौ वह्न्यादि साधनेऽस्य दुष्टव्यवहारापत्ति
रिति वाच्यं यत्तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुवाचकपदसमभिव्याहार
स्थले तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमिति प्रतिबन्धकतावच्छेदक
त्वावच्छिन्ननिरूपितविषयितांक धर्म्मावच्छिन्न सम्बन्धी दुष्टपदेन
बोध्यते ईदृश व्युत्पत्त्या पूर्व्वोक्तहारेणापि पूर्व्ववदेव वह्न्याधूम-
साधनेऽपि सभो दुष्ट इत्यादि व्यवहारो। न तत्र दोषमात्रस्य दुष्टत्वव्यव-
हारविषयतावच्छेदकत्वे दुर्व्वार इति। प्रकृतहेतुतावच्छेदक
विशिष्ट सम्बन्धोनिष्ठार्थतावच्छेदकोवाच्य एतल्लाभाय प्रकृतोहेतु
रित्युक्तं। ह्रदोवह्नेः साधने धूमोदुष्ट इत्यत्र ह्रदत्वावच्छिन्नपक्षक
वह्नित्वावच्छिन्नसाध्यक धूमत्वावच्छिन्नलिङ्गकानुमिति प्रतिबन्धक-
तावच्छेदकत्वावच्छिन्नविषयितांक धर्म्मावच्छिन्न सम्बन्धीधूम
इत्यन्वयबोध, तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नविषयितांक
धर्म्मविशिष्ट एव दुष्टधात्वर्थः। साधनपदं लक्षणया धूमत्वा-
वच्छिन्नहेतुकानुमितिपरं, तत्र ह्रद इति सप्तम्यन्तार्थ ह्रदत्वावच्छिन्न-
पक्षकत्वस्य, वह्नेरिति षष्ठ्यन्तार्थस्य वह्नित्वावच्छिन्न साध्यकत्वस्य-
चान्वयः, ताहृशानुमित्यन्वित सप्तम्यर्थं निरूपितत्वस्य दुष्टधात्वर्थे

धादेर्प्रतिबन्धकत्वेऽन्वयः। एवञ्च पर्व्वतेवह्नेः साधने धूमोदुष्ट इत्यत्र पर्व्वतत्वावच्छिन्नपक्षकवह्नित्वावच्छिन्न साध्यकधूमत्वावच्छिन्नहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नविषयताका धर्म्मविशिष्टसम्बन्धी धूम इत्येव प्रतीयते, तत्र तादृशधर्म्मस्य प्रसिद्ध एवेति नतथा व्यवहारः। पक्षविशेषादिकमनन्तर्भाव्य धूमं दुष्ट इति व्यवहारस्त्वबाधित इष्यत एवेति दिक्॥

साधननिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वादेरेवव्यभिचारतया प्रसिद्धिर्न्तु तद्विशिष्टसाधनादेरतोनतस्य दोषत्वमिति कश्चिदाह व्याचष्टेऽपि तन्न॥ मन्यथैवान्यथातिप्रसङ्गात् तादृशव्याख्यामुपन्यस्यति

यादृशधर्म्मिणि, यादृशधर्म्मवत्त्वज्ञानमनुमिति प्रतिबन्धकं, तस्यधर्म्मिणः, तादृशधर्म्मवत्त्वं, हेतुदोष इत्यपि कश्चित्।

यादृशेति। यद्रूपावच्छिन्नेत्यर्थकं। ज्ञानं, ज्ञानत्वावच्छिन्नं। तस्य धर्म्मिणः, तद्धर्म्मावच्छिन्नस्य, तेनसम्बन्धेनेति शेषः। तादृशधर्म्मवत्त्वं, तद्रूपावच्छिन्नधर्म्मवत्त्वं। साधनादिविशेषणक साध्याभाववद्वृत्तित्वादि विशेष्यक ज्ञानस्य सामान्यव्याप्त्यादिज्ञान प्रतिबन्धकत्वेपि साध्याभाववद्वृत्तित्वादेराधेयतासम्बन्धेन साधनीयत्वादिकं न दोषः, साधनादेः साध्याभाववद्वृत्तित्वादि धर्म्मताविरहात्। धर्म्मताव्यवच्छेदकत्वं पूर्व्ववत्तु स्वरूप सम्बन्ध विशेषः। पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ननिष्ठ केवलाभावत्वावच्छिन्नवत्त्वादावति प्रसङ्गात्तदव-

च्छिन्नधर्म्मिकतद्रूपावच्छिन्नवत्ता ज्ञानत्वस्यापि प्रतिबन्धकताव-
च्छेदक कोटि प्रविष्टत्वा दवच्छेदकतापर्य्याप्ति विवक्षणेतु
ह्रदत्वावच्छिन्ननिष्ठवह्न्यभावत्वाद्यवच्छिन्नवत्त्वे ऽव्याप्तेः, वह्नि-
त्वादिना घटाद्यवगाहिनो ह्रदो न वह्निमानित्यादि निश्चयस्य
ह्रदो वह्निमानित्याद्यनुमितिप्रतिबन्धकतया ह्रदत्वावच्छिन्न
विशेष्यक वास्तवह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वेन न
प्रतिबन्धकता इति अपितु तद्विशेष्यकवह्नित्वावच्छिन्न प्रकारता
निरूपिताभावत्वावच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वेनैवातस्तादृश मेव
रूपं प्रतिबन्धकतावच्छेदकता पर्य्याप्त्यधिकरणं, नतु ह्रद-
त्वावच्छिन्न धर्म्मिकवह्न्यभावत्वावच्छिन्न प्रकारकत्वमिति यद्रूप-
पदेनवह्न्यभावत्वाद्युपादानं न सम्भवति, पर्व्वतोवह्न्यभाववानि-
त्यादौ पर्व्वतत्वावच्छिन्न निष्ठवह्नित्वावच्छिन्न रूपबाधादेरसंग्रहभये-
न यद्रूपावच्छिन्न धर्म्मिणि यद्रूपावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित
यद्रूपावच्छिन्नप्रकारताक निश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता तद्रूप
विशिष्टे तद्रूपावच्छिन्न विशेषित तद्रूपावच्छिन्नवत्त्वं दोष
इत्यादि विवक्षाया असम्भवात । अत्र साधननिष्ठसाध्याभाव वद्वृत्ति
त्वादेरिवसाध्याभाववद्वृत्ति साधनादेरपिदोषत्वे क्षतिविरहात् एता-
वानायासोऽनर्थक इत्यस्वरसः कश्चिदित्यनेन सूचितः ॥

**अथ पर्व्वतत्वेन पक्षत्वे, वह्नित्वेन साध्यत्वे, वि-
शिष्टधूमत्वेन च हेतुत्वे, पर्व्वतादेः काञ्चनमयत्व
विरहो, ह्रदस्य वह्निधूमशून्यत्वं, मयत्वस्य केवलधूम-**

स्य वा वह्निव्यभिचारो, विशिष्ट धूमस्य वा पर्व्वतीय-वह्नि व्यभिचारो नदोषः । न वा तत् सम्बन्धेन तत्र तस्य हेतोर्दुष्टत्वं, अतस्तद्धर्म्मावच्छिन्न तत् पक्षक तद्धर्म्मावच्छिन्न तत् साध्यक तद्धर्म्मावच्छिन्न तद्धेतुकानुमिति प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् ।

यथा व्याख्यात यथा श्रुतार्थे निर्व्वह्निः पर्व्वतोवह्निमानित्यादौ प्रकृत पक्षतावच्छेदक विशिष्टे प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न प्रकारकानुमितेर प्रसिद्धया ऽव्याप्तिर्दर्शयिष्यते, तत्रविशिष्य पक्षतावच्छेदकाद्य प्रवेशे ना प्रसिद्धिरतस्तन्निवेश प्रयोजन माह यथेति । पर्व्वतादेः काञ्चनमयत्वविरह इत्यादौ सर्व्वत्र नदोष इति सम्बुध्यते । तथाचपक्षतावच्छेदकाद्य प्रवेशे पूर्व्वोक्त युक्त्या ऽसम्भवात् तद्वारणाय यत् किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नपक्षक साध्य-हेतुकानुमितिसामान्य प्रतिबन्धकत्व मेव निवेश्य मिति पर्व्वतोवह्निमान धूमादित्यादौपर्व्वतादिनिष्ठकाञ्चनमयत्वा भावादावति व्याप्तिःतस्यापि काञ्चनमयत्वादि सहित पर्व्वतत्वादि रूपयत्किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्न पक्ष साध्यहेतुकानुमिति प्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वादितिभावः । आदिपदस्य वस्त्वन्तर संग्राहकं । प्रकृतानुमित्यविषयपदार्थाभावे ऽपि व्याप्तिं सूचयित्वातद्विषय साध्याभावे, तां सूचयति ह्रदस्येति । ह्रदनिष्ठं वह्निशून्यत्वं धूमशून्यत्व-श्चेत्यर्थः । ह्रदादि निष्ठाभावेऽपि व्याप्तिसूचनञ्च प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्न प्रकृत पक्षकत्वरूप समुदायदलस्यैवा निवेशे बोध्यं ।

महानसीयेति महानसीय वह्न्यभावो महानसीयधूमाभावो वेत्यर्थः अत्राति व्याप्तिसूचनञ्च प्रकृतसाध्यतावच्छेदक, प्रकृतहेतु ताव-च्छेदकयोरनिवेशे बोध्यं ॥

इदमुपलक्षणं साध्यहेत्वोरनिवेशेऽपि ज्ञत्वाभावादावतिव्याप्ति र्बोध्या । प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुकत्वानिवेशे, पक्षधर्म्मता-ज्ञानप्रतिबन्धकतामादायाति व्याप्तिं सूचयित्वा, व्याप्तिज्ञानप्रतिब-न्धकतामादायातिव्याप्तिं सूचयति मेयत्वस्येति । वह्नि व्यभिचारइत्यने नान्वयः । अत्राति व्याप्ति स्वाद्यदल समुदायस्यैव चानिवेशे बोध्या । प्रकृतहेतुकत्वनिवेशेऽपि एतद्दोषस्य सम्यग्वारणतया हेतुतावच्छेदक नि-वेशमायायाह केवलधूमस्येति । वह्निशून्यदेशान्तरवृत्तिधूम-व्यक्तिव्यावर्त्तकविशेषणानवच्छिन्नस्येत्यर्थः । साध्यतावच्छेदका-निवेशे पूर्व्वं साध्यवत्ता ज्ञानविरोधिन्यतिव्याप्ति र्दर्शिता, इदा-नीं व्याप्तिज्ञानविरोधिन्यतिव्याप्तिं दर्शयति विशिष्टधूमस्यचा पर्व्वतीयवह्निव्यभिचार इति, दोष लक्षण इव दुष्ट लक्षणे-ऽपि पक्षतावच्छेदकादिनिवेशस्यावश्यकतां दर्शयति तथातत् सम्बन्धेनेति । तत्पर्व्वतत्वावच्छिन्ने, वह्नित्वावच्छिन्नवह्निसाधने । तस्य विशिष्टधूमत्वावच्छिन्नस्य । पक्षादौ पक्षतावच्छेदकादेर्या दृश सम्बन्धेन विशेषणत्वं यत्राभिमतं तत्र तत् सम्बन्धेन तदवच्छिन्नत्वं निवेश्य मिति सूचयितुं तत्पक्षकेत्युक्तं, पक्षताव-च्छेदकादि निवेशेपक्षादि निवेशस्य प्रयोजनत्वादिति । वाच्यं, तद्रूपावच्छिन्नपक्ष साध्यहेतुक दोष लक्षणे निवेशनीयं ।

तथा च निर्व्वह्निः पर्व्वतोवह्निमान्, पर्व्वतावृत्ति वह्निमान् वा, तद्‌व्यभिचारिणः, पर्व्वतावृत्तिर्व्वा धर्म्मादित्यादौ न कोपि हेत्वाभासः स्यात् तादृशानुमितेरप्रसिद्धत्वात्।

तथाचेति, निर्व्वह्निः पर्व्वतोवह्निमान् इत्यत्र पर्व्वतावच्छेदक निर्व्वह्नित्व विशिष्ट पर्व्वते, वह्नि वैशिष्ट्यावगाहित्व मनुमितेर्न सम्भवति स्वविरोधिधर्म्मधर्म्मितावच्छेदकक स्वप्रकारकानाहार्य्यज्ञानस्यानभ्युप गमात्। पर्व्वतः पर्व्वतावृत्तिवह्निमान् इत्यत्र पर्व्वते पर्व्वतावृत्तित्व रूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकत्व मनुमितेर्न सम्भवति स्वस्मिन् स्वावृत्तित्वाद्यवच्छिन्न प्रकारकानाहार्य्यज्ञानस्याननुभविकत्वादेवं पर्व्वतो वह्निमान् वह्निव्यभिचारिण इत्यत्र वह्निव्यभिचारित्वरूपहेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने वह्निव्याप्यत्व वैशिष्ट्यावगाहित्व मनुमितेर्न सम्भवतीति पूर्व्वोक्त युक्तेः। पर्व्वतोवह्निमान् पर्व्वतावृत्तेरित्यत्र पर्व्वतेपर्व्वतावृत्तित्वरूपहेतुतावच्छेदकावच्छिन्न वैशिष्ट्यावगाहित्वं नानुमितेः सम्भवति उक्तयुक्तेरिति, यथाविवक्षितानुमित्य प्रसिद्धि प्रयोजकभेदेन नानास्थले ऽव्याप्ति कथनं। नकोपिहेत्वाभासः स्यादिति, तथाचापार्थकरूपनिग्रहस्थानत्वेन तथाप्रयोक्तु र्निग्रहोपपत्तावपि, निर्व्वह्नित्वेन पर्व्वते वह्नेः साधने धूमोदुष्ट इत्यादि व्यवहारोदुरुपपाद इति भावः। तादृशानुमितेस्तथा

विवक्षितानुमितेः । अप्रसिद्धत्वादिति । आहार्य्यरोपज्ञानानुपगमादिति भावः ॥

अत्र वदन्ति यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधि विषयता प्रयुक्त 'स्तदुत्तरमनुमिताऽनाहार्य्य मानसज्ञाने वा, पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे, साध्यतावच्छेदक विशिष्ट साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य, साध्यतावच्छेदक विशिष्ट साध्यनिरूपित व्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदक विशिष्ट हेतुमत्तावगाहित्वस्य च, द्वयोर्व्यतिरेकस्तत्त्वं हेतुदूषणत्वं ।

यद्विषयकनिश्चयस्येति, यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयस्येत्यर्थः । उत्तरपदस्योत्तरकालीनार्थकतया, तदुत्तर मिति धातूपस्थाप्यानुमिति रूप क्रियाविशेषण मतोद्वितीया । अग्रिमकल्पे ताद्दशज्ञान रूपक्रिया विशेषणं, अतोज्ञानपदमपिसार्थकं । तत् पदञ्च, ताद्दश निश्चय परामर्शकं । उत्तरपदञ्चा व्यवहितोत्तरार्थकं । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इत्यनेनद्वितीयाभिकरणे, उत्तरपदस्य उत्तरकाल परत्वादिति तु न युक्तं, व्यापकताप्रकस्यात्यन्तसंयोगस्य प्रकृतेऽविवक्षितत्वादिति । अनुमितौअनुमितिसामान्ये । द्वयोर्व्यतिरेक इत्यभि सम्बन्धः । तत्त्वं, तद्रूपावच्छिन्नत्वं । अत्र च तज्ज्ञानानन्तरज्ञानविष्ट ताद्दशोभयाभावैतज्ज्ञानीयाया एव विरोधि विषयितायाः

प्रयोजकत्वात् विरोधि विषयितायां तादृश निश्चयीयत्व कथनं स्वरूप कीर्त्तन मात्रं, नतु लक्षणघटकं। तथाच यद्रूपावच्छिन्न निश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिसामान्यस्य विरोधि विषयिता प्रयुक्तोभयाभाववत्त्वं, तादृशरूपावच्छिन्नत्वं दोषत्वमिति समुदितार्थः। वह्न्यभावविशिष्ट ह्रदत्वावच्छिन्न विषयक निश्चयानन्तरं ह्रदोवह्निमान् वह्निव्याप्य धूमवांश्चेत्याकारकानुमितेः कदाचिदप्यनुत्पत्त्या घटाद्यनुमितयएव तादृश निश्चयाव्यवहितोत्तरानुमिति सामान्यान्तर्गतास्तासुच ह्रदत्वादि विशिष्टे यत् वह्नित्वाद्यवच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वं, वह्नित्वावच्छिन्नवह्निव्याप्तिविशिष्टधूमत्वावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वञ्च, तदुभयाभाववत्त्वमक्षत मेव, तत्र तादृश निश्चयीय विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वमपि, स्वनिष्ठ प्रतिबन्धकतावच्छेदक धर्म्मस्य स्वानन्तरोत्पन्नज्ञाननिष्ठप्रतिबध्यतावच्छेदक धर्म्माभाव प्रयोजकत्वात्, तत्रह्रदत्वादि विशिष्टविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वादि विशिष्ट प्रकारकत्वावच्छिन्न प्रतिबध्यता निरूपित प्रतिबन्धकता वच्छेदकीभूतायाः, ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नाभावीय प्रकारितायास्तादृशवह्नित्वादि विशिष्ट प्रकारकत्व घटितोभयाभावेतथात्वात्। नच तादृशविशिष्ट प्रकारकत्वमात्रं न विपरीत निश्चय प्रतिबध्यतावच्छेदकं, अपितु तद्विशेषितानाहार्य्य ज्ञानत्वं, तत् कथं तत्प्रकारकत्वाभावस्य तथाविध विरोधि विषयिता प्रयुक्तत्वमिति वाच्यं, विशिष्टाभाव प्रयोजकस्य विशेष्यवन्निष्ठविशेषणाभाव प्रयोजकत्वात् अनाहार्य्यज्ञानत्वाश्रयानुमिति निष्ठ तादृश विशिष्ट प्रकारकत्वा भावस्य, विरोधिविषयिता प्रयुक्तत्वाक्षतेरिति

ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्यभावविशिष्टह्रदत्वाद्यवच्छिन्ने लक्षण समन्वयः । निर्व्वह्निः पर्व्वतो वह्निमानित्यादौ तादृशानुमितेरप्रसिद्धावपि वह्निमत् पर्व्वतादिरूपाश्रयासिद्ध्यादिविषयकनिश्चयानन्तरप्रसिद्धघटाद्यनुमितिषु अन्यत्र प्रसिद्धपक्षतावच्छेदक विशिष्टविषयकत्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकविशिष्टप्रकारकत्वघटितोभयाभाववत्त्वमक्षतमेवेति तत्र लक्षणसमन्वयः । न चाहार्य्यज्ञानमात्र प्रसिद्धस्य निर्व्वह्नि पर्व्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यक वह्नि प्रकारकज्ञानत्वस्य विरोधिविषयकज्ञानप्रतिवध्यतानवच्छेदकतया तादृशधर्म्मावच्छिन्ने वह्न्यादिप्रकारकत्वस्याभावे विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वमप्रामाणिकमितिवाच्यं । तादृशज्ञानत्वस्य प्रतिवध्यतानवच्छेदकत्वेपि तद्व्यापकस्य पर्व्वतत्वावच्छिन्ने वह्नित्वावच्छिन्नाभावप्रकारकज्ञानत्वस्यैव वह्निविशिष्टपर्व्वतविषयकज्ञानप्रतिवध्यतावच्छेदकतया व्यापकाभावप्रयोजकस्य सुतरां व्याप्याभाव प्रयोजकतयातादृशविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्न्यादिप्रकारकत्वाभावे तादृशदोषविषयिताप्रयुक्तत्वस्यावश्यकत्वात् । नचविरोधि ज्ञानासत्त्वपि निर्व्वह्निः पर्व्वतोवह्निमानित्यादिज्ञानस्यानाहार्य्यस्यानुत्पत्त्या इच्छादि घटित तादृशाहार्य्यज्ञानसामग्र्यभावस्यैव निर्व्वह्नित्वविशिष्टे वह्निवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावप्रयोजकत्वं नतु विरोधिविषयित्वस्य, क्वचिदप्यक्षतत्वादिति वाच्यं । अभावाधिकरणतायामेव विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वस्य निवेश्यतया अधिकरणतानात्वाभावाभेदेप्यधिकरणभेदेन भिन्नतया विरोधिज्ञानानन्तरोत्

पक्षज्ञाने तादृशवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायां विनिगमना विरहेण पूर्व्वज्ञानीयविरोधिविषयितायाः अपि प्रयोजकत्वात् ॥

यद्विरोधिविषयताप्रयुक्त स्तादृशोभयाभावस्तत्त्वमित्येतावन्मात्रे कृते ह्रदोवह्न्यभाववानित्यादिज्ञानीयवह्न्यभावादिविशिष्टह्रदादि-विषयितायाः इव तदन्तःपातिवह्न्यभावत्वादि विशिष्ट विषयि-तायाः अपि प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटि प्रविष्टतया प्रतिबध्य-तावच्छेदकस्य ह्रदत्वादिविशिष्टे वह्न्यादि वैशिष्ट्यावगाहित्वस्य विरहप्रयोजकतया बाधाद्येकदेशे वह्न्यभावादिरूपविशिष्टेऽति-व्याप्तिरिति यद्विषयक निश्चयाव्यवहितोत्तरानुमिति सामान्यस्य विरोधिविषयिताप्रयुक्तोभयाभाववत्त्वं निवेशितं। नच यादृश विशिष्टविषयितासामान्यस्य प्रयुक्तस्तादृशोभयाभावस्तत्त्वमित्येव सम्यक् ह्रदत्वादिविशिष्टविषयितासामान्यान्तर्गतायां ह्रदइत्या-दि ज्ञानीयविषयितायामुभयाभावप्रयोजकत्वासत्त्वादतिव्याप्तेरन-वकाशादितिवाच्यं। पाषाणमयोन वह्निमानिति ज्ञानसहि-तस्य पर्व्वतः पाषाणमय इतिज्ञानस्य पर्व्वतोवह्निमानितिज्ञान प्रतिबन्धकतया ज्ञानभेदेन विषयिताभेदाभावात् पाषाणमयत्व-विशिष्ट पर्व्वतादि विषयितासामान्यस्यैव उभयाभावप्रयोजक-त्वात् पाषाणमयत्वविशिष्ट पर्व्वतादावतिव्याप्तेर्दुर्व्वारत्वात्। ह्र-दोवह्न्यभाववानित्यादिह्रदादिविषयकनिश्चयानन्तरोत्पन्नघटाद्यनु-मितौ विरोधिविषयिताप्रयुक्तोभयाभावसत्त्वात् केवल ह्रदादा-वतिव्याप्तिरतः सामान्यपदं पूरणीयं। तथासति ह्रदादि निश्चयानन्तरोत्पन्नानुमिति सामान्यान्तर्गतायां ह्रद इत्या-

दिनिश्चयानन्तरजात ह्रदो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवांश्चेत्या-
द्यनुमितौ विरोधिविषयिताप्रयुक्ततादृशोभयाभावासत्त्वादति-
व्याप्तिः । ह्रदत्वादिना वह्न्यभावविशिष्ट ह्रदादिविषयक निश्चया-
नन्तरमुक्तसमूहालम्बनानुमित्युत्पत्त्या तादृशविशिष्टस्यापि दोष-
त्वानुपपत्तिरतोयत्पदं यद्रूपावच्छिन्नपरतयोपवर्णितं । वह्न्य-
भावविशिष्ट ह्रदादिविषयकस्य ह्रदो वह्निमान्नवेत्यादि ज्ञान-
स्यानन्तरं तादृश समूहालम्बनानुमित्युत्पत्त्या तद्दोषतादवस्थ्य-
मतो निश्चयेति । अनाहार्य्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दित संशयान्य
ज्ञान परं, तेनाहार्य्यस्याप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितस्यापि दोष
विषयकनिश्चयस्यानन्तरं तादृशानुमित्युत्पत्तावपि न क्षतिः ।
दोषविषयकनिश्चयनाशे सति तादृशानुमितेरुत्पत्त्या तद्दोषापत्ति-
रतोऽव्यवधान निवेशः । एवं दोषविषयकलौकिकनिश्चयाव्यवहित
पूर्व्वमनुमित्युत्पत्त्या तद्दोषः स्यादत उत्तरेति । तत्सामानाधिकर
ण्यमनुमितौ निवेश्यमत एकस्य बाधनिश्चयानन्तरमन्यस्यानु-
मितावपि न क्षतिः । बाधादिनिश्चयानन्तरं पक्षतावच्छेदका-
वच्छिन्ने साध्यादिप्रकारकस्याहार्य्यस्य लौकिकस्य च प्रत्यक्षस्य
उत्पत्त्या ज्ञानसामान्यमुपेक्ष्यानुमितिसामान्यनिवेशः । यत्
पक्षक यत्साध्यकयद्धेतुकस्थले यादृशदोषविषयकनिश्चया-
नन्तरं कस्याप्यनुमितिर्न जाता तत्र तादृशानुमितेरप्रसिद्ध्या
ऽव्याप्तिरतोऽनुमितिस्थलेऽनाहार्य्यदोषविशेषाजन्य ज्ञानं निवेश्य
कल्पान्तरमाह।नाहार्य्येति । तथाच यत्र तादृशानुमित्यप्रसि-
द्धिस्तत्र तथा विधमानसोपनीतभानादिकमादायैव लक्षणं सङ्ग-

मनीय मिति भावः। बाधादि निश्चयानन्तरं आहार्य्यं साध्यादिप्रकारकप्रत्यक्षोत्पत्त्याऽसम्भवोऽव्याप्तिर्य्यत आहानाहा-र्य्येति। शङ्खो न पीत इत्यादिनिश्चयानन्तरं शङ्खादौ पीतत्वा-दिप्रकारकस्य दोषविशेषजन्यचाक्षुषादेरुत्पत्त्या शङ्खःपीतः शङ्ख-त्वादित्यादिस्थलीयबाधादावव्याप्तिरतोमानसेति। मानसपदं दोषविशेषाजन्यज्ञानपरं, तेन नाहं गौर इत्यादिनिश्चयानन्तरं मिथ्याज्ञानजन्यवासनादिरूपदोषविशेषजन्यात्मविशेष्यकगौरत्वादि-प्रकारकमानसज्ञानस्योत्पत्तावपि अहं गौरआत्मत्वादित्यादिस्थली-यबाधादौ नाव्याप्तिः। एतेन यादृशपक्षसाध्यहेतुक स्थले य द्विषयकनिश्चयानन्तरं विरोधिसामग्र्यादिवशेन मानस ज्ञानं कदापि न जातं तत्राव्याप्ति रित्यपि निरस्तं। तत्राप्यनुमिति शाब्दबोधादिकमादाय लक्षणगमनसम्भवात्। पक्षतावच्छे-दकेत्यादिदलद्वयनिवेशस्य व्यावृत्तिः पूर्व्वोक्तरीत्या बोध्या। विरो-धिविषयिताप्रयुक्तत्वनिवेशप्रयोजनं स्वयमेवाग्रे वक्ष्यति। यत्र विषयविशेषे समूहालम्बनज्ञानं न कस्यापि जातं तत्र पक्ष-तावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वविशिष्टसाध्यव्याप्ति-विशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावरूपविशिष्टाभावाप्रसिद्ध्या ऽव्या-प्तिरतोविशिष्टाभावमुपेक्ष्योभयाभावनिवेशः कृतः। तादृशोभया-भावप्रयोजकविरोधिविषयितावत्त्वं यद्रूपविशिष्ट विषयकत्वव्यापकं तद्रूपावच्छिन्नत्वं दोषत्वमित्यस्य सम्यक्त्वेऽपि यथासन्निवेशे न वैयर्थ्यं। अनुकाञ्चनमयः पर्व्वतोवह्निमानित्यादौ पक्षतावच्छे-दकविशिष्टपक्षाप्रसिद्ध्या विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यादिवैशिष्ट्या-

वगाहित्वाद्यप्रसिद्धिरित्याश्रयासिद्ध्यादावव्याप्तिरित्यत आह ।

पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यादिकञ्च वैज्ञानिकं न तु वास्तविकं ग्राह्यं । व्याप्तिश्चान्वयतो व्यतिरेकतश्च ग्राह्या, तादृशावगाहित्व प्रसिद्धिराहार्य्यज्ञान एवाभ्युपेतव्या अनन्यगतिकत्वात् ।

पक्षतावच्छेदकेति । आदिपदात् साध्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यादिपरिग्रहः । वैज्ञानिकमिति तत्तत्प्रकारेणज्ञायमानत्वरूपमित्यर्थः, तथा च पर्व्वतादेः काञ्चनमयत्वादिवैशिष्ट्यस्य वास्तविकस्य विरहेऽपि तेन रूपेण ज्ञायमानत्वमादाय लक्षणसमन्वय इति भावः । नच ह्रदो न वह्निमानित्यादिनिश्चयानन्तरं जायमाने ह्रदोद्रव्यं जलमयोवह्निमानित्याद्याकारक समूहालम्बने ह्रदत्वादिना ज्ञायमाने वह्न्यादिवैशिष्ट्यावगाहित्वसत्त्वादसम्भव इति वाच्यं । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ना या पक्षनिष्ठविशेष्यता तन्निरूपिता या साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ना साध्यप्रकारता याच साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रकारतानिरूपितव्याप्यत्वप्रकारतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारता तत्प्रतियोगित्वयोरवगाहित्वान्तद्दयेन विवक्षणात् विशिष्टविषयाप्रसिद्धावपि पर्व्वतांशे काञ्चनमयत्वाद्यवगाहिभ्रमविषयताया अधिकरणकाञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नायाः प्रसिद्धा लक्षणसमन्वयात् । व्याप्तिप्रकारतात्वलेच निरूप्यनिरूपकभावापन्ना व्याप्तिघटक-

तत्तत्पदार्थप्रकारता निवेशनीयाः। तेन धूमवान् वह्नेरित्यादौ-
वह्निव्यापकधूमसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरप्रसिद्धावपि न क्षतिः।
नन्वत्र व्याप्तिपदेनान्वयव्याप्तिर्विवक्ष्यते तदा व्यतिरेकव्याप्ति
ज्ञानविरोधिनि हेत्वादिनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वादिरूपानुपसंहा-
रित्वेऽव्याप्तिस्तज्ज्ञानस्यान्वयव्याप्तिज्ञानाविरोधित्वात्। व्यतिरेक
व्याप्तिविवक्षणे च हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्व साध्यतावच्छे-
दकनिष्ठहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादावव्या--
प्तिः, तज्ज्ञानस्य ग्राह्याभावाद्यनवगाहितया व्यतिरेकव्याप्ति
ज्ञानविरोधित्वे मानाभावादत आह व्याप्तिश्चेति। अन्वयत
अन्वयनिरूपिता प्रकृतहेतुनिष्ठा साध्यनिरूपितेति यावत्। सा-
क्षात्यन्ताभावान्योन्याभावभेदेन भिन्ना अव्यभिचरितत्वहेतुव्यापक
साध्यसामानाधिकरण्यरूपा नानाविधैव ग्राह्या अतोऽत्यन्ताभावा-
दिगर्भव्याप्तिज्ञाने अन्योन्याभावादिगर्भव्यभिचारज्ञानस्य व्याप-
कत्वादिज्ञाने साध्याभाववद्वृत्तिहेत्वादिज्ञानस्य ग्राह्याभावाद्य
नवगाहितया अविरोधित्वेऽपि न क्षतिः। व्यतिरेकतः व्यति-
रेकनिरूपिता साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपा
ग्राह्या व्याप्तिपदेन विवक्षणीया, तथा च तत्तद्व्याप्ति प्रका-
रता निरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारता प्रतियोगित्व
कूटाभावोनिवेशनीय इति भावः। ननु निर्व्वह्निः पर्व्वतो-
वह्निमानित्यादौ पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यतावच्छेदक-
विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वमेवाप्रसिद्धमिति तत्र कथं लक्षणसमन्वय
इत्यत आह तादृशावगाहित्वप्रसिद्धिरिति, आहार्य्यज्ञान

दर्शित । निर्व्वह्नित्वविशिष्टपर्व्वते वह्निप्रत्यक्षं जायतामित्या-कारकेच्छाजन्य प्रत्यक्ष एवेत्यर्थः ।

एवञ्च वस्तुमात्र निश्चयानन्तरं निर्व्वह्नित्वविशिष्टे वह्नेरग्रहेऽपि न क्षतिस्तस्य विरोध्यविषयकत्वात् । एवं साध्यनिश्चयोत्तरं तस्यानुमितावपि, मानस-ज्ञानाविरोधित्वात् ।

विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वनिवेशनप्रयोजनमाह एवञ्चेति । विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्व निवेशेचेत्यर्थः, न क्षतिः न निर्व्वह्निः पर्व्वतो वह्निमानित्यादौ घटादावतिव्याप्तिस्तस्य घटादिनिश्च-यस्य विरोध्यविषयकत्वात् स्वानन्तरोत्पन्नानुमितिसामान्यनिष्ठ-तादृशोभयाभावप्रयोजक विरोधिविषयिताकत्वविरहात् । वह्नि-मत् पर्व्वतादि विषयक समूहालम्बनात्मक घटादि निश्चयानन्तर-जातमानसनिष्ठतादृशोभया भाववत्त्वस्य तज्ज्ञानीय विरोधि विष-यिता प्रयुक्तत्वेऽपि घटादि निश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिसामा-न्यान्तर्गतसमूहालम्बनात्मकघटादिनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमिते र्व्विरोधिविषयिता प्रयुक्तोभयाभाववत्वविरहान्नातिव्याप्तिरिति भावः । प्रयोज्य प्रयोजकभावश्चानुभवसिद्धः स्वरूपसम्बन्धविशेषः । विरोधिपदप्रयोजनमाह एवमिति । अनुमितावपीति । न क्षतिः तस्य विरोध्यविषयकत्वादित्यनुषज्यते । न क्षति न साध्यवत् पक्षेऽतिव्याप्तिः । विरोधिविषयिता पदेन तादृशोभयाभावप्रति-

योगितावच्छेदककोटौ यद्रूपावच्छिन्नांशे यद्रूपावच्छिन्नवैशि-ष्ट्यावगाहित्वं निविष्टं तद्रूपावच्छिन्नविषयितानिरूपित तद्रू-पावच्छिन्नाभावतद्वत्ताप्यान्यतर विषयितायाः साध्यविशिष्ट पक्ष-विषयतान्य विषयताया वा विवक्षितत्वादिति भावः। नच सिषाधयिषाधीनायां साध्यनिश्चयानन्तरं समूहालम्बनानुमितौ तादृशोभयाभावासत्वात् सिद्धिविषयेऽतिप्रसङ्ग एव नास्ति। एवं पक्षे साध्यनिश्चयोत्तरं तदतिरिक्ताविषयक साध्य-विषयकानुमितेरनुत्पादेऽपि पक्षांशे साध्यांशे वाऽधिकावगाहिन्या अनुमितेः साध्यधर्म्मितावच्छेदककाव्यविधेयकानुमितेः साध्या-वच्छिन्नपक्षविधेयकानुमितेश्चोत्पत्त्या तत्तोभयाभावासत्वादपि नातिप्रसक्तिरिति वाच्यं। यत्र विषयविशेषे सिषाधयिषा बलात् सिद्ध्युत्तरं तादृशानुमितिः कदापि न जाता तत्रैवाति व्याप्तिसम्भवात्। द्वितीय कल्पे विषयितामात्रं निवेश्यं नतु विरोधिविषयितापर्य्यन्तमित्याशयेनाह मानसज्ञान इति साध्यनिश्चयस्येत्यादिः॥ क्रोड़पत्रमिदं।

प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादि वारणाय यथा श्रुत विशिष्टा-न्तराघटितत्वनिवेशे उपदर्शित व्यभिचारघटित बाधाद्य व्याप्तेः विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यत्वविषयिताप्रयोज्य तादृशोभयाभाव-प्रयोजकाभावाधिकरणताकत्वरूपं तादृशविशेषणं निवेशनीयं। प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिविषयिताप्रयोज्याया उक्तोभयाभाव-प्रयोजकव्याप्त्याद्यवगाहित्वाभाववत्तायाः शुद्ध व्यभिचारादिविष-यिताप्रयोज्यत्वनियमेन प्रमेयत्वविशिष्ट व्यभिचारादौ न विशिष्टा-

न्तरविषयित्वाप्रयोज्यत्वविशिष्टयिता प्रयोज्य निरुक्ताभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणताकत्वमिति नातिप्रसङ्गः । उपदर्शितव्यभिचारादिघटितबाधादि विषयिताप्रयोज्यायाः पचे साध्यावगाहित्वाद्यभावाधिकरणताया स्तद्घटकव्यभिचारादिविषयित्वाप्रयोज्यतया तत्संग्रहः । नच विशिष्टपचे विशिष्टसाध्यवत्ताग्रहप्रतिबन्धकताव च्छेदिकाया स्तादृशबाधादिविषयतान्तःपातिव्यभिचारादिविषयिताया अपि तादृशबाधादिविषयिताप्रयोज्यायां विशिष्टपचे विशिष्टसाध्यवैशिष्ट्याद्यवगाहित्वाभावाधिकरणतायां प्रयोजकतया तादृश बाधादे र्दुःसंग्रह इति वाच्यं । यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यतानिवेशेन तत्संग्रहसम्भवात् व्यभिचारादिविषयताया बाधविषयतान्तःपातिविषयतामात्रवृत्तिरूपेणैव उपदर्शितसाध्यवत्ताग्रहप्रतिवन्धकतावच्छेदकतया तेनैव रूपेण तादृश साध्यावगाहितावि रहवत्ता प्रयोजकत्वात्तादृशस्य च रूपस्य बाधादिविषयतानन्तःपातिव्यभिचारादिविषयतासाधारणव्यभिचारादि रूपविशिष्टविषयतात्वाव्यापकत्वात्तद्व्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वस्य उक्तबाधादिविषयिताप्रयुक्तसाध्यावगाहित्वाभाववत्तायामचतत्वात् । मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादि विषयताया येन रूपेण व्याप्त्यादिग्रहप्रतिवन्धकतावच्छेदकता तद्रूपेण निरुक्तविषयतात्वव्यापकेन मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादि विषयतान्तःपातिव्यभिचारादिविषयतात्वेन मेयत्वविशिष्ट व्यभिचारादि विषयताप्रयोज्यव्याप्त्याद्यवगाहित्वाभाववत्तायां नियमतः प्रयोजकत्वान्नातिप्रसङ्गावकाशः । बाधसत्-

प्रतिपक्षादिविषयकज्ञानस्य नानाविधबाधविषयकज्ञानस्य वानन्तरं जायमानायामनुमितौ या बाधादिविषयताप्रयोज्या-भावाधिकरणता तस्या विशिष्टान्तरविषयिताप्रयोज्यत्वेऽपि स्वपूर्ववर्त्तिज्ञानीयविरोधिविषयताया एव स्वनिष्ठप्रतिबध्यताव-च्छेदकधर्म्माभावाधिकरणताप्रयोजकत्वात्तत्तैकविध बाधादिज्ञा-नानन्तरजातज्ञाने या तत्तद्बाधादि—विषयिता—प्रयोज्यावगा-हित्वाभावाधिकरणता तस्या विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यतया बाधादौ लक्षणसमन्वयः। व्यभिचारघटितबाधादि विषयिता-प्रयोज्यायां दौधितिकारोक्तोभयाभावाधिकरणतायां व्याप्त्याद्यव-गाहितावित्वप्रयोज्यत्वेन यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयितात्वव्या-पकरूपावच्छिन्नबाधादिविषयतान्तःपाति व्यभिचारादिविषयिता-प्रयोज्यत्वनियमात्तत् संग्रहाय तादृशोभयाभाव—प्रयोजका-भावाधिकरणतापर्य्यन्तमभिवेशः। तथा सति दर्शितोभयाभावाधि-करणताया उक्तरूपावच्छिन्नव्यभिचारादि विषयित्वप्रयोज्यत्व-नियमेपि तादृशोभयाभावप्रयोजक साध्यादिमत्तावगाहित्वा-भावाधिकरणताया उक्त रूपावच्छिन्नव्यभिचारादिविषयत्वाप्रयो-ज्यत्वेन तादृशबाधादेः संग्रहः। बाधादिविषयिताप्रयोज्यस्य साध्यादिमत्तावगाहितावित्वस्य सत्प्रतिपक्षादिरूपविशिष्टान्तर-विषयताप्रयोज्यत्व नियमादसम्भवः स्यादित्युभयाभावप्रयोजकाभावे विशिष्टान्तरविषयत्वाप्रयोज्यत्वमभिवेश्य तादृशाभावाधिकरण-तायां तन्निवेशः। तथा सति अधिकरणताया अधिकरणभेदेन भिन्नतया पूर्व्वत्तित्ति निष्ठप्रतिवन्धकतावच्छेदकधर्म्मस्य व तदुक्त-

दोषत्र न तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकधर्म्माभावाधिकरणताप्रयोजकत्वे-नैव बाधादिविषयानन्तर्गतोत्पन्नानुमितिनिष्ठसाध्यादिमत्त्वावगा-हित्वाभावाधिकरणतायाः सत्प्रतिपक्षान्यादृशबाधादि विषयताया अप्रयोजकत्वेन सामञ्जस्यात । एतत्पर्य्यन्तं क्रोड़ं ॥

अथैतादृगोभयाभाववत्त्वघटितलक्षणकरणेऽपि केवल निर्व्व-ह्नित्वादिपक्षतावच्छेदकवह्न्यादि साध्यकस्थलीयनिर्व्वह्निनिष्ठव-ह्न्यभावादिरूपबाधादिरूपदोषेऽव्याप्तिस्तादृशबाधादिरूपदोषज्ञान स्याप्रतिबन्धकतया तदीयविषयतायाः प्रतिबन्धकतानवच्छेदक-तया तथाविधोभयाभावाप्रयोजकत्वात् तस्य दोषत्वानुपगमे तत्र हेतोर्दुष्टत्वव्यवहारानुपपत्तेः इष्टापत्तौ निर्व्वह्निः पर्व्वतोवह्निमा-नित्यादावपि तत्सत्त्वेन एतादृशप्रयासवैफल्यात् । नच तत्र अभा-ववान् वह्निमानित्यनाहार्य्यज्ञानस्य प्रसिद्धा तत्प्रतिबन्धकी भूताभाववान् निर्व्वह्निरित्यादिज्ञानविषय एव दोष इति वाच्यं । अभाववत्त्वसामानाधिकरण्येन निर्व्वह्नित्वग्रहस्य तादृगवह्नि मत्त्वग्रहाविरोधित्वात् अभाववत्त्वावच्छेदेन वह्न्यादिमत्ता-ग्रहविरोधित्वेऽपि तादृग्वह्न्यादिमत्तावगाहित्वस्य वह्न्यभावादि मत्त्वरूपपक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाव्याप-कतया तदवच्छिन्ननिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदक विषयिता या स्तथाविधोभयाभावाप्रयोजकत्वात् तद्विषयस्य दोषत्वानु-पपत्तेः । अभाववत्त्वावच्छेदेन निर्व्वह्नित्वग्रहस्य भ्रमरूपतया तद्विषयविशिष्टस्याप्रसिद्धेः । एवं वह्निमान्निर्व्वह्निरित्यादि स्थली-यदोषे नितरामव्याप्तिर्व्वह्निमन्निष्ठवह्निमत्त्वादेरेव तत्र दोषत्व

सम्भवात् तद्विषयकस्य ज्ञानस्य क्वचिदपि प्रतिबन्धकत्वायोगात्। एवं यत्र निर्व्वह्निः पर्व्वतो वह्निमानित्यादौ पर्व्वतत्वादि सामानाधिकरण्येन वह्न्यभावादिमत्त्वस्य पक्षतावच्छेदकघटकता तत्र पर्व्वतत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यादिमत्त्वं न दोषः विशिष्टपक्षग्रहाद्यविरोधित्वेनाश्रयासिद्ध्यादिरूपत्वानुपपत्तेः। उक्तरीत्यैतल्लक्षणानाक्रान्तत्वाच्च। पर्व्वतत्वाद्यवच्छेदेन वह्न्यादिमत्त्वस्याप्रसिद्धं वह्निशून्यपर्व्वतादेरपि सत्वात्। नापि पर्व्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन निर्व्वह्निपर्व्वतत्वाद्यवच्छेदेन वा वह्न्यभावादिमत्त्वरूपबाधादि दोषः तज्ज्ञानस्य पक्षतावच्छेदक विशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वव्यापकविषयताघटितधर्म्मावच्छिन्नाप्रतिबन्धकतया तत्र लक्षणगमनायोगात्। नापि पर्व्वतत्वावच्छेदेन वह्न्यभावादिमत्त्वं, अप्रसिद्धत्वादिति तत्र को दोषः। यत्तु प्रयुक्तत्वं व्यापकत्वं यद्विषयकनिश्चयनिष्ठविरोधि विषयितायाः उभयाभावव्याप्यत्वञ्च, स्वाश्रयताद्दशनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वसम्बन्धेन ताद्दशसम्बन्धलाभायैवतदुत्तरमनुमितावित्युक्तं। एवञ्च विरोधिविषयकयद्विषयक निश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वव्यापक स्वाद्दशोभयाभावस्तत्त्वं। इति पर्य्यवसितं। एवञ्च निर्व्वह्निःपर्व्वतोवह्निमानित्यादिस्थलीयबाधादि वषयितायां स्वरूपसम्बन्धरूपोभयाभावप्रयोजकत्वासम्भवेऽपि ...याभावप्रतियोगितावच्छेदककोटौ यद्रूपावच्छिन्नविशेष्यकनिष्ठ...च्छिन्नप्रकारकत्वं निविष्टं तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यक तद्रूपावच्छिन्नाभावतदव्याप्यान्यतरप्रकारकत्वस्यैव विरोधिविष-

यत्वार्थकतया तत्र लक्षणं सुसमन्वयमेव तादृशप्रयोजकत्वस्यानिवेशात् । नचैवं वह्निमातेऽतिव्याप्ति दुर्व्वारैव तादृशोभयाभावस्य विरोधिविषयकसमूहालम्बनरूपघटादिविषयक निश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वव्यापकतया अक्षतत्वादिति वाच्यं । विरोधिविषयितानतिरिक्तवृत्तिर्यद्विषयिता तच्छालिनिश्चयस्य निश्चयात्वेन विवक्षणाद् घटादि विषयितायाः स्तत्र निरुक्तविरोधिविषयितानतिरिक्तवृत्तित्वविरहात् । नचैवं विरोधि विषयितानतिरिक्तवृत्तिर्यदीयविषयिता तत्त्वमित्येतावतैव सामञ्जस्ये शेषवैयर्थ्यमिति वाच्यं । यत्र पर्व्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन वह्न्यादेः साध्यता तत्र पर्व्वतत्वादि सामानाधिकरण्येन वह्न्यभावादिमत्त्वविषयितायाः निरुक्तविरोधिविषयितानतिरिक्तवृत्तितया तत्रातिव्याप्तिवारकतया शेषसार्थक्यात् । तदुपादाने तादृशवह्न्यभावादिमत्त्वविषयकनिश्चयानन्तरं पर्व्वतत्वादि सामानाधिकरण्येन वह्न्याद्यनुमित्युत्पत्त्या तादृशानुमितौ तथाविधोभयसत्त्वेनातिव्याप्त्यनवकाशादिति तत्त्वच्छं । निर्व्वह्निः पर्व्वतोवह्निमानित्यादौ यत्र पर्व्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन वह्न्यभावादेः पक्षतावच्छेदकता तत्र पर्व्वतत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यादिमत्त्वस्य विशिष्टपक्षग्रहाविरोधित्वादाश्रयासिद्धनामकस्य हेत्वाभासान्तरतामयेनासम्भवलक्ष्यभावस्य निरुक्तविरोधिविषयितानतिरिक्तवृत्तिविषयिताकतयाऽतिव्याप्तेः तादृशोभयाभाव प्रतियोगितावच्छेदकगर्भे यद्रूपविशिष्टे येन सम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नवैशिष्ट्यं निविशते तद्रूपावच्छिन्नविशेष्य-

कतत्संसर्गकतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकानुमितित्वावच्छिन्न प्रति-
बध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वरूपविरोधित्वस्य विष-
यितायां निवेशेतु शेषवैयर्थ्यं उक्तरीत्या निर्व्वह्निर्व्वह्निमानि-
त्यादि स्थलीयदोषे ऽव्याप्तिश्च। यत्तु पक्षतावच्छेदकविशिष्टे
निरुक्तसाध्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयावृत्तिविषयितैव विरोधि-
विषयितापदार्थः तथाच यन्निरूपिततादृशविषयिताशालि निश्च-
योत्तरानुमितित्व व्यापकोभयाभावस्तत्त्वमिति समुदितार्थः।
निश्चयत्वञ्च विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावानापन्नविरोधिकोटि-
द्वयप्रकारकैकधर्म्मिविशेष्यकज्ञानान्य ज्ञानत्वं। कोटिद्वये विशे-
षणविशेष्यतावच्छेदकभावानापन्नत्वनिवेशात् निर्व्वह्निः पर्व्वतो-
वह्निमानित्यादौ पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यादिवैशिष्ट्यग्रहस्य
एकत्र विरोधिद्वयप्रकारकत्वनियमेऽपि न तादृशवैशिष्ट्यावगा-
हिनिश्चयाप्रसिद्धिः। यदीयविषयिता, तादृशनिश्चयावृत्तिस्तत्त्वमित्ये-
तावति कृते ह्रदोवह्निव्याप्यधूमवानित्यादौ ह्रदादिनिष्ठवह्न्यभावा-
दिमत्त्वेऽतिव्याप्तिर्व्वह्न्यादिव्याप्यवत्तानिश्चयस्यापि वह्न्यादिनिश्चय-
वत् कार्य्यसहभावेन वह्न्यभावादिग्रहविरोधित्वाद् वह्न्यभावादि
मत्त्वविषयिताया स्तादृशनिश्चयावृत्तित्वादिति न शेषवैयर्थ्यमिति।
तदपि न वह्निव्याप्यवान् वह्निव्याप्यव्याप्यवांश्च ह्रदोवह्न्यभाववा-
नित्येतादृशाहार्य्यज्ञानोपगमेन वह्न्यभावादिमत्त्वविषयिताया
वह्निव्याप्यादिमत्त्वनिश्चयवृत्तितया उक्तातिव्याप्त्यनवकाशेन शेष-
सार्थक्यानुपपत्तेः। वह्निमान्वह्निव्याप्यवांश्च ह्रदोवह्न्यभाववानि-
त्येतादृशाहार्य्यसाध्यादिवैशिष्ट्यनिश्चये ह्रदोवह्निमानित्यादि-

स्थलीयबाधादिविषयितायाः सत्त्वेनासम्भवप्रसङ्गाच्च । वह्न्यादि-
रूपधर्म्मितावच्छेदकानवच्छिन्नवह्न्यभावादिविशेषित ह्रदादि-
निरूपितविषयितायाः साध्यादिनिश्चयावृत्तित्वेऽपि घटादि-
निरूपिताया अपि दोषविशेषावच्छिन्नाया विषयितायाः साध्यादि-
निश्चयावृत्तितया घटादावुदासीनेऽतिव्याप्तिवारणाय यादृश-
विशिष्टविषयितासामान्यं तादृशनिश्चयावृत्ति तादृशविशिष्टनिरू-
पितविषयिताया एव विरोधिविषयितात्वेन विवक्षणीयतया
अप्रतीकारात् । असामान्यवृत्तियदीयविषयितासामान्यं तादृश-
निश्चयावृत्ति तदीयविषयिताविवक्षणेन निर्व्वाहेऽपि विरोधिवि-
षयिताशालिनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये द्वयो व्यतिरेक इत्य-
नभिधाय यद्विषयकनिश्चयस्य गादि वह्न्यभिधानस्य ग्रन्थका-
रीयरीतिविरुद्धत्वात् । एतेन विषयितायाः उभयाभावप्रयो-
जकत्वं तादृशोभयाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्रूपविशिष्टं येन
सम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वघटितं तद्रूपावच्छिन्न
विशेष्यकतत्संसर्गकतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्वविशेषितेनानुमितित्वे-
नानाहार्य्यलौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यज्ञानत्वेन वा अवच्छिन्ना या
प्रतिबध्यता तन्निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं । एवञ्च यादृश-
विशिष्टविषयिता, निरुक्ततथाविधोभयाभावप्रयोजकताश्रयस्तादृश-
त्वमेव लक्षणं । विषयितादौ विरोधित्वादिकथनन्तु स्वरूपा-
ख्यानमात्रमेव इति प्रलपित मप्यनादेयमेव । निर्व्वह्निर्व्वह्नि-
मानित्यादिस्थलीयदोषस्य उक्तयुक्त्या दुःसंग्रहात् । अत्र केचित्
कश्चिदित्यस्याग्रिमकल्प इवात्रापि कल्पे न दोषनिष्ठतानि-

भेदः निर्व्वह्निर्व्वह्निमानित्यादिस्थलीयदोषासंग्रहेणास्वरसस्यायिम-कल्पे कश्चिदित्यनेनेवात्रापि कल्पे वदन्तीत्यनेन सूचितत्वात्। निर्भरस्तु केचिदित्यादिकल्पएव अतएव तत्रप्रकर्षबोधनायप्राहुरित्युक्तमिति। परेतुघटाभावादिधर्म्मितावच्छेदककवह्न्यादिमत्वज्ञान स्यात तद्धर्म्मधर्म्मितावच्छेदकवह्न्याभावादिमत्वज्ञानप्रतिबन्धकत्वेकल्पनीये धर्म्मितावच्छेदकभेदेनानन्तं तदकल्पनप्रयुक्तलाघवानुरोधेन धर्म्मितावच्छेदकमनिवेश्यानाहार्य्यवह्न्यादिविशिष्टवुद्धित्वबह्न्याभावादि निश्चय त्वाभ्यां समानधर्म्मितावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्यैव प्रतिवध्य प्रतिबन्धक भावः कल्प्यते। एवञ्च तद्देशनिष्ठस्य पूर्व्ववर्त्तिप्रतिबन्धकज्ञान निरूपित प्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धस्य उत्तरवर्त्तिज्ञाननिष्ठं प्रतिबध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्देशासम्बन्धित्वं प्रति प्रयोजकतया वह्न्याभावादिनिष्ठवह्न्याभावादि प्रकारकज्ञानीयधर्म्मितावच्छेदकताख्य विषयतायास्तदुत्तरोत्पन्नानाहार्य्यवह्न्यादि प्रकारकज्ञानस्य वह्न्याभावादिधर्म्मितावच्छेदककत्वविरहप्रयोजकत्वाद्वह्न्याभावादिविशिष्टे वह्न्यादिवैशिष्ट्यावगाहित्वविरहस्य वह्न्याभावादिधर्म्मितावच्छेदकताक वह्न्याभावादि प्रकारक निश्चयविषयिताप्रयुक्तत्व मक्षत मेवेति तादृशनिश्चयविषयस्य दोषत्वमव्याहतमेव। नच धर्म्मितावच्छेदकनिष्ठ प्रत्यासत्त्या विपरीत ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे निर्व्वह्निविशेष्यकवह्निज्ञानं जायतामित्याकारकेच्छाजन्यनिर्व्वह्निर्व्वह्निमान्घटाभाववांश्च वह्निमानित्याद्यांशिकाहार्य्यज्ञानस्य विपरीतज्ञान प्रतिबध्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया घटाभाववान् वह्न्याभाववानित्यादि निश्चयकाले तथाविधेच्छासत्वे घटाभावविशिष्ट

विशेष्यकवह्निज्ञानं जायतामित्याकारकेच्छां विनैव तादृशज्ञा- नापत्तिरिति वाच्यं। यतः सामान्यतोवह्न्यादिज्ञानेच्छाविशिष्टा- न्यत्वरूपमनाहार्य्यत्वं न प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयं किन्त्वाहार्य्यज्ञानोत्पत्त्यर्थं विशेष्यतानिष्ठं यत्स्वविषयतावच्छे- दकत्वं तदवच्छेदकतावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता- कवह्न्यादिज्ञानेच्छाविरहस्य या स्वाश्रयजितप्राक्क्षणावच्छिन्ना- धिकरणता तद्विशिष्टधर्म्मितावच्छेदकताया एव प्रतिबध्यताव- च्छेदकसम्बन्धत्वमुपेयते तादृशस्येच्छाविरहस्य प्रतिबन्धकविशे- षणत्वमेव वा विशेषणताविशेष-धर्म्मितावच्छेदकतासम्बन्धघटित- सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनोपगन्तव्यं, उक्तस्थले च घटाभावादौ तादृशेच्छाविरहस्य सत्त्वान्नापत्तिरधिकमन्यत्रानुसन्धेयमिति वदन्ति।

तादृशपक्षे तादृशसाध्यवैशिष्ट्यस्य तादृशसाध्य- निरूपितव्याप्तिविशिष्टतादृशहेतुवैशिष्ट्यस्य चावगाहि- ना ज्ञानस्य यद्विषयकं ज्ञानं विरोधिविषयकं तत्त्वं तादृशज्ञानविरोधित्वं वा हेतुदोषत्वं, ज्ञानविरोधि- त्वञ्च तद्विषयविषयकग्रहविरोधिग्रहविषयत्वं। एवं- विधैव रीतिरुक्तरत्र सर्व्वत्र सव्यभिचारलक्षणादा- वनुसर्त्तव्या इत्यपि केचित्।

निर्व्वह्निः पर्व्वतोवह्निमानित्यादिस्थलोयदोषसाधारण्याय प्रकारान्तरेण लक्षणं वर्णयतां केषाञ्चिन्मतमाह, 'तादृशपक्ष-इति पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्ष इत्यर्थः, 'तादृशसाध्येति साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्येत्यर्थः, 'तादृशहेत्विति हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वित्यर्थः, 'ज्ञानस्य विरोधिविषयकं यद्विषयकं ज्ञानमिति योजना, 'ज्ञानं' ज्ञानसामान्यं, तेन घटादिविषयकस्य यस्य कस्यचित् समूहालम्बनज्ञानस्य तादृशज्ञानविरोधिबाधादिविषयकत्वेऽपिनातिप्रसङ्गः, स्वावच्छिन्नविषयकत्वव्यापकतादृशज्ञानविरोधिविषयिताकधर्म्मवत्त्वमिति तु फलितार्थः, अत्र च विषयितानिष्ठं स्वरूपसम्बन्धात्मकतादृशज्ञानविषयविषयकग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकतात्मकतादृशज्ञानविरोधित्वमेव निवेशनोयं न तु विषयनिष्ठं निर्व्वाच्यतादृशज्ञानविरोधित्वं, तस्यैव लक्षणत्वसम्भवेन शेषवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, अत च विषयनिष्ठस्य निर्व्वाच्यतादृशज्ञानविरोधित्वस्यैव तदपेक्षया लघुतया तदेवाह, 'तादृशज्ञानविरोधित्वं वेति, तादृशज्ञानविरोधित्वं यदि तादृशज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वावच्छिन्नविषयिताकधर्म्मवत्त्वं तदा पूर्व्वनिरुक्तयथाश्रुतमूलार्थ एव पर्य्यवसानात् निर्व्वह्निः पर्व्वतोवह्निमानित्यादिस्थलोयदोषाव्याप्तितादवस्थ्यमिति तन्निर्व्वक्ति, 'ज्ञानविरोधित्वञ्चेति, 'तद्विषयविषयकेति, तथाच निर्व्वह्निः पर्व्वतोवह्निमानित्यादौ तादृशज्ञानविरोधिज्ञानाप्रसिद्धावपि तद्विषयविषयकस्य निर्व्वह्निः पर्व्वत इतिज्ञानस्य प्रतिबन्धकं यद्वह्निमान् पर्व्वतइतिज्ञानं तद्विषयतामादायैव वह्निमत्पर्व्वतादिरूपतत्स्वरूपासिद्ध्यादौ लक्षणसमन्वयः।

अथ घटवद्भूतलादिरूपोदासीनपदार्थविषयकसमूहालम्बनात्मकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यक--साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्य-तद्व्याप्यहेतुप्रकारकज्ञानविषयविषयकघटवद्भूतलादिज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयघटाभाववद्भूतलादावतिव्याप्तिः । न च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यक-साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्य-तन्निरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकग्रहत्वव्यापकविषयिताघटितधर्म्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नविषयिताकधर्म्मवत्त्वनिवेशान्न दोषः घटवद्भूतलादिविषयितायास्तादृशग्रहत्वाव्यापकत्वादिति वाच्यं । यतः पर्व्वतांशे वह्निमत्त्वाद्यनवगाहिनो निर्व्वह्निः पर्व्वत इतिज्ञानस्य या वह्निप्रकारकत्वाद्यनिरूपिता निर्व्वह्नित्वादिप्रकारितानिरूपितपर्व्वतादिविषयिता सैवानाहार्य्यत्वविशिष्टतया वह्निमान् पर्व्वत इत्यादिज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदिका तस्याश्च निर्व्वह्निः पर्व्वतो वह्निमानित्याहार्य्यज्ञानसाधारण्ये मानाभावात् आहार्य्यज्ञानसामग्र्यास्तादृशविषयिताप्रयोजकत्वासिद्धेः विपरीतज्ञानाभावघटितायास्तादृशविषयिताप्रयोजकानाहार्य्यज्ञानसामग्र्या आहार्य्यज्ञानाजनकत्वात् तादृशग्रहत्वव्यापिका च वह्निमत्त्वादिप्रकारितानिरूपिता तादृशपर्व्वतादिविषयिता सा च न प्रतिबध्यतावच्छेदिकेति निर्व्वह्नित्वादिप्रकारितानिरूपितपर्व्वतादिविषयितात्वेन* निर्व्वह्निः पर्व्वत इत्यादिज्ञानीयविषयितापि

* व्यापकतावच्छेदकधर्म्मप्रकारेणाव्यापकस्यापि व्यापकतास्वीकारात् ।

तथाविधग्रहत्वव्यापिकेतिचेत् नहि विषयितात्वादिना घटवद्-भूतलादिविषयितानामपि तद्व्यापकतया उदासीनपदार्थवारण-मशक्यं । . मैवं, यद्रूपावच्छिन्ने यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्वत्वावच्छिन्नं तादृशग्रहत्वव्यापकं तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यक-तद्रूपावच्छिन्नप्रकारक-ग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वावच्छि-न्ननिरूपितविषयिताकधर्म्मवत्त्वस्य विवक्षणीयतया सर्व्वसामञ्ज-स्यादितिदिक् । अत्र चास्वरससूचनाय 'केचिदिति, स च उक्त-युक्त्या निर्व्वह्निर्व्वह्निमानित्यादिस्थलीयदोषासंग्रहेण । नच धर्म्मि-तावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या वह्निप्रकारकज्ञानं प्रति वह्न्यभावप्रकारक-ज्ञानस्य प्रतिबन्धकतामते निर्व्वह्निर्व्वह्निमानित्येतादृशज्ञानस-मानविषयकानाहार्य्यवह्निमानित्याकारकज्ञानप्रतिबन्धकतामादाय लक्षणसमन्वयस्तत्रापि सम्भवतीति वाच्यं । तादृशमताश्रयणे पर्व्वतोवह्निमानित्यादौ वह्न्यभाववद्ध्रदादेर्दोषताप्रसङ्गात्* ।

केचित्तु यादृशपक्षक-यादृशसाध्यक-यादृशहेतौ यावन्तो दोषाः सम्भवन्ति तावदन्यान्यत्वं, एक-

---

* न चात्र कथं तादृशग्रहत्वव्यापक यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्वत्वावच्छिन्न तादृशविषयिताघटितधर्म्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतत्वादि वक्तव्य तथाच ह्रदो वह्निमानित्यादिज्ञानीयवह्निप्रकारितायाः पर्व्वतोवह्निमानित्यादिज्ञानीयवह्निप्रकारिताव्यापकतया तद्घटितधर्म्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदका वह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारिता न तु वह्न्यभाववद्ध्रदत्वविषयिता इति कथं तत्राविव्याप्तिरिति वाच्यं । अत्र निरुक्तग्राह्यत्वरूपावच्छेदकत्वानवस्थानात् ।

माचदोषस्थले च तत्त्वमेव हेत्वाभासत्वं । स-
चातिरिक्त एवान्योन्याभाव इति न वैयर्थ्यं । पञ्च-
विधभेदोक्तिस्तु तत्सम्भवस्थलाभिप्रायेण व्यभिचारादेः
साध्यादिभेदैर्नियन्त्रितत्वात् शब्दाभेदमात्रस्य चा-
किञ्चित्करत्वादिति प्राहुः ।

'यादृशेति सर्व्वत्र यद्रूपावच्छिन्नार्थकं. 'तावदन्यान्यत्वमिति, अत्र च यादृशपक्ष साध्य-हेतुकस्थले यादृशदोषज्ञानस्य प्रतिबध्य-ज्ञानं प्रसिध्यति यथा निर्व्वह्निः पर्व्वतोवह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निविशिष्टपर्व्वतादिरूपाश्रयासिद्धि-धूमाभावविशिष्टनिर्व्वह्निरूप-स्वरूपासिद्ध्यादीनां ज्ञानस्य, तत्र तादृशदोषाणां ग्राह्याभाव-तद्व्याप्यरूपतद्घटकभेदेन विशेषण-विशेष्यभावभेदेन च भिन्नाना-मनुगतेन विशिष्टपक्षे विशिष्टसाधनवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वरूपा-सिद्धित्वादिनैव तादृशान्यान्यत्वघटकभेदप्रतियोगिविधया निवे-शेन तु वह्निविशिष्टपर्व्वतत्व-निर्धूमत्वविशिष्टनिर्व्वह्नित्वादिना, प्रयोजनविरहात्, यादृशदोषविषयकज्ञानस्य प्रतिबध्यज्ञानम-प्रसिद्धं यथा तत्स्थलीयस्य * निर्व्वह्निर्व्वह्निमानित्यादिस्थली-यस्य च बाधादेर्ज्ञानस्य, तादृशदोषाणामगत्या वह्न्यभावविशिष्ट-निर्व्वह्नित्व-वह्न्यभावव्याप्यविशिष्टनिर्व्वह्नित्व-निर्व्वह्निनिष्ठवह्न्यभाव-

---

* निर्व्वह्निः पर्व्वतोवह्निमानित्यादिस्थलीयस्येत्यर्थः ।

त्व -निर्वह्निनिष्ठवह्न्यभावव्याप्यत्वादिनाननुगतरूपेणैव निवेश: । अत्र च विशिष्टभिन्नभिन्नत्वस्य शुद्धविशेष्यसाधारणतया * सर्व्वमाकाशवदित्यादावाकाशाभावविशिष्टसर्व्वादिरूपबाधादिभिन्नत्वस्याप्रसिद्धतया च तत्तद्विशिष्टनिरूपितविषयितान्यतमविषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्म्मवत्त्वमेवाभिमतं । अयञ्च प्रकारो यादृशपक्ष-साध्य-हेतुकस्थले उक्तसमूहालम्बनानुमितेरप्रसिद्धिस्तत्त्वादरणीय:। यत्र तु तत्प्रसिद्धिस्तत्र लाघवाद्यथाश्रुतमूललक्षणमेव साधीय: शब्दाभेदस्याकिञ्चित्करतायाः स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वादित्यवधेयं। यत्राश्रयासिद्धयादिरेकविध एव दोष: प्रतिबध्यज्ञानञ्च प्रसिद्धं महानसत्ववान् पर्व्वतोवह्निमान् धूमादित्यादौ तत्र विशिष्टपक्षग्रहविरोधित्वादिरूपाश्रयासिद्धित्वादेरेव दोषसामान्यलक्षणत्वसुचितं न तु महानसत्वाद्यभावविशिष्टपर्व्वतत्वाद्यवच्छिन्नतादृशाभावव्याप्यविशिष्टपर्व्वतत्वाद्यवच्छिन्नभिन्नभिन्नत्वस्य निरुक्तसमूहालम्बनानुमितिविरोधित्वस्य च गौरवादित्याशयेनाह, 'एकमात्रदोषस्थल इति एकविध एव यत्र दोषस्तद्विषयकज्ञानप्रतिबध्यज्ञानञ्च प्रसिद्धं तादृशस्थल इत्यर्थ:, तेन साध्याभाव-तद्व्याप्यभेदेन विशेषण-विशेष्यभावभेदेन च सर्व्वत्र दोषाणां नानात्वसम्भवादेकमात्रदोषस्थलस्याप्रसिद्धत्वेऽपि पर्व्वतान्य: पर्व्वतोवह्निमान् धूमादित्यादावेकविधमात्रदोषस्थले साध्याभाव-तद्व्या-

---

* वह्न्यभावविशिष्टह्रदादिभिन्नभिन्नत्वस्य ह्रदादिसाधारणतयेत्यर्थ:, विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वात् ।

ष्यरूपघटकादिभेदेन विभिन्नाश्रयासिद्ध्यादीनामनुगमकरूपाभावे-नान्यतमत्वस्य लक्षणताया आवश्यकत्वेऽपि न क्षतिः। 'तत्त्वं' साहृ-शत्वं निरुक्ताश्रयासिद्धित्वादिकमिति यावत्। इदमुपलक्षणं यत्र परामर्शविरोधिनो व्यभिचार-विरोधासिद्ध्यस्तयोर्दोषा न तु बाध-प्रतिरोधौ पर्व्वतोवह्निमान् ह्रदत्वादित्यादौ परापर्शविरो-धित्वमेव सामान्यलक्षणं, यत्र च बाध-प्रतिरोधासिद्धयोर्दोषाः न तु व्यभिचार-विरोधौ ह्रदोवह्निमान् धूमात् काञ्चनमय-ह्रदोवह्निमान् धूमात् ह्रदः काञ्चनमयवह्निमान् धूमात् ह्रदोवह्नि-मान् काञ्चनमयधूमादित्यादौ च तत्र विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्य-विशिष्टसाधनयोर्वैशिष्ट्यावगाहि यज्ज्ञानं तद्विरोधित्वमेव तथा, एवं यत्र व्यभिचारासिद्धी एव दोषौ काञ्चनमयः पर्व्वतो धूमवान् वह्नेरित्यादौ तत्र विशिष्टपक्षविषयक-व्याप्तिविशिष्ट-साधनग्रहविरोधित्वादिकं तथेत्यपि बोध्यं। ननु तत्तद्धर्म्मावच्छि-न्नभिन्नभिन्नत्वरूपलक्षणघटकतत्तद्धर्म्माणां भागासिद्धतया हेत्वा-भाससामान्येतरभेदानुमापकत्वेऽपि व्यभिचारावारकतया तदि-तरांशवैयर्थ्यं* इत्यत आह, 'स चेति, स चान्योन्याभावोऽतिरिक्त-एवेति याजना। 'स च' तत्तद्धर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकू-टावच्छिन्नप्रतियोगिताकः, 'अतिरिक्तः' तत्तद्धर्म्मातिरिक्तः, तथाच धर्म्मिभेदान्न वैयर्थ्यं। तत्तद्धर्म्मावच्छिन्नभेदमात्रावच्छिन्नप्रतियो गिताकान्योन्याभावस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतभेदप्रतियोगि-

* तत्तद्धर्म्मावच्छिन्नभिन्नभिन्नत्वरूपान्यतमत्वांशवैयर्थ्यं मन्यते।

तावच्छेदकतत्तद्धर्म्मस्वरूपत्वेऽपि तादृशभेदकूटावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वस्य नानाधर्म्मेषु कल्पनापेक्षया तद्विशिष्टस्यैकस्य भेदस्य लाघवेन कल्पयितुं युक्तत्वादित्यभिप्रायः। एतच्च यथाश्रुताभिप्रायेण, तत्तद्धर्म्मावच्छिन्ननिरूपितविषयितान्यतमविषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्म्मवत्त्वस्य लक्षणत्वे चाधिकविकाशकतया विशेषणसार्थक्यमित्यवधेयं। ननु साध्यादिभेदेन लक्षणभेदे ह्रदोवह्निमान् धूमादित्यादिस्थलीयस्य लक्षणस्य पञ्चविधहेत्वाभाससाधारण्यासम्भवात्तादृशलक्षणाक्रान्तानां पञ्चविधवोक्त्यसङ्गतिरित्यत आह, 'पञ्चविधभेदोक्तिरिति पञ्चविधत्वोक्तिरित्यर्थः, 'तत्सम्भवस्थलेति यत्र पञ्चानामेव हेत्वाभासानां सम्भवः गौरश्वो घटवादित्यादौ तत्स्थलीयलक्षणाक्रान्तस्य पञ्चविधत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः। ननु लक्षणाननुगमादितरभेदानुमाने भागासिद्धिरित्यत आह, 'व्यभिचारादेरिति, 'साध्यादिभेदनियन्त्रितत्वात्' साध्यादिभेदनियन्त्रितलक्ष्यतावच्छेदकत्वात्, तथा च लक्षणस्येव लक्ष्यतावच्छेदकस्याप्यननुगमात्र भागासिद्धिरिति भावः। नन्वेवमप्यनुगतोक्त्यसम्भवात्रायं प्रकारः साधीयानित्यत आह, 'शब्दाभेदस्येति। इदं पुनरिहावधेयं, तावदन्यान्यत्वं इतरभेदानुमापकमेव न तु दोषपदप्रवृत्तिनिमित्तं, तथा सति निर्व्वह्नित्वविशिष्टे वह्निसाधने धूमोदुष्टइत्यादौ दुष्टपदस्य वह्न्यभावविशिष्टनिर्व्वह्नित्वाद्यवच्छिन्नान्यतमवदर्थकतया निर्व्वह्नित्वविशिष्टे वह्निसाधने इत्यादेरनन्वितार्थकत्वप्रसङ्गादप्रसिद्धा तस्य हेत्वन्वयिनिर्व्वह्नित्वविशिष्टविशेष्यक-वह्न्यनुमितिप्रयोजकत्वाद्यर्थकत्वासम्भवात्, किन्तु अभावप्रयोजकत्व-

मान्यवृत्तिविषयितानिरूपकत्वमेव तथा, उक्तस्थले च प्रकारता प्रकारतानिरूपितव्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमत्वावच्छिन्नप्रकारता-चोभयमेव साधनपदार्थः, प्रकारतारूपपदार्थैकदेशव्याप्तिप्रकारतानिरूपकप्रकारतायाश्च षष्ठ्यन्तवह्निपदप्रतिपाद्यस्य वह्निनिष्ठत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन, साधनपदार्थीभूतप्रकारताद्वये च सप्तम्यन्तार्थस्य निष्ठत्वविशिष्टविशेष्यताया निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयः, साधनपदोत्तरसप्तम्या निरूपकत्वं द्वित्वञ्चार्थः, निरूपकत्वे च निरुक्तसाधनपदार्थयोः पृथगन्वयः, तदन्वितनिरूपकत्वे च द्वित्वान्वयः, द्वित्वान्वितताद्दशनिरूपकत्वयोश्च दोषपदार्थघटकाभावेऽन्वयः, तथा च निष्ठत्वविशिष्टविशेष्यतानिरूपितवह्निप्रकारतानिरूपकत्वस्य ताद्दशविशेष्यतानिरूपिता या वह्निप्रकारतानिरूपितव्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमत्वावच्छिन्न-प्रकारता तन्निरूपकत्वस्य च द्वयोरभावप्रयोजकभ्रमान्यवृत्तिविषयितानिरूपकत्वानित्यवान्वयबोधः। प्रतिबन्धकीभूतभ्रमविषयितानिरूपकाभावादिमत्त्वमादाय पर्वते वह्निसाधनं धूमादृष्टइत्यादिप्रयोगवारणाय विषयितायां भ्रमान्यवृत्तित्वं निवेशितं। दोषघटके केवलसाध्याभावादौ दोषव्यवहाराभावात् अतोयं दोषइत्यादौ स्वविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिनिष्ठताद्दशोभयाभावाधिकरणतालव्यापकविरोधिविषयिताप्रयोज्यताकधर्म्म एव दोषपदार्थ इति दिक्।

यदेतत्, शब्दोऽनित्यः शब्दत्वात् इत्यवासाधा-

रणोऽव्याप्तिः सर्व्वसाध्यवद्व्यावृत्तेस्तत्रासत्त्वात्, एवं शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यस्य सत्प्रतिपक्षे नित्यत्वव्याप्याद्रव्यद्रव्यत्वादावपि पक्षस्य तद्वत्ताविरहादित्याशङ्कां तयोरलक्ष्यत्वेन निराकुरुते, 'दशाविशेष इति, 'हेत्वोः' सद्धेत्वोः, 'असाधारणः' पक्षमात्रवृत्तिः, सन् प्रतिपक्षोविरोधिपरामर्शो यस्य स तथा, तायोर्दशाविशेषे हेतौ सर्व्वसाध्यवद्व्यावृत्तत्वस्य पक्षे साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्य च भ्रमदशायां, 'आभासत्वात्' अनुमित्यजनकत्वात्, 'तद्बुद्धेः' हेत्वादौ साध्यवद्व्यावृत्तत्वादिबुद्धेः, प्रतिबन्धकत्वं परमायाति, न तु तद्विषयस्य दोषत्वं, असत्त्वात् अन्यथा बाधभ्रमेणानुमित्यनुदयात् तस्यापि दोषत्वं स्यात्, कोहि साध्याभाव-तद्व्याप्यवत्ताभ्रमयोरनुमितिविरोधित्वे विशेषः। निर्युक्तिकस्तु प्रवादोन श्रद्धेयः।

असाधारणस्य पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगितात्मकस्य सत्प्रतिपक्षस्य च पक्षनिष्ठसाध्याभावव्याप्यवत्त्वरूपस्य बुद्धेर्व्विरोधिविषयकतया साध्यवत्ताज्ञानविरो-

धित्वं निर्व्विवादमेव, एवञ्च तज्ज्ञानदशायां हेतोरनुमित्य-
जनकत्वात्तद्वुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमावश्यकमित्येतादृशयथाश्रुता-
र्थपरस्य 'दशाविशेषइत्यादिमूलस्यानुपपत्तिः अन्यथा साधा-
रण्यादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया अपि व्यवस्थापयितुमुचितत्वा-
दतस्तादृशमूलमन्यथा व्याख्यातुमवतारयितुकामाह, 'यदेत-
दिति, 'इत्यत्रासाधारणे' एतत्स्थलीयासाधारण्यरूपदोषे हेतुविशे-
ष्यकभ्रमविषये सर्व्वसाध्यवद्व्यावृत्तत्वात्मके, 'पश्चान्निरिति, तद्वि-
षयकत्वस्य निरुक्तानुमित्यप्रतिबन्धकहेत्वविषयकज्ञानसाधारणतया
तादृशप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादिति भावः। ननु केवलं
सर्व्वसाध्यवद्व्यावृत्तत्वं न दोषः अपितु साधनवृत्तित्वविशेषितं ;
तादृशविशिष्टविषयकत्वन्तु न प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तीत्यत आह,

'सर्व्वेति, 'तत्र' हेतौ, 'असत्वात्' अवृत्तेः, साध्यवति पक्षे हेतो-
र्वृत्तेरिति शेषः, तथाच तादृशविशिष्टस्याप्रसिद्ध्या तस्य दोषत्वासम्भ-
वेन प्रसिद्धस्याविशिष्टसाध्यवद्व्यावृत्तत्वस्यैव तत्र दोषताया आवश्य-
कत्वमिति भावः। 'अद्रव्यद्रव्यत्वादाविति असमवेतद्रव्यत्वादावि-
त्यर्थः, असमवेतत्वस्य ध्वंससाधारणतया नित्यत्वव्याप्यत्वासम्भवाद्वि-
शेष्यांशनिवेशः। अत्राप्यनन्तरं पश्चान्निरित्यनुषज्यते, तद्विषयक-
त्वस्य पक्षाविषयकज्ञानसाधारणतया प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्ति-
त्वादिति भावः। ननु केवलं नित्यत्वव्याप्याद्रव्यद्रव्यत्वादिकं न तत्र
दोषः अपि तु पक्षनिष्ठतद्वत्तैव तादृशविशिष्टविषयकत्वञ्च प्रति-
बन्धकतानतिरिक्तवृत्त्येवेत्यत आह, 'पक्षस्येति, तथाच पक्षघटित-
विशिष्टाप्रसिद्ध्या पक्षाघटितस्यैव दोषत्वमावश्यकमिति भावः।

'तयोः' तादृशस्थलीयदोषत्वेनाभिमतयोरुक्तधर्म्मियोः। शब्दो-नित्यः शब्दत्वादित्यादौ शब्दत्वादिविशेष्यकनित्यत्वव्यावृत्तत्वादि-ज्ञानविषयविशिष्टस्य प्रसिद्धया तत्राव्याप्तेः शङ्कानास्पदत्वाद-लक्ष्यत्वाभ्युपगमेन तत्परीक्षारस्यात्यन्तासम्भवदुक्तिकत्वात हेतु-पदं सद्धेतुपरतया व्याचष्टे, 'हेत्वोरिति, 'सद्धेत्वोः', साध्यवद्व्यावृत्त-त्वादिरूपासाधारणस्य साध्याभावव्याप्यवत्पक्षकत्वरूपसत्-प्रतिपक्षितत्वस्य चासम्भवादसाधारण-सत्प्रतिपक्षपदे अन्यथा व्याचष्टे, 'असाधारण इति, 'तथा' प्रकृते सत्प्रतिपक्षपदार्थः, सद्धे-त्वोर्दुष्टत्वरूपाभासत्वायोगादाभासपदमन्यथा व्याचष्टे, 'आभासत्वा-दिति, 'तद्धेतोरित्यत्र तत्पदस्य हेतुपरत्वं न सम्भवति सत्प्रति-पक्षस्थले प्रतिबन्धकज्ञानस्य हेतुविषयकत्वानियमाद्धेतुविष-यकत्वकथनस्याप्रयोजकत्वाद्बुद्धिपदस्यापि बुद्धिसामान्यपरत्वं न सम्भवति हेत्वादिमात्रविषयकज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादतस्तत् पदस्य हेतु-पक्षोभयपरतया बुद्धिपदस्य साध्यवद्व्यावृत्तत्व-साध्या-भावव्याप्यवत्त्वावगाहिबुद्धिपरतया तद्बुद्धिपदं हेतुविषयकसाध्य-वद्व्यावृत्तत्व-पक्षविषयकसाध्याभावव्याप्यवत्ताबुद्धिपरतया व्याचष्टे, 'तद्बुद्धेरिति, तयोरलक्ष्यतालाभाय हेत्वोरित्यनन्तरं श्रुत एवकारो-ऽत्र योजनीयः, तदर्थमन्तर्भाव्य व्याचष्टे, 'प्रतिबन्धकत्वं परमायातीति, 'परं' केवलं, एवकारव्यवच्छेद्यं स्फुटयति, 'न त्विति, 'तद्विष-यस्य'* तादृशबुद्धिविषयस्य, 'दोषत्वं' दोषलक्षणलक्ष्यत्वं, 'असत्त्वात्' लक्ष्यताप्रयोजकस्यासत्त्वात्, प्रतिबन्धकीभूतज्ञानप्रमात्वस्यैव तद्विषय

* प्रतिबन्धकीभूतज्ञानविषयस्य त्वर्थः।

लक्ष्यताप्रयोजकत्वादिति भावः। 'असत्त्वात्' विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादिति तु नार्थः, एकदेश एवाव्याप्तेराशङ्कितया विशिष्टाप्रसिद्धेस्तद्-लक्ष्यतानिर्व्वाहकत्वविरहेणानुपयोगात्। 'अन्यथा' प्रतिबन्धकीभूतभ्रमविषयस्यापि दोषत्वे,'बाधभ्रमेण' पक्षे साध्याभावभ्रमेण, 'तस्य' तद्विषयसाध्याभावादेः। नन्वेवमुक्तस्थले दशाविशेषे हेतोर्दुष्टताप्रवादो नोपपद्यत इत्यत आह, 'निर्युक्तिकस्त्विति।

यत्तु ज्ञानस्य यदनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं तद्वत्त्वं तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वञ्च लक्षणार्थः। तच्च द्विविधं विषयरूपं साधारण्यादि, बाधे च प्रमितसाध्याभाववान् पक्षः, तद्विषयत्वेन ज्ञानस्यानुमिति-प्रतिबन्धकत्वात्। अविषयरूपञ्च विरोधिसामग्रीकालीनत्वादिकं, तद्वत्त्वञ्च ज्ञानस्येव तद्विषयस्य हेतोरपीति। तन्न, तद्वत्त्वं हि हेतोर्नाभेदेन, बाधे तदभावात्। अतएव नाश्रयतया, वह्निव्यभिचारिद्रव्यत्वादिमति धर्म्मेऽतिप्रसङ्गाच्च, साध्याभाववत्पक्षस्येव साध्याभाववद्वृत्तिहेतोर्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् साधारण्यादिविषयकत्वस्य ज्ञाननिष्ठस्येव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात्। सत्त्वादिमा-

ध्यके ज्ञाने अतिप्रसङ्गाच्च यथाकथञ्चित् तद्वत्त्वस्य चातिप्रसञ्जकत्वात्, विरोधिसामग्रीसमवहितोऽपि च लिङ्गपरामर्शो न स्वसाध्यकानुमितेः प्रतिबन्धको-मण्यसमहितो वह्निरिव दाहस्य ।

उपदर्शितस्थलेऽपि दशाविशेषे हेतोर्दुष्टत्वमङ्गीकुर्व्वन्नसत्-साधारण्याय लक्षणमन्यथा व्याचक्षते ये तन्मतमुपन्यस्य दूष-यति, 'यत्त्विति, 'ज्ञानस्येति, षष्ठ्यन्तार्थस्य यत्पदार्थेऽन्वयः, तथाच ज्ञानसम्बन्धित्वविशिष्टं यद्रूपावच्छिन्नं यत्किञ्चित्सम्बन्धेन* अनु-मितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकमित्यर्थः, अत्राप्यवच्छेदकत्वं अनति-रिक्तवृत्तित्वं उक्तयुक्तेः, तत्पदमुभयत्र यद्रूपविशिष्टपरं, 'लक्षणार्थः' व्युत्क्रमेण लक्षणयोरर्थः। नन्वेतावतैव कथं दर्शितसत्प्रतिपक्षा-दौ लक्षणसमन्वयः तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविशिष्टविषयक-त्वस्याप्रसिद्धेः कथं वा व्यभिचारादिकमादाय सव्यभिचारादावेव लक्षणगमनं व्यभिचारादिविषयकत्वस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदक-तया व्यभिचारादेरतथात्वादित्यत आह, 'तच्चेति तद्रूपप्रति-बन्धकतावच्छेदकञ्चेत्यर्थः, भ्रमात्मकबाधप्रतिबन्धकतामादाया-पादितायाः सद्धेतोर्दुष्टताया असम्भवं स्पष्टीकर्त्तुमाह, 'बाधे चेति बा-धज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतायाञ्चेत्यर्थः, अवच्छेदक इति शेषः, पक्षस्य वा तत्त्वं साध्याभाववत्त्वं निविशते न तु वैज्ञानिकं† इति सूचयितुं

---

* विषयित्व-स्वरूपान्यतरसम्बन्धेनेत्यर्थः ।

† भ्रमविषयतामादायेत्यर्थः ।

'प्रमितेति, तद्विषयस्यावच्छेदकत्वे युक्तिमाह, 'तद्विषयकत्वेनेति, तथाच विषयविषयकत्वस्येव विषयस्यापि विषयितया अवच्छेदकत्वमक्षतमिति भावः । 'विरोधिसामग्रीकालीनत्वादीति विरोधिकोऽप्यनुमितिसामग्रीकालीनत्वेन परामर्शादेः प्रतिबन्धकत्वमित्यभिमानः, तथाच तदादायैव सत्प्रतिपक्षिते असाधारणे च सद्धेतौ* दुष्टत्वमिति भावः । ननु ज्ञाननिष्ठं विरोधिसामग्रीकालीनत्वमादाय कथं हेतोर्दुष्टत्वं तस्य ज्ञानएव सत्त्वादित्याशङ्कां परिहरति, 'तद्वत्त्वेनेति, 'तद्विषयस्य हेतोरपीति तत्कालनिरूपिताधेयतात्मकस्य तत्कालीनत्वस्याधेयभेदेन भेदानभ्युपगमात् अभ्युपगमे वा आधेयतासम्बन्धेन तत्कालस्यावच्छेदकतया तमादायैव लक्षणसमन्वयादिति भावः । 'नाभेदेनेति, विवक्षितुं शक्यमिति शेषः । साध्याभाववद्वृत्तित्वादिविशिष्टसाधनरूपदोषस्याभेदसम्बन्धेन हेतौ सत्त्वात्तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वविवक्षायां न व्यभिचारादावप्रसक्तिरतः 'बाधे तदभावादिति वह्न्यभाववद्ध्रदादिरूपबाधे धूमादिरूपहेत्वभेदासत्त्वादित्यर्थः, तथाच तत्राव्याप्तिरिति भावः । 'अतएव' बाधेऽव्याप्तेरेव, 'आश्रयतया' तद्वत्त्वं विवक्षार्हमिति शेषः । धूमादेर्वह्न्यभाववद्ध्रदाद्यनाश्रयतया एकज्ञानविषयत्वादिरूपसम्बन्धस्य आधारत्वानिर्वाहकत्वादिति भावः † । अव्याप्तिमुक्त्वा अतिव्याप्तिमप्याह, 'वह्निर्व्यभिचारीति । ननु हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वादिरूपविषय एव प्रतिबन्धकताव-

* नन्वेवं पर्व्वतो वह्निमान् धूमादित्यादिक न परित्यक्त उक्तरूपेण तथापि धूमादौ दुष्टत्वमक्षतादिति चेन्न, प्राचां नये एतद्विषयं शब्दत्वादिहेतोः प्रसिद्धत्वात् ।

† वृत्त्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्नाधारत्वाप्रसिद्धिरिति भावः ।

च्छेदको न तु तद्विशिष्टद्रव्यत्वादिः तदाश्रयश्च न धूमादिरित्याशङ्कां निराकरोति, 'साध्याभाववदिति, 'साध्याभाववद्वृत्तिहेतोर्ज्ञानस्येति तादृशहेतुविषयकज्ञानस्येत्यर्थः, तथाच वह्न्यभाववद्वृत्तिद्रव्यत्वादिकमपि विषयतया अवच्छेदकमिति भावः। ननु धूमादेस्तादृशधर्म्मवत्त्वेऽपि वह्नौ साध्ये धूमोदुष्ट इत्यादिव्यवहारस्य नापत्तिसम्भवः उक्तयुक्त्या तद्धेतुकानुमितिविरोधिरूपवत्त्वस्यैव तत्र दुष्टताव्यवहारनियामकत्वात् अन्यथा तत्राप्यप्रतीकारादित्यत: अन्यत्रातिप्रसङ्गमाह, 'साधारण्यादिविषयकत्वस्येति, 'ज्ञाननिष्ठस्य' ज्ञानवृत्तित्वविशिष्टस्य, 'सत्तादौति सत्तावान् ज्ञानादित्यादौ ज्ञानहेतुकसत्ताद्यनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं ज्ञानांशे सत्ताद्यभाववद्वृत्तित्वावगाहित्वमादाय सत्त्वे साध्ये ज्ञानं दुष्टमित्यादिव्यवहारापत्तिरित्यर्थः, येन केनापि सम्बन्धेन तद्वत्त्वं विवक्षणीयमित्यपि दूषयति, 'यथाकथञ्चिदिति, 'अतिप्रसञ्जकत्वादिति उक्तधर्म्ममादाय सत्तादिसाध्यकज्ञाने धूमाद्यंशे यद्वह्न्यभाववद्वृत्तित्वावगाहित्वं एकज्ञानविषयत्वादिसम्बन्धेन तद्वत्त्वमादाय वह्न्यादिसाध्यकधूमादावपि दुष्टत्वव्यवहारापत्तिरित्यर्थः, सत्प्रतिपक्षस्थले विरोधिसामग्रीसमकालीनत्वेन प्रतिबन्धकतामादाय यल्लक्षणसत्त्वमुपपादितं तद्दूषयति, 'विरोधिसामग्रीति, 'न स्वसाध्यकानुमितेः प्रतिबन्धक इति न स्वजन्यानुमितिप्रतिबन्धक इत्यर्थः, कारणत्वप्रतिबन्धकत्वयोरेकत्रानभ्युपगमादिति हृदयं। विभिन्नरूपेण तदुभयस्यैकत्रोपगमे प्रतिबन्धिसूचनायाह,'सणीति, न प्रतिबन्धकइत्यनुषज्यते, तथाच विरोधिकाद्यनुमितिसामग्रीकालीनत्वेन परामर्शादीना-

मनुमितिप्रतिबन्धकत्वे मणिसमवहितत्वेन यज्ञादीनामपि दाह-
प्रतिबन्धकत्वापत्तिः, मणिसमवहितत्वापेक्षया लाघवेन मणित्वे-
नैव प्रतिबन्धकता कल्प्यते इति चेत्, तर्हि विरोधिसामग्रीकाली-
नत्वापेक्षया लाघवात् तादृशसामग्रीत्वेन विरोधिपरामर्शत्वे-
नैव वा प्रतिबन्धकत्वं प्रकृतेऽपि कल्पयितुमुचितमिति कथं विरो-
धिसामग्रीकालीनत्वमादाय लक्षणं सङ्गमनीयं तस्य प्रतिबन्धकता-
तिरिक्तवृत्तित्वादिति भावः ।

अथ यद्धर्म्मविशिष्टज्ञाने सत्यवश्यमनुमितिप्रति-
बन्धः तदेवात्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकमुक्तं भवति
च प्रतिबन्धकीभूतविरोधिसामग्रीकालीनत्वादिविशिष्टे
परामर्शे तथा इति चेत्, न वा कालादिसाधारण-
कारणघटिता सामग्री क्वापि प्रतिबन्धिका विशेषत-
एव तत्सत्त्वे कार्य्योत्पादस्य दुर्व्वारत्वात्। किन्तु
विरोधिपरामर्शस्तथा। यदि च तत्सत्त्वेऽपि तत्-
साध्ये बाधावतारे नानुमितिप्रतिबन्धः प्रामाणिक-
स्तदा अप्रामाण्यग्रहाभावस्येव तदभावस्यापि वैशि-
ष्ट्यान्तर्निवेश्यतां, यथा च भ्रम-प्रमासाधारणविरोधि-
परामर्शसत्त्वे नानुमितिस्तथा तथाविधबाधादिग्रहे-

पीत्यतिप्रसङ्गः। नचातीतादौ लिङ्गे विरोधिपरामर्शकालीनत्वमपि।

कार्य्यानुत्पत्तिव्याप्यतावच्छेदकत्वरूपं प्रतिबन्धकतावच्छेदकमेवात्र विवक्षितं न तु कारणीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपं, तच्च विरोधिसामग्रीकालीनत्वेऽप्यक्षतमेवेत्याह, 'अथेत्यादिना, 'यद्धर्म्मेति याद्दशधर्म्मविशिष्टनिश्चयाव्यवहितोत्तरक्षणत्वव्यापकोऽनुमित्यनुत्पादस्ताद्दशरूपपरमेवेत्यर्थः* निश्चयत्वनिवेशात् बाधादिविषयकसंशय-संस्काराव्यवहितोत्तरक्षणे कदाचिदनुमित्युत्पादेऽपि न क्षतिः, 'अत्र' एतल्लक्षणे, 'प्रतिबन्धकतावच्छेदकमुक्त'' प्रतिबन्धकतावच्छेदकपदेन विवक्षितं, 'भवति चेति, विरोधिकोट्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकथनं प्रतिबन्धकसमवहिताव्यवहितोत्तरक्षणे कार्य्यानुत्पादस्यावश्यकतया विरोधिसामग्रीकालीनत्वस्य निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकताया आवश्यकत्वदर्शनाय, 'तथा' अवश्यमनुमित्यनुत्पादः, विरोधिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं यदुक्तं तदेवादौ दूषयति, 'न वेति न हीत्यर्थः, 'कालादीति घटितान्त' हेतुगर्भविशेषणं, तथाच कारणसमुदायः सामग्री, सा च क्वचिदपि न प्रतिबन्धिका कालादिसाधारणकारणानामपि तदन्तर्निविष्टत्वात् तेषाञ्च प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ निवेशस्य निष्फलत्वात् प्रतिबध्यकार्य्येऽपि तेषामनुगुणत्वादित्यर्थः। सत्प्रतिपक्षस्थले विरोधिकोट्यनुमिति-

* ताद्दशरूपवत्त्वमित्यर्थ इति पा०।

सामग्र्याः सत्त्वेऽप्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वमत्यन्तासम्भवदुक्तिकमेव तच फलानुत्पादेन सामग्र्या एवासत्त्वादित्याह, 'विशेषतस्त्वित्यादिना, 'अत्र' सत्प्रतिपक्षस्थले, 'सामग्री न प्रतिबध्यिकेत्यनुषज्यते, 'कार्य्योत्पादस्य दुर्व्वारत्वात्', सामग्र्याः कार्य्यनियतत्वादिति भावः। ननु तर्हि तत्र परामर्शादिरूपानुमितिहेतुसत्त्वादनुमितिः कथं नोत्पद्यत इत्यत आह,'किन्त्विति, 'विरोधिपरामर्शः' साध्याभावव्याप्यवत्तानिश्चयः, 'तथा' अनुमितिप्रतिबन्धकः । ननु यत्र वह्न्यभावव्याप्यवत्तापरामर्शः वह्न्यभावाभाववान् पक्ष इति बाधनिश्चयश्च वर्त्तते तत्र वह्निव्याप्यवत्ताज्ञानेन वह्न्यनुमितिर्जन्यते इत्यनुभवसिद्ध' विरोधिपरामर्शमात्रस्य प्रतिबन्धकत्वे च तन्नोपपद्यते इत्यत आह, 'यद्विचेति, 'तत्सत्त्वेऽपि' विरोधिपरामर्शसत्त्वेऽपि, 'तत्साध्ये बाधावतारे' तादृशपरामर्शानुमेयविरोधिकोटेः पक्षेऽभावनिश्चयदशायां, 'नानुमितिप्रतिबन्धः' न प्रकृतसाध्यानुमित्यनुत्पादः, 'अप्रामाण्यग्रहाभावस्येत्यनन्तरं 'वैशिष्ट्यमित्यनुषज्यते, 'तदभावस्य' विरोधिकोटिविरहनिश्चयाभावस्य, 'तत्र' विरोधिपरामर्शप्रतिबन्धकतावच्छेदकगर्भे, 'निवेश्यतामिति, अत्र विपरीतकोटिव्याप्यवत्तापरामर्शदशायां तत्कोटिविरहनिश्चयसत्त्वे तत्परामर्शे भ्रमत्वग्रहानन्तरमेवानुमितिर्न त्वन्यथेति भ्रमत्वग्रहाभाववैशिष्ट्यनिवेशेनैवोपपत्तौ तादृशबाधग्रहाभाववैशिष्ट्यनिवेशोऽव्यर्थ इत्यनिर्भरसूचनाय 'यद्विचेत्युक्तं', अप्रामाण्यग्रहाभाववैशिष्ट्यस्य दृष्टान्तविधया प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वञ्च दर्शितं । नन्वस्तु विरोधिपरामर्शमात्रं प्रतिबन्धकं तथापि तदघटितविरोधिसामग्रीका-

नीनज्ञानस्य फलानुत्पादनियतत्वात्तादृशसामग्रीकालीनत्वस्य निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं दुरपह्नवमेव, एवं विरोधितथाविधपरामर्शकालीनत्वमादायापि दशाविशेषे सत्प्रतिपक्षितस्य हेतोर्दुष्टत्वमुपपद्यत एवेत्यतो विरोधिपरामर्शकालीनत्वसमशील-बाधादिभ्रमकालीनत्वमादाय सङ्केतावतिव्याप्तिमाह, 'यथा-चेति, 'तथाविधेति विरोधिभ्रमसाधारणेत्यर्थः, 'अपीत्यनन्तरं 'नानुमितिरित्यनुषज्यते, तथाच तादृशबाधादिकालीनत्वमपि निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्ववद्भवत्येवेत्यतोऽतिप्रसङ्ग इति बाधादेरनित्यदोषतायाः केनाप्यनुपगमेन इष्टापत्त्यनवकाशादिति भावः।

यदपि यद्विषयत्वेन ज्ञानस्य अनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तद्वत्त्वमेव वाच्यं, सत्प्रतिपक्षे च विरोधिव्याप्त्यादिकमेव तथा, तद्वत्त्वमपि हेतोस्तज्ज्ञानरूपसम्बन्धेन तस्य समूहालम्बनरूपतया हेतुद्वयविषयत्वादिति, तदपि तुच्छं, साध्याभाववत्पक्षविषयत्वेन साध्याभाववत्पक्षज्ञानप्रमात्वविषयत्वेन वा* ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तस्य च साध्यवत्यपि पक्षे सम्भवादतिव्याप्तेः। विशिष्टविषयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं विशिष्टञ्च तत्राप्रसिद्धमिति चेत्, तत् किं सर्व्वत्र सत्प्रति-

* तादृशपक्षज्ञानप्रमात्वविषयत्वेन वेति पा०।

पक्षे साध्याभावव्याप्यवान् पक्षः प्रसिद्धः यथाकथञ्चित्-सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्यातिप्रसक्तं धुमादेरपि ज्ञानरूपेण तदाश्रयाश्रयत्वादिना वा सम्बन्धेन व्यभिचारादि-मत्त्वात्, यादृशसम्बन्धावगाहित्वेन ज्ञानस्य प्रति-बन्धकत्वं तेन तद्वत्त्वञ्च न सर्व्वत्र सत्प्रतिपक्षिते हेतावस्ति च क्वचित् सद्धेताविति कृतं पल्लवितेन।

विरोधिपरामर्शकालीनत्वमादाय सर्व्वत्र सत्प्रतिपक्षिते दुष्टत्वं नोपपादयितुं शक्यत इत्याह, 'न चेति नहीत्यर्थः, 'अतीतादा-विति, तथाचातीतादिसद्धेतौ विरोधिपरामर्शदशायां भवन्मत-सिद्धं सत्प्रतिपक्षितत्वं नोपपद्यत इति भावः। सत्प्रतिपक्षिते सद्धेतौ विरोधिव्याप्यवत्पक्षस्याप्रसिद्धावपि प्रतिबन्धकी-भूतभ्रमविषयप्रसिद्धविरोधिव्याप्यादिरेव वा दोष इति मतं दूषयति, 'यद्यपीति, 'यद्विषयकत्वेनेति, तृतीयार्थः स्वरूप-सम्बन्धरूपावच्छेदकत्वं, न त्वनतिरिक्तवृत्तित्वं, तथा सति विरोधिव्याप्यादेर्दोषत्वानुपपत्तेः, प्रतिबन्धकतायां 'ज्ञानभि-न्नत्वविशेषणं कामिनीजिज्ञासादिनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदक-धर्म्मातिप्रसङ्गवारणाय। ननु विरोधिकोटिव्याप्यत्वस्य पर्व्व-तोवह्निमान्धूमात्, पर्व्वतोन वह्निमान्जलत्वादित्यादौ प्रतिबन्ध-कीभूतज्ञानविषयसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नपक्षधर्म्मतायाश्च प्रकृत-हेतावभावात् कथं तस्य दुष्टत्वमत आह, 'तद्वत्त्वमपीति विरो-

धिव्याप्यादिमत्त्वमपीत्यर्थः, 'तज्ज्ञानरूपेति स्वविषयकज्ञान-
विषयतात्मकेत्यर्थः, सम्बन्धविशेषस्याविवक्षितत्वादिति भावः।
तादृशसम्बन्धवत्तां प्रकृतहेतावुपपादयति, 'तस्येति विरोधि-
व्याप्यादिज्ञानस्येत्यर्थः, 'समूहालम्बनरूपतयेति। नचैवं क्रमि-
कपरामर्शद्वयस्थले सत्प्रतिपक्षतानुपपत्तिरिति वाच्यं। तत्रापि
तादृशव्याप्यादिप्रकृतहेतुविषयकपरमेश्वरज्ञानादिकमादाय तद्व-
त्त्वोपपत्तेः। 'साध्याभाववत्पक्षविषयकत्वेन' साध्याभावप्रकारक-
पक्षावगाहित्वेन, 'साध्याभावत्पक्षज्ञानेति साध्याभावप्रकारक-
पक्षज्ञानांशे प्रमात्वविषयकत्वेनेत्यर्थः, मतभेदेन विकल्पः,
'तस्य' तादृशज्ञानस्य, 'साध्यवत्यपि पक्षे' पक्षे साध्यवत्यपि
सति पक्षस्य साध्यवत्त्वे सत्यपीति यावत्, पर्व्वतोवह्निमान्-
धूमादित्यादौ भ्रमात्मकबाधादिज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेद-
कविषयितानिरूपकवह्न्यभावादेः स्वविषयकज्ञानविषयत्वादि-
सम्बन्धेन वैशिष्ट्यस्य हेतौ सत्त्वादिति भावः। इदमुप-
लक्षणं, वह्निमान् धूमादित्यादौ विरोधिपरामर्शशून्यकाले-
ऽपि तद्विषयविरोधिव्याप्यादिकमादायापि हेतोर्दुष्टत्वप्रसङ्गो-
बोध्यः, तत्रापि पक्षांशे तद्विशिष्टविशेषणकसमूहालम्बनज्ञान-
सम्बन्धेन हेतौ तद्वैशिष्ट्यसम्भवात्। अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमेवाव-
च्छेदकत्वं विवक्षणीयमित्यभिप्रायेण बाधभ्रमप्रतिबन्धकतामा-
दायातिप्रसङ्गस्य उद्धारमाशङ्कते, 'विशिष्टेति साध्याभाव-
विशिष्टपक्षविषयकत्वमेव प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति न तु सा-
ध्याभावादिमात्रविषयकत्वमित्यर्थः, 'विशिष्टस्य' साध्याभाव-

विशिष्टपक्षः, 'तत्र' बाधस्थले सत्प्रतिपक्षस्थले, सर्व्वत्र तादृशविशिष्टं प्रसिद्धमित्यभिमानः, भ्रमं निराकरोति, "तत्किमिति, पक्षावृत्ति-साध्यकसत्प्रतिपक्षे साध्याभावव्याप्यविशिष्टपक्षस्य प्रसिद्धत्वात् 'सर्व्वत्रेति, 'सत्प्रतिपक्षे' सत्प्रतिपक्षतया भवन्मतसिद्धे इत्यर्थः, 'प्रसिद्ध इति, तथाचानतिरिक्तवृत्तित्वरूपमवच्छेदकत्वं विवक्षितु-मशक्यमिति दर्शितातिव्याप्तिर्दुर्व्वारैवेति भावः । तद्दत्त्वघटक-सम्बन्धं वितर्क्यापि दूषयति, 'यथा कथञ्चिदिति, 'अतिप्रसङ्गः' सद्धेतुसाधारण्यं, तथाच पर्व्वतादौ वह्न्यादिमत्त्वे साध्ये धूमादौ दुष्टताव्यवहारापत्तिरिति भावः । तादृशसम्बन्धस्य धूमादिरूप-सद्धेतुसाधारणत्वं स्फुटयति 'धूमादेरिति, 'ज्ञानरूपेण' स्वविषयक-ज्ञानविषयत्वेन, 'तदाश्रयाश्रयत्वादिना, आदिना एककालीन-त्वादिपरिग्रहः, 'व्यभिचारादिमत्त्वात्' वह्न्यभाववद्वृत्तित्वस-त्त्वात् । ननु यादृशसम्बन्धावच्छिन्नयत्प्रकारतानिरूपितधर्म्मि-विशेष्यताशालित्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्व-मेव दुष्टत्वमिति वाच्यं । एवञ्च स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाव-वद्वृत्तित्वादिप्रकारतानिरूपितहेतुविशेष्यताशालित्वेनैव व्यभि-चारादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य च प्रकृत-हेतावभावात् नातिव्याप्तिरित्याशङ्कां निराकुरुते, 'यादृशेति, 'सर्व्वत्र सत्प्रतिपक्षित इति, ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादिस्थले धूमादिरूपहेतौ व्याप्यताघटकसमवायादिसम्बन्धेन वह्न्यभावव्या-प्यधूमत्वादिमत्तायाः सत्त्वात् 'सर्व्वत्रेत्युक्तं । 'क्वचित् सद्धेताविति सद्धेतुतादशायां क्वचिदित्यर्थः, पर्व्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ

विरोधिपरामर्शासमवधानदशायामपि प्रतिबन्धकतावच्छेदक-प्रकारताश्रयवह्न्यभाव-तद्व्याप्यादेः तादृशप्रकारतावच्छेदक-स्वरूपादिसम्बन्धेन धूमादिवृत्तित्वादितिभावः ।

यत्तु ज्ञानसम्बन्धेन तद्वत्त्वमेव दुष्टत्वं ज्ञानस्य विशिष्टव्यव-हाराद्यनुरोधात् कदाचिदेव क्वचिदेव कस्यचित् सम्बन्धः, एवञ्च विरोधिव्याप्यादेर्ज्ञानं विरोधिपरामर्शदशायामेव प्रकृतहेतौ तत्-सम्बन्धः तदैव तत्र दुष्टताव्यवहारात् साध्याभावादेर्ज्ञानन्तु तत्र न कदाचिदपि तथा, परमेश्वरादिसाधारणं साध्याभावविशिष्ट-पक्षादेर्ज्ञानन्तु तत्र सर्व्वदैव इति, तत्तु हास्यास्पदमेव, सकला-भियुक्तपुरुषसाधारणस्य नियतव्यवहारस्यासिद्धत्वात् वासना-विशेषवतां तादृशव्यवहारस्य विपरीतस्यापि सम्भवात्, ज्ञानस्य नियतसम्बन्धत्वासाधकत्वादिति ।

'यद्यपीति, स्थाणुत्वाभावस्य तद्व्याप्यकारादेश्च निश्चये स्थाणुत्वप्रत्यक्ष-शाब्दयोरनुदयात्। नचैवं नर-शिरःकपालं शुचि प्राण्यङ्गत्वादित्यादिनाप्यागम-प्रतिरोधः स्यात्, तत्रानुकूलतर्काभावेन बलवत्तरा-गमविरोधेन च व्याप्तिनिश्चयस्यानुमितेश्चानुत्पत्ते-रितिभावः। यद्वेत्याद्यभ्युच्चयमात्रं, प्रत्यक्षं प्रत्यानु-मानिकबाधादिनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वेऽपि शाब्दं

प्रति प्रतिबन्धकत्वात् योग्यताज्ञानेनान्यथासिद्ध-
त्वात् तदभावो न तत्र हेतुरिति चेदेवमप्युपनीत-
भानविशेषं प्रति तत्त्वेन हेतुताया दुर्वारत्वात् ।

इति महामहोपाध्याय-श्रीरघुनाथशिरोमणि-
भट्टाचार्य्यविरचिता हेत्वाभासे सामान्य-
निरुक्तिदीधितिः समाप्ता ।

'यद्विषयकत्वेनेति यथाश्रुतकल्पे कामिनीजिज्ञासादिविषये
ऽतिव्याप्तिरित्यसाधारणप्रतिबन्धकताघटितमेव लक्षणं करणीयं
तत्रैवागच्छति, 'यद्यपी'ति, समाधानमपि 'ज्ञायमानं सदित्यादि-
त्वादिद्वितीयलक्षणाभिप्रायेण 'तथापी'त्यादिनेति बोध्यं । बाध-सत्प्र-
तिपक्षज्ञानयोः प्रत्यक्ष-शाब्दज्ञानप्रतिबन्धकत्वमभिधाय बाध-सत्-
प्रतिपक्षयोरनुमितिमात्रवृत्तिधर्म्मावच्छिन्नप्रयोज्यतानिरूपितप्रयोज-
कताश्रयाभावप्रतियोगिज्ञानविषयत्वरूपं लिङ्गासाधारणदोषत्वं
न सम्भवतीत्याशयं मणिकृता तादृशप्रतिबन्धकतायाश्च युक्तिर्नोक्तेति
न्यूनतापरीहाराय तत्र युक्तिमाह, 'स्थाणुत्वाभावस्येति, 'स्थाणुत्वप्र-
त्यक्ष-शाब्दयोरि'ति समानधर्म्मितावच्छेदककस्य स्थाणुत्वप्रकारकस्य
लौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यप्रत्यक्षस्य शाब्दस्य चेत्यर्थः, 'एवं शाब्दबु-
द्धौ बाध-तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानयोः प्रतिबन्धकत्वे, 'नरशिरः कपा-

त्वमिति नरशिरःकपालस्य शुचित्वानुमापकेन तत्तद्धर्म्मिकप्राण्यङ्ग-
त्वपरामर्शेन स्वतः फलद्वारा चागमजन्याशौचबोधविरोधः स्यादि-
त्यर्थः, स चानुभवविरुद्धः तत्र प्राण्यङ्गत्वज्ञानदशायामपि शाब्दा-
शौचज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः। समाधत्ते, 'तत्रेति ता-
दृशाशौचज्ञानप्राक्काल इत्यर्थः, अनुकूलतर्काभावेन व्याप्तिनिश्च-
यस्य बलवत्तरागमविरोधेनानुमितेश्चानुत्पत्तेरिति योजना, एवञ्च
वास्तवव्याप्यधर्म्मस्य येन केनापि रूपेण ज्ञानमेव न विरोधि
अपि तु व्याप्यत्वरूपेण अत्र च प्राण्यङ्गत्वस्य ज्ञानेऽपि व्याप्तिग्राह-
कतर्कविरहेण व्यभिचारशङ्कया शौचव्याप्यत्वेन तज्ज्ञानं न सम्भ-
वति कारणान्तरविरहेण यत्र व्यभिचारशङ्काविरहस्तत्र कथञ्चि-
द्व्याप्तिग्रहेऽपि गृहीताप्रामाण्यकागमतात्पर्य्यविषयविपरीतविषय-
कत्वेन तत्राप्रामाण्यं गृह्यते तथाच तादृशप्राण्यङ्गत्वज्ञानं न शौचानु-
मितिजनने शाब्दाशौचज्ञानप्रतिबन्धे वा प्रभवतीति समुदितार्थः।
आगमे प्रामाण्यग्रहश्च शिष्टपरिग्रहादिनैव भवति, यावच्च तादृश-
परामर्शे नाप्रामाण्यं गृह्यते तावद्भवत्येवागमप्रवृत्तिरिति भावः।
'यद्वेत्यादिग्रन्थेन बाधादिज्ञानस्यानुमित्यतिरिक्तज्ञानाप्रतिबन्ध-
कत्वं व्यवस्थाप्य बाधादेर्लिङ्गासाधारणदोषत्वमेवोपपादितं तन्न
सङ्गच्छते, बाधितार्थस्य शाब्दबोधाभ्युपगमेऽनुमितेरप्यन-
पराधात्तत्वाप्रामाण्यग्राहकतया बाधादिग्रहस्य प्रवृत्त्यादिविरोधि-
त्वोपपत्तेरिति भावः। अत्र कल्पे ग्रन्थकृतोऽनिर्भरमाह, 'यद्वेत्या-
दीति, नन्वानुमानिकबाधादिनिश्चयदशायामपि लौकिकसन्निकर्षा-
दितः प्रत्यक्षनिश्चयोत्पत्त्या बाधनिश्चयसामान्यस्य प्रत्यक्षप्रतिबन्ध-

कत्वं न सम्भवतीत्यनुमित्यसाधारणप्रतिबन्धकत्वं बाधनिश्चयत्वा-वच्छिन्नस्याव्रतमतीयद्विषयकनिश्चयत्वेनानुमित्यसाधारणप्रतिबन्ध-कत्वं तद्वत्त्वस्य लक्ष्यताप्रयोजकत्वाभिप्रायेण 'यद्वेत्यादिग्रन्थस्य बाधे लक्ष्यतोपपादकत्वं सुसंगच्छते इत्यत आह, 'प्रत्यक्षं प्रतीति, समानेन्द्रियजन्यबाधनिश्चयसत्त्वे लौकिकप्रत्यक्षस्याप्यनुत्पत्ते-रानुमानिकेति बाधनिश्चयविशेषणं, 'शाब्दं प्रतीति, तथाच तावतैव लिङ्गासाधारणदोषत्वव्याघात इति भावः। तत्रापि तद-प्रतिबन्धकत्वमाशङ्कते, 'योग्यतेति, 'अन्यथासिद्धत्वादिति, बाधादि-निश्चयदशायां योग्यताज्ञानरूपकारणविरहेणैव शाब्दबोधा-नुत्पादनिर्व्वाहादिति भावः। 'तदभावः' बाधादिनिश्चयाभावः, 'तत्र' शाब्दबुद्धौ, यद्यपि योग्यतासंशयद्वितीयक्षणे स्मरणाद्यात्मका-योग्यतानिश्चये सति तद्द्वितीयक्षणे शाब्दज्ञानवारणाय तदभावस्य शाब्दबोधहेतुत्वस्यावश्यकत्वं तथापि बाधादिज्ञानस्य शाब्दा-प्रतिबन्धकत्वेऽपि निर्विवादोपनीतभाने विशेषप्रतिबन्धकतयैव बा-धादेर्लिङ्गासाधारणदोषत्वनिराकरणमसम्भवात्तच्चैव तन्निराकरोति, 'एवमपीति, 'उपनीतभानविशेषं दोषविशेषाजन्योपनीतभान-विशेषं, 'तत्त्वेन' बाधनिश्चयाद्यभावत्वेन, 'दुर्व्वारत्वादिति, बाधादि-निश्चयदशायां अनुमितेरिव तादृशोपनीतभानानुत्पादस्य सर्व्वानु-भवसिद्धत्वादिति भावः॥

इति महामहोपाध्याय-श्रीगदाधरभट्टाचार्य्यविरचिता हेत्वाभासे सामान्यनिरुक्तिटीकाविवृतिः समाप्ता॥

सामान्यनिरुक्तावतिरिक्तविवेचनं ।

अनुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वमिति लक्षणे भूतपदं षष्ठीसमासनिरासार्थमेवेति बोध्यं। नचानुमितिकारणप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वनिवेशेनैव सामञ्जस्ये अभावपदं व्यर्थमिति वाच्यं । सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावरूपानुमितिकारणमादाय सिद्धिविषयेऽतिव्याप्तिरतः अभावपदं । तथाचाभावपददानेन तादृशसिद्ध्यभावभिन्नानुमितिकारणप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वं पर्य्यवसितं । नचानुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थीयविषयत्वनिवेशेनैव निर्व्वाहसम्भवे ज्ञानपदं व्यर्थमिति वाच्यं । कार्य्यमात्रं प्रति कामिनीजिज्ञासा पृथक् प्रतिबन्धिका तथाचानुमितिकारणीभूताभावमध्ये तादृशजिज्ञासाभावस्य प्रविष्टत्वात् तत्प्रतियोगियथार्थीयत्वस्य कामिनीविषयकज्ञानेऽपि सत्त्वात् अतिव्याप्तिरतोज्ञानपदं, तथेच्छायाः ज्ञानाभिन्नत्वाभावात् नातिव्याप्तिः । कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टाभावप्रतियोगित्वरूपप्रतिबन्धकतामादायाप्रामाण्यादावतिव्याप्तिवारणाय अनुमितिप्रतिबन्धकत्वमुपेक्ष्य अनुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगित्वमुक्तं मणिकारेण । व्याप्ति-पक्षधर्म्मताविरोधितद्विरहवतोदुष्टहेतोः स्मरणादित्युक्तं भट्टाचार्य्येण । न च विरोधिपदं व्यर्थं इति वाच्यं । व्याप्ति-पक्षधर्म्मताघटितत्त्वावच्छिन्नाभाववतः सद्धेतोः स्मरणसम्भवेन दोषवारणाय विरोधिपदस्यो-

क्तत्वात् तथाच व्याप्ति-पक्षधर्म्मताविरोधी यस्माद्भाव: स च व्याप्तिर्नास्ति पक्षधर्म्मत्वं नाप्नोति प्रतीतिसिद्धोऽभाव-एव स च दुष्टहेतावेव वर्त्तते न तु महती इति भाव:। सप-रिकरं हेतुं निरूप्य इति दीधितिकारेणोक्तं, अथाच सपरि-करहेतुं निरूप्य इति समस्तपदं कथं नोक्तं, इति चेन्न, तदा-भासनिरूपणमिति ग्रन्थस्यासङ्गतकतापत्तेः तत्पदस्य सम-स्तैकदेशपरामर्शकत्वासम्भवादिति भाव:। मूलोक्तलक्षणानां दुष्टहेतुलक्षणत्वे टीपेष्वतिव्याप्ति:, यथार्थज्ञाननिष्ठानुमिति-प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताश्रयत्वपर्य्यन्तस्य समूहालम्बनज्ञान-विषयताश्रयोदासीनपदार्थवारणाय प्रथमलक्षणे अवश्यं विव-क्षणीयतया बाधादिज्ञानप्रतिबन्धकतायां प्रायशो हेतुविषय-ताया अनवच्छेदकत्वात् तत्र हेतावव्याप्तिरिति गदाधरे-णोक्तं, अत्र प्राय:पदं ह्रदो वह्निमान् ह्रदादित्यादौ हेतु-विषयताया अवच्छेदकत्वात् इत्यभिप्रायेणोक्तं। यत्तु स्वरूपा-सिद्धिप्रतिबन्धकतामादाय हेतुविषयताया अवच्छेदकत्वात् कथमव्याप्तिरिति तत्तुच्छं, असङ्कीर्णबाधस्थले उत्पत्ति-कालावच्छिन्नो घटोगन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ हेतुविषयताया-अनवच्छेदकत्वात् तत्र हेतावव्याप्तिरिति भाव:। यद्विषयकत्वे-नेत्यादिलक्षणे तृतीयाया अवच्छेदकत्वार्थकतया सुतरां तथेति भट्टाचार्य्येणोक्तं। अत्र ह्रदत्वपुरस्कारेण घटाद्यवगाहिवह्न्य-भाववान् ह्रद इति ज्ञानीयप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतघट-विषयतामादाय घटादावतिव्याप्तिवारणाय यद्रूपावच्छिन्न-

विषयत्वं अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं तद्रूपवत्त्वनिवेशा-
वश्यकतया सुतरामिति व्यर्थं इति चेन्न, यद्विषयत्वस्य एतादृशा-
र्थलाभायैव सुतरामित्युक्तं इतिभावः । अनुमितिपदस्य अनु-
मितिसामान्यपरत्वेऽसंभवः यत्किञ्चित्परत्वेऽतिप्रसङ्गात् प्रकृ-
तपक्षसाध्यहेतुकानुमितिपरत्वमावश्यकमिति भट्टाचार्य्येणोक्तं, न-
चात्र बाधादावव्याप्तिवारणाय प्रकृतपक्ष-साधकत्वनिवेशः, प्रकृत-
हेतुकत्वनिवेशे प्रयोजनाभाव इति वाच्यं । पर्व्वतो वह्नि-
मान् महानसीयवह्नीतरवह्न्यभाववत्पर्व्वतकालीनधूमादित्यादौ
महानसीयवह्न्यभाववत्पर्व्वतरूपबाधेऽव्याप्तिः तस्य प्रकृतपक्ष-
साधकानुमित्यन्तर्गतायां शुद्धपर्व्वतोवह्निमान् इत्यनुमितौ प्रति-
बन्धकत्वाभावात् अतः प्रकृतहेतुकत्वनिवेशः, तन्निवेशे च
प्रकृतपक्ष-साध्यहेतुकानुमितिपदेन महानशीयत्व-वह्नित्वोभयध-
र्म्मावच्छिन्नप्रकारकवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताशाल्यनुमितिरेव वा-
च्या तादृशानुमितिनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतायाः
उक्तबाधे सत्त्वान्नाव्याप्तिरितिभावः । अनुमितिनिष्ठकार्य्यतानि-
रूपकसम्बन्धित्वेनानुमिति-तत्कारणज्ञानपरमितिदीधितिसन्दर्भः,
अत्र सम्बन्धिद्वयसाधारणस्य तत्साक्षात्कारजनकसाक्षात्कार-
विषयतात्मकनिरूपकत्वस्य लाभाय सम्बन्धिपदमिति भट्टाचार्य्ये-
णोक्तं ; अत्र यद्यपि तदनुयोगित्व-तत्प्रतियोगित्वान्यतरात्मक-
निरूपकत्वरूपसम्बन्धनिवेशेनैव तादृशान्यतरवन्निष्ठप्रतिबध्यता-
निरूपितप्रतिबन्धकतानिवेशनिर्व्वाहे कथं साक्षात्कारविषय-
तात्मकनिरूपकत्वमुक्तं भट्टाचार्य्येण, नचान्यतरत्वं भेदद्वया-

वच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वं तथाच गौरवमिति वाच्यं। साक्षात्कारकल्पे जनकत्व-जन्यत्व-व्यापकत्वनिवेशस्यावश्यक-तया अन्यतरत्वकल्पे महल्लाघवं इति वाच्यं। यतस्तत्-कल्पे कार्य्य-कारणभावे गौरवं, तथाहि तव हेतुर्दुष्ट इति व्यव-हारं प्रति व्यवहर्त्तव्यज्ञानस्य कारणत्वं तथाच तादृशकार्य्यता-नुयोगिता नैतिभेदविशिष्टत्वे सति तत्प्रतियोगिता नैतिभेद-विशिष्टोयस्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदः तद्विशिष्टवदुग्रहनिष्ठ-प्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालियथार्थज्ञानविषयत्वेन एवं विनिगमनाविरहेण तत्प्रतियोगिता नैतिभेदविशिष्टत्वे सति अनुयोगिता नैतिभेदविशिष्टोयः तदवच्छिन्नप्रतियोगिताक-भेदः तद्विशिष्टवदुग्रहनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालि-यथार्थज्ञानविषयत्वेन ज्ञानस्य कारणत्वमवश्यं व्यक्तव्यं तदपेक्षया साक्षात्कारकल्पे महल्लाघवं तत्र कारणता एकैवेति बोध्यं। एवं अनुमितिनिष्ठकार्य्यतासाक्षात्कारजनकसाक्षात्कारविषयताश्र-यनिष्ठप्रतिबध्यताया एव तत्र निवेशनीयत्वं। साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्यवान् इत्यकारकानुमितिपरं वेतिदीधितिकारे-णोक्तं। अत्र पक्षपदानुक्तौ बाध-सत्प्रतिपक्ष-स्वरूपासिद्धाश्रया-सिद्धिष्वासिद्धा भट्टाचार्य्येण। नच वह्निव्यापकीभूताभावप्रति-योगिजलरूपासाधारण्येऽव्याप्तिसम्भवे कथं तन्नोक्तं इति वाच्यं। पक्षपदप्रवेशेऽपि तत्राव्याप्तेरनुद्धारः अतः तन्नोक्तं। केचित्तु साध्य-तदभाववद्वृत्तित्वस्यैवासाधारण्यरूपत्वात् अत तन्नोक्तं। नच स्वरूपासिद्धाश्रयासिद्धोः कथं अव्याप्तिः द्वितीयदले पक्ष-

पदप्रवेशात् इति वाच्यं। पक्षपदस्य सकृदेव निवेशात्। निवे-
शस्तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताविशिष्ट-साध्यव्याप्य-
हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यता-
त्वेन, वैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यता-
वत्त्वसम्बन्धेन, विशेष्यतावत्त्वञ्च स्वनिरूपकज्ञानीयत्व-स्वाव-
च्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन। अवच्छेदक-
त्वञ्च तत्पर्य्याप्त्यधिकरणत्वं तेनातेजस्वी पर्व्वतोवह्निमान् इत्यादौ
बाधाश्रयासिद्ध्यादौ नाव्याप्तिरिति भट्टाचार्य्येणोक्तं। ननु तत्रापि
सत्प्रतिपक्ष-स्वरूपासिद्ध्यव्याप्तिसम्भवे कथं तन्नोक्तं इति वाच्यं।
पूर्व्वोक्तसमुदायस्यान्यतमकथनेन तन्मध्यपात्यन्यस्यापि लाभसम्भ-
वात्। वस्तुतस्तु सत्प्रतिपक्षत्वावच्छेदे नाव्याप्तिः व्यापकसामा-
नाधिकरण्यघटितस्य सत्प्रतिपक्षत्वे तेजोभावव्यापकवह्न्यभाव-
समानाधिकरणतेजोभाववदतेजस्विपर्व्वते लक्षणगमनात् तज्-
ज्ञानस्य व्यावर्त्तकदर्शनविधया प्रतिबन्धकतया तज्ज्ञानस्य
पर्व्वतो वह्निमान् इत्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वात् समानाधि-
करण्येन निश्चयस्य अवच्छेदावच्छेदेन बुद्धेरेव प्रतिबन्धकत्वमिति
नियमस्तु बाधादिस्थल एव न तु अवच्छेदकधर्म्मदर्शनस्थले
इति तर्कग्रन्थे मथुरानाथेन लिखितत्वात्। न च तथापि स्वरूपा-
सिद्ध्यव्याप्तिसम्भवे तत् कथं नोक्तमिति वाच्यं। तत्रापि स्वरूपा-
सिद्धित्वावच्छेदेन अव्याप्त्यसम्भवात्। अतेजस्वी पर्व्वतोवह्निमान्
घटादित्यादौ अवच्छेदावच्छेदेन घटाभाववत्पर्व्वतरूपस्वरूपा-
सिद्धौ लक्षणगमनात्। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रकार-

*Nyâya Kusumañjali Prakaraṇa Vol. II, Fasc. 1-[illegible] @ /10/ each ...	[illegible]	[illegible]
Nyaya Vartika Tâtparya Parisudhi, Fasc. 1—2 @ /10/ each ...	1	4
Nyayasangrah	2	0
Padumawati, Fasc. 1-6 @ 2/	12	0
Prâkrita-Paingalam, Fasc. 1-7 @ /10 each	4	6
*Parâcara Smriti, Vol. I, Fasc. 1-8 ; Vol. II, Fasc. 1-6 ; Vol. III, Fasc 1-6 @ /10/ each	11	14
Parâcara, Institutes of (English) @ 1/	1	0
Pariksamukha Sutram	1	0
Prabandhacintâmaṇi (English) Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	12
Rasarnavam, Fasc. 1-3	3	12
Ravisiddhanta Manjari, Fasc I	0	10
Sânkhya Sûtra Vṛtti, Fasc. 1-4 @ /10/	2	8
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ 1/- each	3	0
Samaraicca Kaha, Fasc. 1-5 @ /10/	3	2
Saddarsana-Samucaya, Fasc. 1-2 @ /10/	1	4
Six Buddhist Nyaya Tracts	0	10
Sraddha Kriya Kaumudi, Fasc 1-6	3	12
Sragdharâ Stotra (Sanskrit and Tibetan)	2	0
Sucruta Saṁhitâ, (Eng.) Fasc. I @ 1/-	1	0
Suddhi Kaumudi, Fasc. 1-4	2	8
Sundaranandam Kavyam	1	0
Suryya Siddhanta, Fasc. 1—2 @ 1-4 each	2	8
Syainika Sastra	1	0
Taittereya Brâhman, Fasc. 11-25 @ /10/- each	9	6
* Ditto Saṁhitâ, Fasc 27-45 @ /10/ each	11	14
*Tâṇdya Brâhmaṇ, (Text) Fasc. 10-19 @ /10/ each	6	4
Tantra Vârtika (English) Fasc. 1-10 @ 1/4/	12	8
*Tattva Cintâmaṇi, Vol. I, Fasc. 1-9 Vol. II, Fasc. 2-10 Vol. III, Fasc. 1-2, Vol. IV, Fasc. I, Vol. V. Fasc. 1-5; Part IV, Vol. II, Fasc. 1-12 @ /10/ each	23	12
Tattva Cintamani Didhiti Vivriti, Vol. I, Fasc. 1-6 Vol II, Fasc. I	4	6
Ditto Prakâs, Fasc 1-5, @ /10/ each	3	2
Tattvârthâdhigama Sutram, Fasc. 1-3	1	14
Tirthacintamoni, Fasc 1-3 @ /10/ each	1	14
Trikâṇda-Maṇdanam, Fasc. 1-3 @ /10/	1	14
Tul'si Satsai Fasc. 1-5 @ /10/	3	2
* Upamita-bhava-prapañca-kathâ, Fasc. 1-2, 5-13 @ /10/ each ...	6	14
Uvâsagadasâo, (Text and English) Fasc. 1-6 @ 1/	6	0
Vallâla Carita, Fasc. I	0	10
Varsa Kriyâ Kaumudi, Fasc. 1-6 @ /10/	3	12
*Vâyu Purâṇa, Vol. I, Fasc. 3-6 ; Vol. II, Fasc. 1 7, @ /10/ each	6	14
Vidhâna Pârijâta, Fasc. 1 8 ; Vol II, Fasc. I @ /10/ Vol. II. 2 4 @ 1-4	10	10
Vivâdaratnâkara, Fasc. 1-7 @ /10/ each	4	6
Vṛhat Sayambhû Purâṇa, Fasc. 1-6	3	12
Yogasâstra, Fasc. 1-3	3	12

Tibetan Series.

Amarakosah	2	0
Bauddhastotrasângraha, Vol I	2	0
A Lower Ladakhi version of Kesarsaga, Fasc. 1-4, @ 1/- each ...	4	0
Nyayabindu of Dharmakirti, Fasc. I	1	0
Pag-Sam Shi Țiñ, Fasc. 1-4 @ 1 each	4	0
Rtogs brjod dpag hkhari Sin (Tib.& Sans Avadâna Kalpalatâ,) Vol. I, Fasc. 1-10 ; Vol. II. Fasc 1-10 @ 1/ each... ...	20	0
Sher-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5 ; II, Fasc. 1-3 ; III, Fasc 1-6 @ 1/	14	0

Arabic and Persian Series.

Amal-i-Salih, or Shah Jahan Namah	2	0
Al-Muquaddasi (English) Vol. I, Fasc. 1-4 @ 1/	4	0
Âin-i-Akbari, Fasc. 1-22 @ 1/8 each	33	0
Ditto (English) Vol. II, Fasc. 1-5, III, Fasc. 1-5, Index to Vol. II, @ 2/ each...	22	0

† The other Fasciculi of these works are out of stock, and complete copies cannot be supplied.

Ditto (English) I, Fasc. 1-4 II, Fasc. 1-7 III, Fasc. 1- @ 1/4
Arabic Bibliography, by Dr. A. Sprenger ...
Conquest of Syria, Fasc. 1-9 @ /10/
Catalogue of Arabic Books and Manuscripts 1-2 ...
Catalogue of the Persian Books and Manuscripts in the Library of t
Asiatic Society of Bengal. Fasc. 1-3 @ 1/ each ...
Dictionary of Arabic Technical Terms, & Appendix Fasc 1-21 @ 1/
Faras Nama of Hashini ... ...
Ditto of Zabardast Khan ... ...
Farnang-i-Rashīdī, Fasc. 1-14 @ 1/8/ each ...
Fihrist i-Ṭūsī, or Ṭūsy's list of Shy'ah Books, Fasc. 1-4 @ 1/each
Gulriz ... ...
Hadiqatu'L, Haqiqat, (Text & Enn) .. ...
History of Gujarat ... ...
Haft Āsmān, History of the Persian Masnawi, Fasc. 1. @ /12/
History of the Caliphs. (English) Fasc 1-6 @ 1/4/ each
Iqālnāmah-i-Jahāngīrī, Fasc 1-3 @ /10/ each ...
Iṣābah, with Supplement, 51 Fasc. @ /1/ each ..
Ma'āsir-i-Rahīmi, Part I, Fasc. I ... ...
Maāsir-ul-Umarā, Vol. I, Fasc. 1-9 : Vol. II, Fasc. 1-9 ; Vol. III
Fasc. 1-10 ; Index to Vol I, Fasc 10-11 ; Index to Vol. II,
Fasc. 10-12 ; Index to Vol III, Fasc. 11-12 ; @ 1/- each
Ditto (Eng.) Vol I, Fasc. 1—2, @ 1/4/ each
Memoirs af Tāhmasp ... ...
Marhamu'L-Ilali'L-Mu'Dila Fasc. 1-2 ... ...
Muntakhabu-t-Tawārikh, (Text) Fasc. 1-15 @ /10/- ..
Ditto (English) Vol. I, Fasc.1-7 ; Vol. II, Fasc. 1-5 and
3 Indexes ; Vol. III, Fasc. 1 @ 1/ 1 each ... ...
Muntakhabu-l-Lubāb, Fasc. 1-19 @ /10/ each ...
Nukhbatu-l-Fikr, Fasc. I ... ...
Ditto Part 3, Fasc. 1—2 @ /1 each ...
Niẓāmī's-Khiradnāmah-i-Iskandari, Fasc. 1-2 @ /12/ each
Persian and Turki Divans of Bayran Khan, Khan Khanan
Qawaninu'S-Sayyad of Khuda Yar Khan 'Abbasi, edited in the
Original Persian with English notes by Lieut.-Col. D. C. Phillo
Ryāzu-s-Salātīn, Fasc. 1-5 @ /10/ (English) Fasc. 1-5 @ 1/
Shah Alam Nama ... ...
Tadhkira i Khushtavīsān ... ...
Tubaqāt-i-Nāṣirī, (English) Fasc. 1-14 & Index @ 1/ each
Tarikh-i-Firūz Shāhi of Ziyāuddin Barni Fasc 1-7 @ /10/ each
Tārīkh-i-Firūshāhi, of Shams-i-Sirāj Alif, Fasc 1-6 @ /10/ each
Ten Ancient Arabic Poems, Fasc. 1-2 @ 1/8 each
The Mabānu L Lught: A Grammar of the Turki Language in Per
Wis o Rāmin, Fasc. 1-5 @ /10/ each ...
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. 1-9 Vol. II, Fasc 1-8 @ /10/ each

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES, Vol. XX @ 10/ each
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1875 to 1899 @ /8/ per
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873
1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8). 1879 (7), 1880 (8), 1881
1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6), 1886 (8), 1887 (7), 1888 (7),
(10), 1890 (11), 1891 (7), 1892 (8), 1893 (11), 1894 (8), 1895 (7), 189
1897 (8), 1898 (8), 1899 (8), 1900 (7), 1901 (7), 1902 (9), 1903 (8), 1904
@ 1/8 per No. to Members and @ 2/ per No. to Non-Members

N. B.—The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-35 @ 1/ each
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra

N. B.—All Cheques, Money orders, &c., must be made paya
"Treasurer, Asiatic Society," only.

BOOKS ARE SUPPLIED BY V. P. P.

8
8
10
0
6
0
8
12
4
0
0
12
2
4
4
0
4
4
2
8

BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 1450.

तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-विवृतिः ।

TATTVACINTAMANI DIDHITI-VIVRITI

BY

GADADHARA BHATTACHARYYA

WITH TATTVACINTAMANI AND DIDHITI

EDITED BY

PANDIT ĀSUTOSH TARKATIRTHA.

VOL. III. FASC. II.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET.

1922.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 1, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

The Society's Agents—

MESSRS. LUZAC & Co., 46, *Great Russell Street, London, W.C.*

M. PAUL GEUTHNER, 13, *Rue Jacob, Paris, VI*[e].

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied as some of the Fasciculi are out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

	Rs.	As.
Açvavaidyaka, Fasc. 1–5 @ -/10/- each	3	2
Advaitachintā Kaustubha, Fasc. 1–4 @ -/10/- each	2	8
*Agni Purana (Text), Fasc. 4–14 @ -/10/- each	6	14
*Aitareya Aranyaka of Rig-Veda (Text), 2–4 @ -/10/- each	1	14
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1–5; Vol. II, Fasc. 1–5; Vol. III, Fasc. 1–5, Vol. IV, Fasc. 1–8 @ -/10/- each	14	6
Aitareyalocana	2	0
Amarakosha, Fasc. 1–2	4	0
*Anu Bhasyam (Text), Fasc. 2–5 @ -/10/- each	2	8
Anumana Didhiti Prasarini, Fasc. 1–3 @ -/10/- each	[illegible]	[illegible]
*Aphorisms of Sandilya (English), Fasc. 1 @ 1/-	[illegible]	[illegible]
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. 1–6 @ -/10/- each	[illegible]	[illegible]
*Atharvana Upanishads (Text), Fasc. 2–5 @ -/10/- each	[illegible]	[illegible]
Ātmatattvaviveka, Fasc. 1–3	[illegible]	[illegible]
Avadāna Kalpalatā (Sans. and Tibetan), Vol. I, Fasc. 1–13; Vol. II, Fasc. 1–11 @ 1/- each	24	[illegible]
Bālam Bhattī, Vol. I, Fasc. 1–2; Vol. II, Fasc. 1 @ -/10/- each	1	[illegible]
Bauddhastotrasangraha	2	[illegible]
Baudhāyana Śrauta Sūtra, Fasc. 1–3; Vol. II, Fasc. 1–5; Vol. III, Fasc. 1–4 @ -/10/- each	7	[illegible]
*Bhamati (Text), Fasc. 5–8 @ -/10/- each	2	[illegible]
Bhasavritty	1	[illegible]
Bhātta Dīpikā, Vol. I, Fasc. 1–6; Vol. II, Fasc. 1–2 @ -/10/- each	[illegible]	[illegible]
Bodhicaryāvatāra of Çāntideva, Fasc. 1–7 @ -/10/- each	4	[illegible]
Brahma Sutras (English), Fasc. 1 @ 1/-	1	[illegible]
Bṛihaddevatā, Fasc. 1–4 @ -/10/- each	1	[illegible]
Bṛihaddharma Purāṇa, Fasc. 1–6 @ -/10/- each	3	[illegible]
Çatadūṣaṇī, Fasc. 1–2 @ -/10/- each	1	[illegible]
Catalogue of Sanskrit Books and MSS., Fasc. 1–4 @ 2/- each	8	[illegible]
*Çatapatha Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1–7; Vol. II, Fasc. 1–5; Vol. III, Fasc. 1–7; Vol. V, Fasc. 1–4 @ -/10/- each	14	[illegible]
Ditto Vol. VI, Fasc. 1–3 @ 1/4/- each	3	[illegible]
Ditto Vol. VII, Fasc. 1–5 @ -/10/-	3	[illegible]
Ditto Vol. IX, Fasc. 1–2	1	[illegible]
Çatasahasrikā-prajñāpāramitā, Part I, Fasc. 1–18, Part II, Fasc. 1 @ -/10/- each	11	[illegible]
*Caturvarga Chintāmani, Vol. II, Fasc. 4–25; Vol. III, Part I, Fasc. 1–18, Part II, Fasc. 1–10; Vol. IV, Fasc. 1–6 @ -/10/- each	35	[illegible]
Ditto Vol. IV, Fasc. 7 @ 1/4/- each	1	[illegible]
Ditto Vol. IV, Fasc. 8–10 @ -/10/-	1	[illegible]
Çlokavartika (English), Fasc. 1–7 @ 1/4/- each	8	[illegible]
*Çrauta Sutra of Apastamba (Text), Fasc. 6–17 @ -/10/- each	7	[illegible]
*Çrauta Sutra of Çānkhāyana, Vol. I, Fasc. 1–7; Vol. II, Fasc. 1–4; Vol. III, Fasc. 1–4; Vol IV. Fasc. 1 @ -/10/- each	10	[illegible]
Çri Bhashyam (Text), Fasc. 1–3 @ -/10/- each	1	[illegible]
Cri Cantinatha Charita, Fasc. 1–4	[illegible]	[illegible]
Dāna Kriyā Kaumudī, Fasc. 1–2 @ -/10/- each	1	[illegible]

अथ सव्यभिचारः तत्वचिन्तामणौ।

सव्यभिचारोऽपि त्रिविधः, साधारणासाधारणानुपसंहारिभेदात्। तत्र सव्यभिचारः साध्य-तद-

अथ तत्वचिन्तामणिदीधितिः।

यद्यपि लक्षणतः सामान्यमप्रतीतवतो विशेषजिज्ञासानुदयात् सामान्यलक्षणानन्तरमेव विशेषविभागो युक्तः, तथापि सव्यभिचार-

अथ तत्वचिन्तामणिदीधितिविवृतिः।

ॐ नमो गणेशाय।

सव्यभिचारसामान्यलक्षणमनुक्त्वा मूलकृतस्तद्विभजनमाक्षिपति यद्यपीति. लक्षणतः लक्षणवाक्यतः; सामान्यं साधारणासाधारणानुपसंहारित्रितयसाधारणधर्म्मं अप्रतीतवतोऽज्ञातवतः इति शेषः। विशेषजिज्ञासानुदयात् अवान्तरधर्म्मप्रकारकज्ञानेच्छोत्पत्त्यसम्भवात्। सामान्यज्ञानस्य विशेषजिज्ञासायां स्वातन्त्र्येण, इष्टसाधनताज्ञानधर्म्मितावच्छेदकज्ञानसम्पादकतया वा हेतुत्वादिति[1] भावः। "सामान्यलक्षणानन्तरं" सव्यभिचारसामान्यलक्षणानन्तरं, "विभागः" सव्यभिचारत्वावान्तरधर्म्मपुरस्कारेण धर्म्मिप्रतिपादनमिति यावत्। नायं ग्रन्थो विभागपरः, अपित्वसाधारणानुपसंहारिणोरलक्ष्यताभ्रमनिबन्धनवक्ष्यमाणसामान्यलक्षणातिव्याप्तिभ्रमनिरासाय त्रयाणां लक्ष्यताप्रदर्शनपरः इति समाधत्ते "तथापीति" "साधारणमात्रे

[1] सव्यभिचारत्वावान्तरधर्म्मप्रकारकज्ञानं इष्टसाधनमित्यत्र इष्टसाधनताज्ञानधर्म्मितावच्छेदकविधया वा हेतुत्वं विशेषजिज्ञासायामिति भावः।

पदस्य साधारणमात्रे प्रसिद्धतया तन्मात्रस्य लच्यभावं बुध्यमानैरन्ते-वासिभिरसाधारणादिसाधारणस्य लक्षणस्यातिव्याप्तिस्तद्व्यावृत्तस्यैव च साधुता प्रतीयेत अतस्तद्वारणाय लच्यान्तरमपि दर्शयति सव्यभिचार इति। कश्चित्तु सामान्यज्ञानाधीनो विभागो न तल्लक्षणप्रत्ययमपेक्षतेऽतः प्रथमं विभागकरणेऽपि न दोषः

प्रसिद्धतया" भूरिप्रयोगविषयसाधारणमात्रकतया, "तन्मात्रस्य" साधारणमात्रस्य अतिव्याप्तिः "प्रतीयेत" इति बुध्येत, "तद्व्यावृत्तस्य" असाधारणादिव्यावृत्तस्य, "साधुता" निर्दोषता "लच्यान्तर"मिति तथाच सव्यभिचार इति मूलस्य वक्ष्यमाणसव्यभिचारसामान्य-लक्षणलच्य इत्यर्थः। एतद्ग्रन्थस्य विभागपरत्वमुपपादयतो मतमाह "कश्चित्त्वि"ति सामान्यज्ञानाधीनः "सामान्यज्ञानसामान्याधीनः" "तल्लक्षणप्रत्ययं" लक्षणवाक्याधीनसामान्यज्ञानमात्रं। अत्र च वि-भागोपयुक्तसामान्यज्ञानस्योपायान्तरतोऽभ्युपगमे पश्चादपि सामा-न्यलक्षणाभिधानमसङ्गतमनाकाङ्क्षितत्वादित्यस्वरससूचनाय कश्चि-दित्युक्तम्। अथवा सामान्यज्ञानाधीनः, त्रितयसाधारणकिञ्चि-द्धर्मावच्छिन्नज्ञानाधीनः; तल्लक्षणप्रत्ययं, सव्यभिचारपदार्थतावच्-च्छेदकवक्ष्यमाणलक्षणज्ञानमपेक्षते। "अत इति" तादृशलक्षणा-ज्ञानेऽपि सव्यभिचारपदार्थत्वरूपसामान्यज्ञानस्य शिष्याणां स्वत एव सम्भवेन विशेषजिज्ञासासम्भवादितिभावः। अत्र च सव्यभि-चारपदार्थत्वेन त्रयाणां ज्ञानेऽपि प्रथमं सव्यभिचारपदार्थ एव कीदृशः इत्येव जिज्ञासोदेति न तु सव्यभिचाराः कतीति प्रथमं

भावप्रसञ्जक इति न त्रितयसाधारणं लक्षणम्, एकस्योभयं प्रत्यसाधकत्वात् अनापादकत्वाच्च । नाप्युभयपक्षवृत्तित्वं, उभयव्यावृत्तत्वं वा तत्त्वम्, अननुगमात् । अथ साध्यसंशयजनककोटिद्वयोपस्थापक-

इत्याह । प्रसक्तिरनुमितिरापत्तिर्वा, तदुपधानमव्यापकमतिव्यापकञ्च तथाविधव्याप्तिभ्रमेण सङ्केतावतस्तद्योग्यता वाच्या, सा च तादृशव्याप्त्यादिरूपा न च विरुद्धमुभयव्याप्यत्वमेकस्य सम्भवतीत्याह एकस्येति । साध्येति । कोटिद्वयोपस्थापक सत् साध्यसन्देहजनकं

विभागोऽनुचितः इत्यस्वरसवीजम् । प्रसञ्जकपदस्यानुमापकापादकान्यतरमात्रपरत्वे असाधकत्वादित्यादिदोषद्वयासङ्गतेः तत् सङ्गमनाय प्रसक्तिपदार्थं वितर्कयति "प्रसक्तिरिति" प्रपूर्व्वसनञ्जधात्वर्थः इत्यर्थः तत्कोटिव्याप्यस्यापि व्याप्तिभ्रमेण तद्विरुद्धकोटेरापादकत्वमनुमापकत्वञ्च सम्भवतीत्येकस्योभयं प्रत्यसाधकत्वादित्यादिदोषासङ्गतिरित्यतः आशयं प्रथयति "तदुपधान"मिति प्रसक्त्युपधायकत्वमित्यर्थः । अव्यापकमिति येन हेतुना कदाचिदपि साध्यस्य तदभावस्य वानुमितिरापत्तिर्वा न जनिता प्रत्यकमपि तदसंग्राहकमित्यर्थ । "तथाविधेति" साध्याभावनिरूपितेत्यर्थः । "तद्योग्यता"

* प्रत्यकमपि न तत् संग्राहकमिति । ख० ।

प्रसक्तियोग्यता वाच्या प्रसञ्जकपदेन विवक्षणीया, तद्योग्यताय स्तत्स्वरूपयोग्यज्ञानविषयताफले व्याप्तिभ्रमविषयतामादाय न पुनरप्युक्तदोषप्रसङ्गः, इत्यतो योग्यतां व्याचष्टे "साचेति" तत्कोटि प्रसक्तियोग्यता चेत्यर्थः "व्याप्त्यादिरूपा" तत् कोटिनिरूपितव्याप्त्यादिरूपा, साध्यसन्देहेत्यादि यथाश्रुतमूलग्रन्थात् पक्षधर्मताज्ञानं साध्यसन्देहजनकत्वं कोटिद्वयोपस्थितिजनकत्वञ्च लभ्यते तत्र नित्यत्वादिसाध्यकज्ञानादिहेतौ वक्ष्यमाणातिव्याप्तिर्वारयितमशक्यैव, नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानयमितिज्ञानस्य नित्यत्वतदभावोपस्थापकत्वात् धर्म्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया तादृशज्ञानवत्त्वावच्छिन्नधर्म्मिकनित्यत्वसंशयहेतुत्वाच्च । न च फलीभूत*-

* अत्र फलीभूतसंशयधर्म्मितावच्छेदकता यादृशधर्म्मे पर्य्याप्त तादृशधर्म्मावच्छिन्नविशेष्यक यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकज्ञानत्वं संशयजनकतावच्छेदकं, तद्रूपवत्त्वमिति विवक्षितं। अत्र च पर्य्याप्त्यधिकरणत्वानिवेशे नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानयं नित्यो नवेति संशयः इदन्त्वावच्छिन्न विशेष्यकः, इत्यत्र तदभावविषयकज्ञानप्रकारकज्ञानत्वेन जनकतया नित्यत्वादिसाध्यकज्ञानादिहेतोः सव्यभिचारित्वापत्तिः अत्रावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धरूपमेव ग्राह्यं। न चैवं धूमवत् पर्वतकालीनवह्निमान् धूमादित्यादौ पर्वतो धूमवत्पर्वतकालीन वह्निमान्नवेति संशयजनकतावच्छेदकीभूतसाध्यविषयतान्तःपातिपर्व्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितधूमत्वावच्छिन्नप्रकारतायाः फलीभूतसंशयधर्म्मितावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नविषयतानिरूपितत्वादव्याप्तिः। अतोऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वमेव निवेशनीयमिति वाच्यं। तथा सति नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानयं ज्ञानवानिति ज्ञानीय-तादृशविशेष्यतानिरूपित-

शुद्धज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारतया नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानयं नित्यो नवेति संशयजनकतानतिरिक्तवृत्तित्वेन अयं नित्यो ज्ञानादित्यत्रातिव्याप्ति रतोऽनतिरिक्तवृत्तित्वं विहाय स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वस्यैव निवेशनीयत्वात् । धूमवत्त्व पर्व्वतकालीनवह्निमान् धूमादित्यत्रातिव्याप्तिः, पुनः फलीभूतसंशयधर्म्मितावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारता तादृशावच्छेदिका इति विवक्षणीयत्वे गौरवात् । अत्र नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानयं नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानिति ज्ञानीय नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवदिदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितनित्यत्वतदभावविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारतया अपि इदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततादृशप्रकारतात्वेनावच्छेदकत्वादतिव्याप्तिरपरिहार्य्येति । न च फलीभूतसंशयधर्म्मितावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणरूपावच्छिन्नविशेष्यतात्वावच्छिन्ननिरूपकताकत्वविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नप्रकारतात्वं संशयजनकतावच्छेदकतावच्छेदकं, तद्रूपवत्त्वमिति विवक्षणे न दोष । नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवदिदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वावच्छिन्ननिरूपकताकत्वविशिष्टस्य तादृशज्ञानत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वस्य तादृशजनकतावच्छेदकतानवच्छेदकत्वादिति वाच्यं, नित्यत्व तदभावविषयकज्ञानवदिदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतात्वावच्छिन्ननिरूपिततायाः प्रकल्पिततया इदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितात्वेन तादृशजनकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वात्, तादृशप्रकारतात्वस्य तादृशावच्छेदकतावच्छेदकत्वाच्च, विशिष्टस्यावच्छेदकतावच्छेदकत्वाद्यतः । किञ्च नित्यत्व तदभावविषयकज्ञानवन्नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानयं वा नित्यो नवेतिसंशयमादाय ज्ञानहेतावतिव्याप्तिर्दुर्व्वारा । एतत् संशयंप्रति उभयधर्म्मावच्छिन्न विशेष्यता निरूपित नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानप्रकारतात्वेनैव जनकतावच्छेदकत्वात् शुद्धेदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततादृशप्रकारतात्वेन तथात्वे तु नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानयमितिज्ञानस्यापि एतत् संशयं प्रति हेतुतापत्तेरिति चेदत्र केचित् फलीभूतसंशयीय साध्यताव

संशयधर्म्मितावच्छेदकता यादृशधर्म्मपर्य्याप्ता तादृशधर्म्मावच्छिन्न-विशेष्यक यत् प्रकारकज्ञानत्वेन संशयं प्रति हेतुतेति विवक्षणेनायं दोषः तादृशज्ञानस्य धर्म्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया नित्यत्व-तदभावविषयकज्ञानवदिदन्त्वपर्य्याप्तधर्म्मितावच्छेदकताकसंशयं प्रत्येव हेतुत्वात्। तादृशधर्म्मं धर्म्मितावच्छेदकीकृत्य च ज्ञानवत्त्वानव-गाहित्वात्। शुद्धमिदन्त्वं धर्म्मितावच्छेदकीकृत्यैव तदवगाहित्वादिति वाच्यम्। तथासति वक्ष्यमाणधर्म्मितावच्छेदकातिव्याप्तेरप्रसक्त्या कोटिद्वयोपस्थापकत्वनिवेशवैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यतो मूलमन्यथा व्याचष्टे "साध्यतीति" "कोटिद्वयोपस्थापकं सदिति"। एतेन कोटि-द्वयोपस्थापकत्वे साध्यसन्देहजननोद्देश्यतावच्छेदकता लभ्यते। एवञ्च धनवान्सुखीत्यादौ धनादेः सुखादिप्रयोजकताबोधस्यानु-भविकतया उद्देश्यविधेयभावस्थलेऽप्रतिबाधके उद्देश्यतावच्छेदक-विधेययोः प्रयोज्यप्रयोजकभावबोधस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात् कोटि-द्वयोपस्थितिजनकतायाः साध्यसन्देहजननिर्व्वाहकतालाभेन व्या-पारजनकतायाः फलजननिर्व्वाहकत्वात् कोटिद्वयोपस्थिते-

च्छेदकावच्छिन्नकोटितानिरूपित यद्विशेष्यतावच्छेदकता यादृशधर्म्म पर्य्याप्ता तादृशधर्म्मावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपिता या तद्विशेष्यताशालि संशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकीभूतप्रकारता तदवच्छेद कत्वपर्य्याप्त्यधिकरणरूपवत्त्वमित्यर्थः। वैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपित्व स्ववृत्तिभेद-प्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेन, अवच्छेदकत्वञ्च स्वनिरूपितावच्छेद कतापर्य्याप्त्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वसम्बन्धेन, अतो न कुत्रापि दोषः इत्याहुः।

साध्यसन्देहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकमितियावत्। आश्रयतया विषयितया वा नित्यत्वानित्यत्वोपस्थापकस्य नित्यत्वे साध्ये ज्ञानस्यानुवृत्तत्वव्यावृत्तत्वाभ्यां वह्नितदभावोपस्थापकस्य वह्नौ साध्ये धूमस्य वारणाय जनकान्तम्। तथोपस्थितेः साध्यसन्देहाजनकत्वात्

द्वारतालाभः, इति कोटिद्वयोपस्थिति द्वारा साध्यसन्देहजनकत्वं लभ्यते। दर्शितज्ञानवत्त्वाज्ञानस्य च धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया साचादेव साध्यसन्देहजनकतया नातिप्रसङ्गः। कोटिद्वयोपस्थितिद्वारा साध्यसन्देहजनकत्वञ्च साध्यसन्देहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकत्वे सति साध्यसन्देहजनकत्वं तत्र विशेष्यांशनिवेशो निष्फलः, सत्यन्तदलमात्रनिवेशेनैव सामञ्जस्यादतस्तं परित्यज्य निष्कृष्टार्थमाह "साध्यसन्देहजनकेति" जनकान्तनिवेशप्रयोजनमाह "आश्रयतयेत्यादिना" "आश्रयतया विषयितया वा नित्यत्वानित्यत्वोपस्थापकस्य", नित्यत्वानित्यत्वोपस्थितिजनकीभूताश्रयत्वादिरूपसम्बन्धज्ञानविषयस्य ज्ञानस्य "नित्यत्वे साध्ये" नित्यत्वसाध्यकस्थले, "वारणाय" सव्यभिचारत्वाभावसम्पादनायेत्यर्थः। एकज्ञानस्य नित्यत्वतदभावोभयाश्रयताविरहादाश्रयतासम्बन्धमादाय यथाश्रुते नातिव्याप्तिसम्भवः इत्याश्रयवृत्तिज्ञानत्ववत्त्वसम्बन्धोऽनुसरणीय अतस्तदपेचया लघुसम्बन्धमादाय व्यावृत्तिमाह विषयितया वेति एकज्ञानस्य तदुभयविषयकत्वं निष्प्रत्यूहमेवेति बोध्यं समवायेन हेतावतिव्याप्तिमुक्ता संयोगेन हेतावपि तामाह "अनुवृत्तत्वेति" अनुवृत्तत्वं सामानाधिकरण्यं व्यावृत्तत्वं विरोधः ताभ्यां वह्नितद-

भावोपस्थापकस्य वह्नितदभावोपस्थितिजनकीभूततादृशसम्बन्धद्वय-ज्ञानविषयस्य वह्नौ साध्ये वह्निसाध्यकस्थले वारणाय सव्यभि-चारत्वाभावसम्पादनाय इत्यर्थः जनकान्तस्य वारकत्वे हेतुमाह "तथोपस्थिते"रिति तादृशसम्बन्धज्ञानजन्योपस्थितेरित्यर्थः। साध्य-"सन्देहाजनकत्वादि"ति सन्देहं प्रति साधारणधर्म्मासाधारणधर्म्म-विप्रतिपत्तिज्ञानजन्याया एव कोट्युपस्थितेर्हेतुत्वादिति भावः। जनकता च साध्यसंशयत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपिता ग्राह्या अतः सम्बन्धान्तरज्ञानजन्यकोट्युपस्थितेर्व्विशेषणज्ञानादिमुद्रया साध्य-संशयहेतुत्वेऽपि न क्षतिः। यदि चासाधारणधर्म्मज्ञानादिजन्य-संशये व्यभिचारवारणाय साधारणधर्म्मादिज्ञानजन्योपस्थितिजन्य-तावच्छेदककोटौ तादृशोपस्थित्यव्यवहितोत्तरत्वनिवेशस्यावश्यकतया साध्यसंशयत्वं तत्र प्रयोजनविरहेण न निवेश्यत इत्युच्यते तदा साध्यसंशयत्वावच्छिन्नत्वं परित्यज्य साध्यसंशयत्वन्यूनवृत्तित्वमेव निवेशनीयं विशेषणज्ञानादिजन्यता च न तन्न्यूनवृत्तिरिति नाति-प्रसङ्गः। न चैवमपि यत्र नित्यत्वनित्यत्वाभावसहचरितप्रमेयत्ववानयं नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवांश्चायमित्याकारकज्ञानाभ्यां नित्यत्व-तदभावविषयिणी एकैवोपस्थितिर्जनिता तत्र तादृशोपस्थिति-जनकपक्षधर्म्मताज्ञानविषयत्वमादाय[1] ज्ञाने ऽतिव्याप्तिर्दुर्व्वारैवेति तादृशोपस्थितिव्यक्तेः साधारणधर्म्मवत्ताज्ञानजन्यतया साध्यसंशय-त्वावच्छिन्नं प्रति जनकत्वादिति वाच्यं साध्यसंशयत्वावच्छिन्ननिरू-

(१) तत्र तादृशोपस्थितिजनकज्ञानविषयत्वमादायेति ख०

पितजनकतानियतजन्यतानिरूपकीभूतजनकताया एव पक्षधर्म्मता-ज्ञानविशेषणत्वोपगमात्। नित्यत्वानित्यत्वविषयकज्ञानवत्ताज्ञान-जन्यतायाः संशयाजनकसाधारणधर्म्मवत्ताज्ञानाजन्यतदुभयोपस्थिति-साधारणतया संशयत्वावच्छिन्नजनकताव्यभिचारित्वेनातिप्रसङ्गविर-हात् साधारण्यादिविशिष्टपक्षधर्म्मताज्ञानजन्योपस्थितीनाञ्च सर्व्वासां तादृशोपस्थितित्वेन संशयत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुतया तादृशज्ञान-निरूपितकोट्युपस्थितिनिष्ठजन्यतायाः संशयत्वावच्छिन्ननिरूपित-जनकतानियतत्वमक्षतमेव।

अथवा उक्तातिप्रसङ्गवारणाय तादृशजनकतावच्छेदका-वच्छिन्नत्वमेव जन्यतायां निवेशनीयं अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन साधारण्यादिविशिष्टधर्म्मवत्ताज्ञानविशिष्ट-तत्तत्कोट्युपस्थितित्वरूप-तादृशज्ञानजन्यतावच्छेदकधर्म्म एव च संशयजनकतावच्छेदकः न तु तादृशज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वं जन्यतापेक्षया तद्घटकस्य अव्यवहितोत्तरत्वस्य लघुत्वात् अतः आत्माश्रयेण साधारणा-दिधर्म्मवत्ताज्ञानजन्यत्वस्य तादृशज्ञानजन्यतानवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः(१)। जनकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वञ्च जनकतावच्छेदकपर्य्या

(१) अत्र संशयजनकतावच्छेदककोटौ साधारणधर्म्मज्ञानजन्यत्वस्य निवेशेऽपि प्रकृते न क्षतिस्तथाहि संशयजनकतावच्छेदककोटिप्रविष्टा या साधारणादिधर्म्मज्ञानजन्यता तद्घटकाव्यवहितोत्तरत्वपर्य्याप्तावच्छेदक-ताकजन्यतानिरूपितजनकताश्रयपक्षधर्म्मताज्ञानविषयत्वमादाय सर्व्वत्र लक्षणसमन्वयः। न च जनकतावच्छेदकतायाः यदि पर्य्याप्तिर्निवेश्यते तदा असम्भव एवेति वाच्यं जनकतावच्छेदकतायाश्च पर्य्याप्तिर्न निवेश्यते

प्यवच्छेदकताकत्वं तेन साध्यसन्देहजनकतावच्छेदकघटकज्ञानादे-र्नित्यत्व तदभावविषयकज्ञानवत्ताज्ञानादिजन्यतावच्छेदकघटकत्वेऽपि न क्षतिः जनकतावच्छेदकतायाश्च पर्य्याप्तिर्न निवेश्यते प्रयोजन-विरहात् तेन साधारण्यादिविशिष्ट धर्म्मवत्ताज्ञानजन्यतावच्छेदक-कोटौ आवश्यकतद्वैशिष्टमात्रनिवेशनैवोपपत्तौ प्रयोजनविरहेण संशयजनकतावच्छेदकघटकस्य साध्योपस्थितित्वादेरनिवेशेऽपि न क्षतिः। नचैवं साध्यसंशयनिवेशनं व्यर्थं यत्किञ्चिज्जनकताव-च्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिवेशनैवोपपत्तेः नित्यत्वतदभावविषयक-ज्ञानवत्ताज्ञानजन्यतावच्छेदकस्याव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तादृशज्ञा-नविशिष्टनित्यत्वादिविषयकोपस्थितित्वस्य किञ्चिदपि कार्य्यं प्रति-जनकतावच्छेदकत्वाभावेनातिप्रसङ्गविरहादिति वाच्यम्। तथा सति वह्न्यादौ साध्ये रासभतदभाव साहचर्य्यादिप्रकारकज्ञानमादाय धूमादावतिप्रसङ्गापातात् प्रकृतसाध्यसन्देहजनकताया अवश्यं निवे-शनीयत्वात् न च कोटिद्वयपदस्य प्रकृतसाध्यतावच्छेदकाव-

इति स्वयमेवोक्तत्वादिति चेन्न जन्यताया अव्यवहितोत्तरत्वघटितत्वे सत्त्व एव तदपेक्षया अव्यवहितोत्तरत्वस्य लघुत्वात् तज्जनकतावच्छेदकत्वोक्ति रन्यथा यदि जन्यताया अतिरिक्तत्वं तदा जन्यत्वापेक्षया अव्यवहितो त्तरत्वस्य लघुत्वविरहेण तस्या जनकतावच्छेदकत्वस्यापरिहार्य्यत्वादतस्त-न्मतमनङ्गीकृत्य जन्यताया अव्यवहितत्तरत्वमङ्गीकृत्यैव जन्यतापेक्षया तदघटिताव्यवहितोत्तरत्वस्य लघुत्वादिति ग्रन्थाभिधानात् अतः आत्मा-श्रयेण इति ग्रन्थाभिप्रायस्तु यतो जन्यताया नातिरिक्तत्वं अतो नासम्भव इति निर्व्यूढ़ाशयः॥

पक्षधर्म्मताज्ञानविषयत्वे सति हेत्वभिमतः सः। विप्रतिपत्तिस्तु प्रत्येकं न तथा न वा पक्षवृत्तिः, साधारणमन्वयेन असाधारणं व्यतिरेकेण अनुपसंहारी पक्ष एवोभयसाहचर्य्येण कोटिद्वयोपस्थापकः।

धर्म्मितावच्छेदकपुरोवर्त्तित्वादिविशिष्टधर्म्मिज्ञानस्य संशयजनकतया तद्वारणाय कोटिद्वयोपस्थापकेति। न च तदसाधारणतया संशयाख्यमे-च्छिन्न तदभावपरतया प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नादिविषयकोपस्थितित्वघटितधर्म्मावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नज(१)न्यतानिवेशान्नायमतिव्याप्तिरिति वाच्यं एवं सति तस्राभायैंव (२)संशयपदोपादानात्। ननु साध्यसन्देहजनकपक्षधर्म्मताज्ञानविषयत्वनिवेशेनैव सामञ्जस्ये कोटिद्वयोपस्थापकत्वनिवेशोऽनतिप्रयोजनक इत्याशङ्कामपनेतुं तत्प्रयोजनमाह धर्म्मितावच्छेदकेति। तद्वारणाय वह्न्यादिव्याप्ये तद्विरुद्धे वा पुरोवर्त्तित्वादौ वह्न्यादिव्यभिचारित्ववारणाय, कोटिद्वयेति। न च साध्यसन्देह जनकोपस्थितिजनकत्वमेव निवेश्यतां किमुपस्थितौ कोटिद्वयविषयकत्वनिवेशेनेति वाच्यम्। तथा सति व्याप्यविरुद्धयोरतिव्याप्तिः(३) तथा हि संशयं

(१) नायमतिप्रसङ्गः इति ख०।

(२) साध्यसंशयपदोपादानं इति ख०।

(३) तथाहि संशयं प्रति तत्कोटिसहचरितधर्म्मवत्ताज्ञानत्वेन हेतुता इत्यस्य वह्न्यभावसहचरितेन धूमवानिति ज्ञानजन्यवह्न्यभावोपस्थिति सहकारेण वह्निसंशयजनक वह्न्युपस्थितिजनकीभूत वह्निसहचरितेन धूमवान

प्रति तत्कोटिसहचरितधर्म्मवत्ताज्ञानजन्यतदुपस्थितित्वेन तदभाव-कोटिसहचरितधर्म्मवत्ताज्ञानजन्यतदभावोपस्थितित्वेन च पृथगेव तत्साहचर्य्यविषयतामन्तर्भाव्य हेतुता कल्प्यते एवं तत्तत्कोट्युपस्थितिं प्रत्यपि तथैव तत्तत्कोटिसहचरितधर्म्मवत्ताज्ञानत्वेन हेतुता इत्यस्य वह्न्यभावसहचरितधूमवानिति ज्ञानजन्यवह्न्यभावोपस्थितिसहकारेण वह्निसंशयजनकवह्न्युपस्थितिजनकीभूतवह्निसहचरितधूमवानिति ज्ञानमादाय धूमे वह्निसहचरितजलत्ववान् इति ज्ञानजन्यवह्न्युप-स्थितिसहकारेण वह्निसंशयजनकवह्न्यभावोपस्थितिजनकीभूतवह्न्य-भावसहचरितजलत्ववानयमिति ज्ञानमादाय च जलत्वेऽतिव्याप्तिः कोटिद्वयोपस्थितिनिवेशे च तथाविधज्ञानयोः प्रत्येकं कोटिद्वयो-पस्थापकत्वाभावान्नातिप्रसङ्गः न च वह्निसहचरितधूमवान् वह्न्य-भावसहचरितधूमवांश्च पर्व्वत इत्येतादृशसमूहालम्बनज्ञानस्य कोटि-द्वयोपस्थापकत्वेन तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यम्। साध्योपस्थिति-जनकतावच्छेदकीभूता सती या साध्याभावोपस्थितिजनकतावच्छे-दकीभूतप्रकारता तदाश्रयत्वनिवेशात्तादृशसमूहालम्बनज्ञाननिरू-पितयोर्व्वह्नितदभावसाहचर्य्यावच्छिन्नप्रकारतयोश्च प्रत्येकं तादृ-शजनकताद्वयावच्छेदकत्वविरहेणातिप्रसङ्गविरहात् धूमसहचरित-वह्निमान् धूमाभावसहचरितवह्निमांश्च पर्व्वत इत्यादिसमूहालम्बन-ज्ञाने प्रकारतावच्छेदकभेदेन वह्न्यादिप्रकारताभेदात् प्रत्येकं

इति ज्ञानमादायधूमे वह्निसहचरित जलत्ववानितिज्ञानजन्य वह्न्युपस्थिति-सहकारेण वह्निसंशयजनकवह्न्यभावोपस्थितिजनकं वह्न्यभावसहचरित-जलत्ववानयमिति ज्ञानमादाय च जलत्वेऽतिव्याप्तिः। इति ख०।

कस्याश्चिदपि प्रकारतायास्तादृशजनकतावच्छेदकत्वासम्भवेऽपि धूमधूमाभावसहचरितवह्निमान् पर्व्वत इत्यादिज्ञानीयोभयधर्म्मावच्छिन्नविलक्षणकप्रकारतायास्तथात्वेन वह्न्यादौ लक्षणसमन्वयः वह्नितदभावसहचरितधूमवान् पर्व्वत इत्याकारकोभयसाहचर्य्यावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानमादायातिप्रसङ्गस्तु तादृशप्रकारतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणधर्म्मवत्त्वविवक्षया स्वयमेव निराकरिष्यते ।

अथ वह्निसाहचर्य्यमात्रेण वह्न्यभावसाहचर्य्यमात्रेण वावच्छिन्ना या व्याप्यस्य विरुद्धस्य वा प्रकारता तस्यास्तद्बोधकान्तरवशात् साध्य साध्याभावविषयकसमूहालम्बनरूपसाध्योपस्थितिजनकज्ञानीयतया[1] प्रत्येक साध्योपस्थितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतायां साध्याभावोपस्थितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतायाञ्चावच्छेदकत्वेनातिप्रसङ्गः । यदि च [2] साध्याविशेषणकोपस्थितिवृत्तिसाध्यसन्देहजनकतानियतं यज्जन्यत्वं तन्निरूपितायां तादृशोपस्थित्यवृत्तिसाध्यसन्देहजनकतानियतञ्च यज्जन्यत्वं तन्निरूपितायाञ्च जनकतायामवच्छेदिका या प्रकारता तस्याः साध्याभावविषय-

(१) ख०, साध्यतदभावोभयविषयकसमूहालम्बनोपस्थितिजनकज्ञानीयतया ।

(२) ग०, साध्याविशेषकोपस्थिति वृत्तिसाध्यसन्देहजनकता नियतं यज्जनकत्वं तन्निरूपितायां साध्यविशेषणकोपस्थित्यवृत्ति साध्यसन्देहजनकतानियतं यज्जन्यत्वं तन्निरूपितायाञ्च जनकतायामवच्छेदकीभूता या प्रकारता तस्या विवक्षितत्वादिति ।

' अत्रकल्पे प्रथमं साध्यसन्देहपदं जनकताया साध्यसन्देहत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितत्वलाभाय, द्वितीयञ्च तद्धर्मेण तत्र अयं गौरवत्वा

कत्वघटितधर्म्मावच्छिन्नसंशयजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिरूपितायां तादृशधर्म्मानवच्छिन्नसाध्यविषयकत्वघटितधर्म्मावच्छिन्नसंशयजनकतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यतानिरूपितायाश्च जनकताया-मवच्छेदिका या प्रकारता तस्या वा निवेशान्नोक्तदोषः साध्याभावोपस्थितित्वावच्छिन्नाया अपि जनकतायाः साध्यविषयकत्वघटितधर्म्मावच्छिन्नतया विरुद्धेऽतिव्याप्तेर्दुर्व्वारतया साध्यविषयकत्वघटितधर्म्मावच्छिन्नजनकतायां साध्याभावविषयकत्वानवच्छिन्नत्वप्रवेशः। साध्यमुख्यविशेष्यताघटितधर्म्मावच्छिन्नत्वं निवेश्यैव वा तादृशातिव्याप्तिर्व्वारणीयेत्युच्यते[१] तथापि वह्निमद्वृत्तिवह्न्यभाव-

दित्यादिविरुद्धे वह्निमान् धूमादित्यादिव्याप्ये च गोत्वाभाववद्वृत्तिद्रव्यत्ववद्वृत्ति अश्वत्ववानित्यादिज्ञानीयप्रकारतामादाय वह्निमद्वृत्ति वह्न्यभाववद्ग्रामभवद्वृत्तिधूमवान् इत्यादिज्ञानप्रकारतामादाय च नातिव्याप्तिः नियतपदद्वयश्च प्रागुक्तातिव्याप्तिवारणाय समूहालम्बन साध्यसाध्याभाव विषयकोपस्थितौ साध्यविषयकोपस्थितित्वावच्छिन्नजनकतायाः साध्याभाव विषयकोपस्थितित्वावच्छिन्नजनकतयाश्च सामानाधिकरण्यस्य तादृशधर्म्मावच्छिन्नजन्यत्वे सत्त्वात्। इत्यादिकं विभावनीयं ॥

(१) तथापि वह्निमद्वृत्ति वह्न्यभाववद्वृत्ति धूमवानयं वह्निमद्व्यावृत्त वह्न्यभाववद्व्यावृत्त जलत्ववानयमिति ज्ञानीयधूमादिप्रकारकत्वमादायातिप्रसङ्गो दुर्व्वार एव वह्निमद्वृत्ति धूमवत्ताज्ञानजन्यवह्न्युपस्थितेर्वह्न्यभाववद्वृत्ति धर्म्मवत्ताज्ञानजन्यवह्न्यभावोपस्थितिसहकारेण संशयजनकतावत् वह्न्यभाववद्व्यावृत्त धर्म्मवत्ताज्ञानजन्यवह्न्यभावोपस्थितेरपि वह्निमद्व्यावृत्त धर्म्मवत्ताज्ञानजन्यवह्न्युपस्थितिसहकारेण संशयजनकत्वात् तादृशज्ञानीयधूमप्रकारताया वह्निसामानाधिकरण्यावच्छिन्नत्वेन संशयजनक-

वह्न्यवृत्तिधूमवानयं वह्निमदवृत्ति वह्न्यभाववद्वृत्तिजलत्ववानयमिति ज्ञानीयधूमादिप्रकारतामादायातिप्रसङ्गो दुर्वार एव वह्निमद्वृत्ति-धूमवत्ताज्ञानजन्यवह्न्युपस्थितेर्वह्न्यभाववद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्यवह्न्य-भावोपस्थितिसहकारेण संशयजनकतावत् वह्न्यभाववदवृत्तिधर्म-वत्ताज्ञानजन्योपस्थितेरपि वह्निमदवृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्यवह्न्युप-स्थितिसहकारेण संशयजनकत्वात्तादृशज्ञानीयधूमप्रकारतायाः वह्नि-मद्वृत्तित्वावच्छिन्नत्वेन संशयजनकवह्न्युपस्थितिजनकतायां वह्न्यभाव-वदवृत्तत्वावच्छिन्नत्वेन च तथाविधवह्न्यभावोपस्थितिजनकतायां तादृशज्ञानीयजलत्वप्रकारतायाश्च वह्निमदवृत्तत्वावच्छिन्नत्वेन तथाविधवह्न्युपस्थितिजनकतायां वह्न्यभाववद्वृत्तित्वावच्छिन्नत्वेन च तथाविधवह्न्यभावोपस्थितिजनकतायामवच्छेदकत्वात् । मैवं साध्य-विषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्नसाध्यसंशयजनकतावच्छेदको यो धर्म-स्तदवच्छिन्नजन्यतानिरूपितायां तदवच्छिन्नसहकारितावच्छेदक-साध्याभावविषयकत्वघटितधर्मावच्छिन्न संशयजनकतावच्छेदकाव-च्छिन्नजन्यतानिरूपितायाश्च जनकतायामवच्छेदकीभूतप्रकारताया निवेशेन नातिप्रसङ्गः, तदवच्छिन्नसहकारितावच्छेदकत्वञ्च तद-वच्छिन्नासमवधानप्रयुक्तफलानुपधायकत्वाभाववत् स्वावच्छिन्नकत्व-मित्यलं पल्लवितेन । तत् संशयधर्मितावच्छेदककोटिस्थादिकं, असा-

वह्न्युपस्थितिजनकतायां वह्न्यभाववदवृत्तत्वावच्छिन्नत्वेन तथाविधवह्न्यभावो पस्थितिजनकतायां तादृशज्ञानीयजनकत्वप्रकारतायाश्च वह्निमदवृत्तत्वा वच्छिन्नत्वेन तथाविध वह्न्युपस्थितिजनकतायां वह्न्यभाववदवृत्तत्वावच्छिन्न-त्वेन च तथाविधवह्न्यभावोपस्थितिजनकतायामवच्छेदकत्वात् । इति ख० ।

वेति वाच्यं, तथात्वेऽपि तदुत्तीर्णतादशायां विशेषदर्शनात् संशया-
नुपधायकत्वेऽपि तज्जननयोग्यताया अनिवृत्तेः। अन्यथा यथायथं

धारणतयेति संशयविषयमात्रवृत्तित्वेन सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वादिति-
भावः। संशाख्यमेव संशयदशायां सव्यभिचारसामान्यलक्षणलक्ष्यमेव
तथाच संशयदशायां लक्ष्यतयैव नातिव्याप्तिसम्भवः। तदवच्छिन्न
साध्यादिनिश्चयदशायाञ्च तत्प्रकारकज्ञानस्यासंशायकतया[1] संशय-
जनकताघटितस्य लक्षणस्यैव तत् साधारण्यं न सम्भवति इति
हृदयम् ॥

तादृशनिश्चयदशायामेवातिव्याप्तिं सङ्गमयति तथात्वेऽपीति
तथात्वेऽपि तदवच्छिन्नविशेष्यक-संशयदशायां तस्य लक्ष्यत्वेऽपि तद्-
त्तीर्णतादशायां, असाधारण्योत्तीर्णतादशायां तादृशधर्म्मवति साध्यस्य
तदभावस्य वा निश्चयदशायामिति यावत् विशेषदर्शनात् विपरीत-
दर्शनात्* तज्जनन योग्यताया इति तत् प्रकारकज्ञानस्येत्यादि।

अनिवृत्तेरिति अतिव्याप्तेरितिशेषः। वक्ष्यमाणदोषेण संशय-
फलोपधायकता निवेशासम्भवादिति भावः। इदमुपलक्षणं फलो-
पधायकता निवेशेऽपि संशयजनकज्ञानशून्यतादशायां साधारणा-
व्याप्तिभयेन तादृशज्ञानस्य उपलक्षणविधयैव लक्षणे निवेशनीय-
तया संशयोपधायक कालान्तरीणज्ञानविषयतामादायाप्यतिव्याप्तिः
सम्भवतीत्यपि बोध्यं। अन्यथा फलोपधायकज्ञानस्य विशेषण-

(१) संशयाजनकताया इति ख०।

* विपरीतनिश्चयादिति ख०।

पक्षादौ साध्यतदभावनिश्चयदशायां साधारणाव्याप्तिप्रसङ्गात्। सत्प्रतिपक्ष सम्वलनदशायां हेतुमत्ताज्ञानस्य साध्यसन्देहजनकत्वपक्षे हेतुवारणाय कोटौत्यादि. हेतुना साध्यस्य प्रतिहेतुना तदभावस्य

विधयात्लक्षणघटकत्वे. पक्षादाविति पक्ष साध्यादिनिश्चयसत्त्वेऽपि धर्म्मान्तरविशेष्यक साध्यसन्देहजनकतामादाय लक्षणगमनसम्भवादादिपदं. हेतुमत्ताज्ञानविषयीभूतपक्षेतरयावद्धर्म्मिपरं। निश्चयदशायामित्युपलक्षणपरं साधारण्यादिविशिष्टस्वप्रकारकधर्म्मिज्ञानशून्यतादशायामप्यव्याप्तिर्बोध्या साधारणाव्याप्तौति साधारण्यस्य नित्यदोषतया तदा तस्यालक्षतोपगमासम्भवादितिभावः। कोटिद्वयोपस्थापकत्वांशस्य प्रयोजनान्तरं वर्णयतोमतमाह सत्प्रतिपक्षेति स्वमते व्याप्यत्त्वानिश्चयस्य संशय प्रति प्रतिबन्धकत्वमेव न तु कारणत्व विरोधिपरामर्शयोरप्रामाण्यग्रहे तु साधारणधर्म्मादिज्ञानादेव संशय इत्यतो जनकत्वपक्ष इति हेतुवारणाय व्याप्यवारणाय, तस्यापि परामर्शात्मकसंशयजनकपक्षधर्म्मताज्ञानविषयत्वादिति भावः। ननु साधारण्यादिविशिष्टधर्म्मवत्त्वाज्ञानस्येव परामर्शयोरपि साध्यतदभावोभयोपस्थितिद्वारैव संशयजनकत्वात् कोट्युपस्थिति निवेशेऽपि न प्रतीकार इत्यत आह हेतुनेति उभयोपस्थापकत्वं साध्योपस्थितिजनकतावच्छेदिका सतौ तदभावोपस्थितिजनकतावच्छेदकीभूता या प्रकारता तदाश्रयत्वं। निश्चितसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य साधारण्यघटकतामते केषुचिद्गुणकेषु साध्याभावनिश्चयसत्त्व एवाणुत्वस्य तथात्वं सम्भवतीत्यभिप्रेत्य तादृशनिश्चयसत्त्वं सूचयितुं

उपस्थापनाद्भयोपस्थापकत्वं न कस्यापीत्यपि कश्चित्। इदं द्व्यणुकं नित्यमणुत्वादित्यादौ साधारणधर्म्मवद्धर्म्मिज्ञानस्य कोट्युपस्थितिं संशयञ्च प्रति हेतुतया तद्विषये धर्म्मिणि सद्धेतौ अतिप्रसङ्गः

यत् किञ्चिद्व्यणुकस्य पक्षताल्लाभाय इदमिति साधारणधर्म्मवद्धर्म्मि ज्ञानस्य नित्यत्वानित्यत्वसहचरिताणुत्वद्व्यणुकज्ञानस्य धर्म्मिणि-द्व्यणुके नित्यत्वसाध्यकस्थले तस्यालक्ष्यत्वसूचनाय सद्धेताविति अति-प्रसङ्गोऽतिव्याप्तिः। न च समूहालम्बनज्ञानविषयतामादायाति-प्रसङ्गस्य वारणाय कोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकीभूतविषय-ताश्रयत्वनिवेशनमावश्यकं तथाच कथं धर्म्मिण्यतिव्याप्तिर्यतस्तत्त त्कोटिस्मृतौ तु तत्तत् कोटिसाहचर्य्यादिविशिष्टविषयकज्ञानत्वे-नैव हेतुता न तु तद्विशिष्टवद्धर्म्मिज्ञानत्वेन, सम्बन्धिविशेष्यकज्ञाना-दपि सम्बन्ध्यन्तरस्मरणात् अन्यथा अय हस्तिपकसम्बन्धौ घटपदं घटे शक्तं इत्याद्याकारकैकज्ञानाद्धस्तिघटादि स्मरणानुदयप्रसङ्गात् तथाच धर्म्मिविषयतायाः कोटिद्वयोपस्थापकतावच्छेदकत्वमेव नास्तीतिवाच्यं सम्बन्धिविशिष्टधर्म्मिज्ञानत्वेनैवापरसम्बन्धिस्मारक-तेति मतानुसारेणैव एतल्लक्षणप्रणयनात् एतन्मतस्य निर्युक्तिकतया पक्षधर्म्मतापदस्य निष्प्रयोजनकत्वमाकलय्य तत् परित्यागेन सिद्धान्तलक्षणस्य वक्ष्यमाणत्वात् वस्तुतस्तु साध्यसन्देहजनककोटि-द्वयोपस्थितिजनकज्ञानविषयत्वमित्यस्य कोटिद्वयोपस्थितिनिष्ठा या साध्यसन्देहजनकता जन्यतासम्बन्धेन अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन वा अवच्छिन्नायां तदवच्छेदकतायां अवच्छेदिका या विषयता तदा-

स्यादतः पक्षधर्म्मतेति पक्षपदं धर्म्मिमात्रपर। न चैवं नित्यो घटः

श्रयत्नमर्थः। एवञ्च साधारणादिधर्म्मादिविशेष्यकज्ञानस्य कोटि-द्वयस्मरणजनकत्वेऽपि संशये धर्म्मिभाननियमाय तत्तद्धर्म्मिकसंशयं प्रति अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन साधारण्यादिविशिष्टधर्म्मवत्त-त्तद्धर्म्मिज्ञानविशिष्टकोत्पुपस्थितित्वेनैव हेतुतेति धर्म्मिविषयताया अपि '(१)तादृशसन्देहजनकतावच्छेदकतायामवच्छेदकत्वादतिव्याप्ति-रतः पक्षधर्म्मतापदोपादानमावश्यकमिति पक्षधर्म्मतेति न च पक्षधर्म्मतापदोपादानेऽपि तद्दोषतादवस्थ्यं धर्म्मिणोऽपि पक्षधर्म्मता ज्ञानविषयत्वादितिवाच्यं तदुपादानबलेन निरुक्तायां जनकतायां जनकतावच्छेदकतायां वा अवच्छेदकीभूता या धर्म्मविषयता (२)निरूपितप्रकारता तदाश्रयत्वस्य लाभेनातिप्रसङ्गविरहात् प्रकार-तायाः प्रकारतात्वेनावच्छेदकत्वं विवक्षणीयं तेन साधारणधर्म्मादि-धर्म्मितावच्छेदकीभूते सद्धेतौ नातिप्रसङ्गः धर्म्मितावच्छेदकीय(३) विषयतायाः प्रकारतात्वव्याप्येन धर्म्मितावच्छेदकतात्वेनैव निवेशात् प्रकृते पक्षस्य पक्षतायाश्च निवेशे प्रयोजनाभावात् पक्षपदं धर्म्मि-मात्रपरतया व्याचष्टे पक्षपदमिति धर्म्मिमात्रेति मात्रपदेन पक्षता।

(१) तादृशसन्देहजनकतायामवच्छेदकतावच्छेदकत्वादतिव्याप्तिः। इति ख०

(२) तन्निरूपिताविषयताप्रकारतापर्य्यवसिततात्तदाश्रयत्वस्य लाभेना-नातिप्रसङ्गविरहादिति ख०

(३) धर्म्मितावच्छेदकीया विषयतायाः इति ख०।

शब्दत्वादित्यत्र बाधाद्यवतारेऽसाधारण्यापत्तिः, इष्टत्वात् अन्यथा बाधासिद्ध्योरन्यतरावतारदशायां साधारणासंग्रहापत्तेः। असिद्धि

निवेशव्यवच्छेदः। यत्तु धर्म्मिपदमत्रमुख्यविशेष्यपरं तेन वह्नि-वह्न्यभावसहचरितधूमवद्वृत्तिप्रमेयत्ववान् पक्ष इत्यादि ज्ञानीय-धूमादिविषयतामादाय नातिप्रसङ्ग इति तन्न साहचर्य्यधर्म्मिता-वच्छेदकीयविषयताया जनकतावच्छेदककोटौ प्रयोजनविरहेणा-निवेशान्निवेशेऽपि धर्म्मितावच्छेदकतात्वेनैव निवेशनीयतया प्रकार-तात्वेनानिवेशात् साहचर्य्यस्य धर्म्मितावच्छेदकविषयतान्तःपाति-धूमादिविषयतामादायातिप्रसङ्गासम्भवात्। पक्षपदस्य पक्षतावि-शिष्टप्रकृतपक्षपरत्वमावश्यकं अन्यथा घटादिरूपपक्षे शब्दत्वादिना नित्यत्वसाधने बाधस्यासिद्धेर्व्वावतारदशायामपि सपक्षविपक्षव्या-वृत्तशब्दत्ववान् शब्द इत्यादि ज्ञानविषयतामादाय शब्दत्वादेः सव्यभिचारत्वापत्तिः। न चेष्टापत्तिः दोषान्तरसङ्करप्रसङ्गात् अस्मन्मते च पक्षताविशिष्ट(१) प्रकृतपक्षवृत्तिताज्ञानस्य विशेषण-विधयालक्षणघटकत्वान्नातिव्याप्तिः बाधग्रहस्थले पक्षताया असिद्ध्य-वतारे च हेतौ प्रकृतपक्षधर्म्मताज्ञानस्याभावादित्याशङ्कते नचैवमिति एव पक्षपदस्य धर्म्मिमात्रपरत्वे बाधसम्पादनाय अनित्यत्वमुपेक्ष्य नित्यत्वस्य साध्यत्वानुसरणं, एवञ्च घटो नित्य इत्युक्तौ नञः प्रश्लेष-शङ्कया नित्यत्वसाध्यकत्वं न स्फुटीभविष्यतीति नित्यो घट इत्युक्तं बाधादीत्यादिना असिद्धिपरिग्रहः असाधारण्यापत्तिः असाधारण्य-

(१) प्रस्तुतपक्षवृत्तिताविशिष्ठ इति ख०।

ज्ञानमादाय सव्यभिचारत्वापत्तिः एतेनास्य सव्यभिचारसामान्यल-
क्षणतया एतदतिप्रसङ्गकरसाधारण्यानापादकत्वादसङ्गतिरित्यपास्तम्।
सपक्षावृत्तित्वेन साधारण्यस्य केवलान्वयिधर्मस्य पक्षतानवच्छेदक-
त्वादनुपसंहारित्वस्य चासम्भवात् परिशेषेणासाधारण्यापत्तिरिति
वार्थः तदानीं सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वसत्त्वे दोषान्तरावतारेऽपि
सव्यभिचारत्वमसाधारण्यस्थलेऽस्त्येव क्षतिविरहात् इत्याशयेनाह इष्टत्वा
दिति अन्यथा पक्षतायाः प्रकृतपक्षधर्मताज्ञानस्य वा विशेषणत्वे,
बाधासिद्ध्योरिति बाधस्यासिद्धत्वो अवतारदशायां ह्रदादौ धूमा
दिसाधने वह्न्यादेरसग्रहापत्तेरित्यर्थः। साधारण्यस्य नित्यदोष-
तया तद्वत्त्वापत्तिर्न सम्भवतीतिभावः। ननु दोषान्तरावतारदशायां
सव्यभिचारत्वं क्वापि नेष्यत एव भवतु [1] साधारण्येऽप्यनित्यदोषता
इत्यत आह "असिद्धेति" साधारण्यभ्रममादायेति यथायथं साध्या-
भाववद्वृत्तित्वसाध्यवद्वृत्तित्वांशे भ्रमात्मकं साधारण्यज्ञानमादायेत्यर्थः।
धर्म्मिणि फलीभूतसंशयधर्म्मितावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणावच्छिन्ने,
यद्रूपावच्छिन्नवत्ताज्ञानं यद्रूपावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वावच्छिन्न
साध्यसन्देहजनकमिति एतच्च संशयं प्रति कोट्युपस्थितिर्विशेषण-
ज्ञानादिमुद्रयैव हेतुः, साधारणधर्म्मवद्धर्म्मिज्ञानस्य साक्षादेव तथेति
निष्कृष्टमते कोट्युपस्थितिजनकत्वाघटितमेव लक्षणं कर्त्तव्यमित्य-
भिप्रायेण। यथाश्रुतमतानुरोधे तु संशयजनककोटिद्वयोपस्थिति-
जनकत्वमेव निवेशनीयं, संशयजनकं संशयजनककोटिद्वयोप-

[1] साधारणोऽप्यनित्यदोषः इति स०।

सङ्कीर्णत्वेन सव्यभिचारमध्याप्रवेशे सव्यभिचारसङ्कीर्णतया असिद्धे-
ऽप्यनन्तर्भावापत्तौ तस्यातिरिक्तहेत्वाभासत्वापत्तेः। न च व्याप्य-
विरुद्धयोः साधारण्यभ्रमदशायामतिप्रसङ्गः, धर्म्मिणि यद्रूपाव-
च्छिन्नवत्ताज्ञानं साध्यसंशयजनकं तद्रूपावच्छिन्नस्योक्तत्वात्। तच्च
रूपं साधारणत्वादौ निसिद्धान्ते स्फुटीभविष्यति।

स्थितिजनकमित्यपि व्याचक्षते तन्मतेऽपि धर्म्मिणीति प्रकारतात्व-
नावच्छेदकतालाभायेति ध्येयम्। अथैवं साधारण्यादिघटक-
केवलसाध्यवद्वृत्तित्वाद्यवच्छिन्नत्वमादायातिप्रसङ्गोद्धारः। न च
धर्म्मितावच्छेदकावच्छिन्न विशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रका-
रताशालिज्ञानत्व संशयजनकतानतिरिक्तवृत्ति तद्वत्त्वस्य, साध्य-
संशयजनकतावच्छेदकीभूता या धर्म्मिकतावच्छेदकावच्छिन्न-
विशेष्यतानिरूपितप्रकारता तदवच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणधर्म्मवत्त्वस्य
वा निवेशान्नातिप्रसङ्गः। संशयं प्रति कोटिद्वयसाहचर्य्यावच्छिन्न-
प्रकारताशालिज्ञानत्वेन साधारण्यादिविशिष्टधर्म्मवत्ताज्ञानस्यैक
हेतुताकल्पनादेकैककोटिसाहचर्य्याद्यवच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानस्य
संशयाजनकतया उभयकोटिसाहचर्य्यादेरेव तादृशधर्म्मत्वादिति
वाच्यं उक्तरूपेणैकैकहेतुताकल्पने एकैककोटिसाहचर्य्यावच्छिन्नत्व-
विशिष्टापरकोटिसाहचर्य्याद्यवच्छिन्नत्वेनैव प्रकारताया निवेशनो-
यतया अवच्छिन्नत्वद्वयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहात्*

* गुरुतरकार्य्यकारणभावद्वयापत्तिरिति शेषः।

व्याप्यसंशयस्य साधारणधर्म्मवत्ताज्ञानात्सम्भवानुपपत्तेश्च तच्च व्याप्य-
तदभावयोः* प्रत्येकमुभयकोटिसहचरितत्वाभावात् । नच व्याप्य-
संशयस्य पृथक्कारणतामत एवेदं लक्षणमिति वाच्यं व्याप्यसंशयस्ये-
त्यादिपरग्रन्थविरोधात् न च यद्यद्रूपावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानत्वेन
संशयजनकता तत्तद्रूपवत्त्वस्य संशयजनकतावच्छेदकप्रकारताव-
च्छेदकतापर्य्याप्तिमन्तो ये ये धर्म्मास्तत्तद्धर्म्मवत्त्वस्य वा विवक्षया
नातिप्रसङ्ग इति वाच्यं सत्तावान् समवेतजातिमान् सत्ताभाववत्
समवेतजातिमानयमित्यादिभ्रमे† विषयतावच्छेदकसत्तावत् सम-
वेतत्वाद्युपादाय सत्तादिसाध्यके जात्यादावतिव्याप्तेः सत्ताभाववत्
समवेतत्वस्याप्रसिद्ध्या यत्पदेन तदुपादानासम्भवात् । वस्तुतस्तु एव
विवक्षणे असाधारण्यादेरपि तादृशधर्म्मतया साधारण्यादेरपि
तादृशयावद्धर्म्मवत्त्वाभावादसम्भव एव न च स्वनिष्ठतादृशप्रकारता-
वच्छेदकयावद्धर्म्मवत्त्वविवक्षया असाधारण्यादिवारण सम्भवति सा-
धारण्यादेरप्यसाधारण्यादिप्रकारेण ज्ञानस्य संशयजनकत्वात् एतेन
संशयजनकतावच्छेदकीभूता या या प्रकारता तदवच्छेदकतापर्य्या-

* एकत्रद्वयमिति रीत्या साध्यतदभाव साहचर्य्यावच्छिन्नत्वं प्रकार-
ताया निवेशनीयमतो नोक्तदोष इत्यत आह व्याप्येति ॥

† यद्यपि सत्तावान् जातिमित्यादौ यत् यद्रूपाप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिस्त-
थापि यत् यद्रूपपदेन व्यापकत्वमेवोच्यते तथाच तादृश संशयजनकतावच्छे-
दकप्रकारतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकीभूतरूपत्वव्यापकाधिकर-
णतावत्त्वं व्यापकत्वञ्च स्वनिरूपकतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्व
सम्बन्धेन इत्युक्तस्थले अतिव्याप्तिः सम्भवति ॥

पृथ्यधिकरणधर्म्मवत्त्वनिवेशेऽपि न निस्तारः। धर्म्मिणि यद्रूपावच्छिन्न-
प्रकारकज्ञानस्य यद्रूपावच्छिन्नप्रकारताकज्ञानसहकारेण साध्य-
संशयजनकत्व तदुभयरूपवत्त्वस्य विवक्षितत्वेऽपि व्याप्यसंशयेत्यादि-
ग्रन्थासङ्गतिरशक्यसमाधिरेव। व्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानसहका-
रिणो धर्म्मिविशेष्यकस्वनिष्ठरूपान्तरावच्छिन्नप्रकारकज्ञानस्याप्रसि-
द्धेर्व्याप्यत्वादिकमादाय व्याप्येऽतिप्रसङ्गाप्रसक्तेः सैवं यत्किञ्चित्
साध्यसन्देहनिरूपितायां जनकतायामवच्छेदिका या या प्रकारता
धर्म्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिता, तत्तदवच्छेदकता
पर्य्याप्त्यधिकरणधर्म्मवत्त्व सव्यभिचारत्व* साधारण्यादिविशिष्ट हेतु-
सत्ताज्ञानजन्यसंशयजनकतावच्छेदकीभूता तादृशी प्रकारता
साध्याभाववद्वृत्तित्वाद्यवच्छिन्नापि तदवच्छेदकत्वाभावान्न व्याप्या-
दावतिप्रसङ्गः। यत्किञ्चित् संशयनिवेशात् असाधारण्यादेः साधा-
रणादावसत्त्वेऽपि न क्षतिः। व्याप्यसंशयस्य च व्याप्यवत्त्वाज्ञानत्वेनैव
हेतुता न तु व्याप्याभावप्रकारकत्वमपि तत्र निवेश्यते व्याप्यवत्ता-
निश्चयदशायां तस्य प्रतिबन्धकत्वादेव संशयापत्त्यसम्भवात् अतो
व्याप्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारतायाः संशयजनकतानवच्छेदकतया व्या-

* तथाच संशयविशिष्टाधिकरणतावत्त्व तत्त्वं वैशिष्ट्यञ्च व्यापकता-
सम्बन्धेन व्यापकताघटकसम्बन्धश्च स्वनिरूपितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
विशेष्यतानिरूपितत्व स्वनिरूपितविशेष्यताशालिसंशयघटितधर्म्मावच्छिन्न-
जन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वैतादृशोभयसम्बन्धः. व्यापकत्वञ्च स्वनि-
रूपकतावच्छेदकतात्वावच्छिन्न प्रतियोगिताकपर्य्याप्त्यनुयोगितावच्छेदको यत
रूपावच्छिन्नानुयोगिताकपर्य्याप्तिकतावच्छेदकताकत्व सम्बन्धेनेति समुदितार्थः।

प्याभावत्वस्य व्याप्तेऽसत्त्वेऽपि न तत्र वक्ष्यमाणाया अतिव्याप्तेर-
प्रसक्तिः । न च व्याप्यसंशयहेतुतायामप्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दितत्व-
स्यैव निवेशात् व्याप्यवत्तानिश्चयादप्रामाण्यशङ्कास्कन्दितात् व्यापक
संशयापत्तिस्तस्याविरोधित्वादिति व्याप्यसंशयत्वेनैव व्यापकसंशय-
हेतुत्वमावश्यकमितिवाच्यं यादृशविषये व्याप्यवत्तानिश्चयदशायां
व्यापकसंशयस्येतरसकलकारण[*]समवधाने तादृशनिश्चये अप्रामाण्य
संशय एव न जातस्तत्र उक्तातिप्रसङ्गासम्भवेन निश्चयसाधारण
व्याप्यवत्ताज्ञानत्वेन हेतुतायाः निष्प्रत्यूहत्वात्तादृशस्थलीयातिव्याप्त्य-
भिप्रायकतया एव तद्ग्रन्थस्य व्याख्येयत्वात्[†] ज्ञानधर्म्मिकाप्रामाण्य-
सन्देहस्य विषयसन्देहपर्य्यवसन्नतया इष्टापत्तिसम्भवाच्च । न च
तथापि व्याप्यवत्ताज्ञानत्वेन व्यापकसंशयहेतुता न सम्भवति
तथा सति धर्म्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रावगाहि व्याप्यवत्ता
निश्चयात्तदवच्छेदेन व्यापकवत्तां तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण व्यापका
भावञ्चावगाहमानस्य संशयस्यापत्तिस्तत्र तादृशनिश्चयस्याविरोधि
त्वादिति वाच्यं धर्म्मितावच्छेदकावच्छेदेन व्याप्यवत्तावगाहिनः
संशयादेव तदवच्छेदेन व्यापकवत्तावगाहि संशयस्योदयात् तादृश
व्यापकवत्तावगाहिसंशये तादृशव्याप्यवत्तावगाहिज्ञानत्वेनैव हेतुत्वो

[*] स०. समवधानस्थले ।

[†] स०. अथवा व्याप्यवत्ताज्ञानत्वेन या व्यापकसंशयहेतुता तदव
च्छेदकाप्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दितत्वघटकनिश्चयत्वं साध्यव्याप्यत्वावच्छिन्न
भावज्ञानविशिष्टाप्रामाण्यसंशयान्याप्रामाण्यज्ञानत्वं तथा च व्याप्याभाव
वत्ताज्ञानशून्यकालीनाप्रामाण्यसंशयस्यापि यथोक्तनिश्चयत्वात् तद्विशिष्ट
व्याप्यवत्ताज्ञानकाले चापत्तेः सम्भवात्

पगमाद्व्याप्तेरप्रसक्तेः। *अथवा संशयजनकतावच्छेदकप्रकारतायां सव्यभिचारताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकतया वह्नि-व्याप्यधूमवानर्व्वेति संशयीयाभावप्रकारतायाः संयोगसम्बन्धानवच्छिन्नतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नव्याप्यप्रकारतैव संशयजनकतावच्छेदिका इत्यतिव्याप्तिप्रसक्त्या न व्याप्यसंशयेत्यादेरसङ्गतिः। अथ साधारण धर्म्मवत्ताज्ञानस्य संशयजनकत्वे धर्म्मिकस्याप्रयोजकत्वमते सम्बन्धैक्य-स्याप्रयोजकत्वात् तन्मते तादृश यावत्प्रकारतास्‌ प्रत्येकमवच्छेदकीभूतानि यानि रूपाणि तद्वत्त्वनिवेशे अयमात्माज्ञानादित्यादौ विषयतया आत्मत्वाभावसमानाधिकरणज्ञानवत्तासहकारेण साध्यसन्देहजनकं यत्समवायेन साध्यसहचरितज्ञानादिमत्ताज्ञानं तदीयप्रकारतामादाय समवायेन ज्ञानादेर्व्यभिचारितापत्तिः। विषयतासम्बन्धेन अभावकोटिसहचरित तद्वत्ताज्ञानीयप्रकारतायाः समवायसम्बन्धानवच्छिन्नतया सव्यभिचारताघटकसम्बन्धावच्छिन्न-यावत्प्रकारतानन्तर्गतत्वादतो यत्किञ्चित्साध्यसंशयनिरूपितजनकतावच्छेदकीभूता धर्म्मितावच्छेदकावच्छिन्ना या या विशेष्यता तन्निरूपिता सव्यभिचारताघटकसम्बन्धावच्छिन्ना या या प्रकारता तदवच्छेदकधर्म्मवत्त्वमेव विवक्षणीयं उक्तस्थले विषयतासम्बन्धावच्छिन्नज्ञानप्रकारतानिरूपितविशेष्यताया अपि निरुक्तयावद्विशेष्यतान्तर्गतत्वात् तन्निरूपितसव्यभिचारताघटकसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारत्वाप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिः एवञ्च संशयसमुच्चययोर्व्वैलक्ष-

* ख पुस्तकादौ अथवेत्यादि क्रोडपत्रीय पाठः

ण्याय उभयप्रकारतानिरूपितकविशेष्यता स्वीकर्तृमते व्याप्यसंश-
यीयकोटिद्वयप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानिरूपितव्याप्यताघटकस-
म्बन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकव्याप्यत्वमादायाप्यतिव्याप्तिः सम्भ-
वतीत्याशङ्क्य व्याप्यसंशयस्येत्यादिकमभिहितं वस्तुतस्तु जनकता-
वच्छेदकयावत्प्रकारतावच्छेदकत्वादिनिवेशे धूमतदभावसहचरि-
तकाञ्चनमयवह्निमानित्यादिज्ञानीयप्रकारतादेरपि धूमतदभाव-
सहचरितवह्निमानित्यादिज्ञानजन्यसंशयजनकतावच्छेदकधूमतद
भावसहचरितवह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतात्वादिना निवेशेन निरुक्त-
यावत्प्रकारतान्तर्गततया तदवच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणकाञ्चन-
मयवह्नित्वादिघटितधर्म्मवत्ताया वह्न्यादौ दुरुपपादतया असम्भव
इति यत्किञ्चित्संशयनिरूपिता धर्म्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यता
घटितधर्म्मावच्छिन्ना या या जनकता तदवच्छेदकीभूततादृश
विशेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकतापर्य्याप्तिमद्धर्म्मवत्त्वमेव विवक्ष-
णीय एवञ्च काञ्चनमयत्वाद्यवगाहितदनवगाहिज्ञानसाधारणकारण
ताया ऐक्यात्तदवच्छेदकीभूतकाञ्चनमयत्वाद्यनवगाहिज्ञानीयप्रका
रतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणधर्म्मवत्त्वमादायैव धूमादिसाध्यक-
वह्न्यादौ लक्षणसमन्वय एवञ्च व्याप्यसंशयत्वावच्छिन्नायाः उभय
कोटिप्रकारत्वावच्छिन्नकारणताया ऐक्यात्तदवच्छेदकीभूततादृश-
विशेष्यतानिरूपितव्याप्यप्रकारतावच्छेदकव्याप्यत्वमादाय व्याप्येऽति-
प्रसङ्गो दुर्व्वार एवेत्याशङ्क्य व्याप्यसंशयस्य पृथक्कारणतामते
ज्ञानपदस्य निश्चयपरत्वमुपवर्णितं न च व्याप्यसंशयस्य उभयप्रकार

त्वेन नैकहेतुता विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहादपि तु प्रत्येकं प्रकारतां निवेश्य हेतुताद्वयमेव कल्पनीयं इति नाति-प्रसक्तिरिति वाच्यं हेतुताद्वयकल्पने यत्र व्याप्यवत्तानिश्चयस्य स्वांशेऽप्रामाण्यसंशयात्मकस्यानन्तरक्षणे व्याप्याभाववत्तानिश्चयस्तदुत्तरक्षणे व्यापकसंशयापत्तेः एतेन यावत्प्रकारतानिवेशनपक्षेऽपि तासां सव्यभिचारताघटकसम्बन्धावच्छिन्ननिरुक्तजनकतावच्छेदकप्रकारतानां न यावत्त्वेन निवेशः अपि तु निरुक्तजनकतावच्छेदकीभूता यावत्यः प्रकारताः सव्यभिचारताघटकसम्बन्धावच्छिन्नास्तासां प्रत्येकावच्छेदकरूपवत्त्वं निवेश्यं एवञ्च अयमात्मा ज्ञानादित्यादौ नोक्तक्रमेणातिव्याप्तिसम्भवः विषयतादिसम्बन्धावच्छिन्नज्ञानादिप्रकारतानामपि निरुक्तयावत्प्रकारतान्तर्गततया सव्यभिचारताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य तत्तामत्त्वेन तेन रूपेण तदुपादानासम्भवात् तथाच तावता व्याप्यसंशयहेतुतामादायाप्यतिप्रसङ्गवारणसम्भवेन ज्ञानपदस्य निश्चयपरत्वं न युक्तमिति पूर्व्वपक्षानवकाशः ॥ अथवा व्याप्यसंशयस्य साधारणधर्म्मवत्ताज्ञानान्तर्भावमते एकैककोटिसामानाधिकरण्यमादाय सद्धेतावतिव्याप्तिवारणाय यत्किञ्चित् संशयजनकतावच्छेदकयावत् प्रकारतापर्य्यन्तं निवेशनीयम् । व्याप्यसंशयस्य पृथक्कारणतामते तु नोक्तक्रमेण सद्धेतावतिप्रसङ्गावकाशः तन्मते कोटिद्वयसामानाधिकरण्यावच्छिन्नत्वेनैव प्रकारताया जनकतावच्छेदकत्वोपगमात् एकैककोटिसाहचर्य्यावच्छिन्नप्रकारतायाः संशयजनकतानवच्छेदकत्वात् अतो यावत्प्रकारता निवेशने संशये

यत्किञ्चित्त्वनिवेशनञ्च न कर्त्तव्यमेव अपि तु व्याप्यसंशयहेतुतामादायातिप्रसङ्गवारणाय ज्ञानपदमेव निश्चयपरमुपगन्तव्यमित्येव व्याप्यसंशयस्येत्यादिनाऽभिहितं। न च धर्म्मैक्यस्य संशयजनकतायां तन्त्रतामतेऽपि कोटिद्वयसामानाधिकरण्यावच्छिन्नत्व नैकत्रनिवेश्यते विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात् अपितु प्रत्येकसामानाधिकरण्यावच्छिन्नत्वं प्रत्येक निवेश्य कारणताद्वयमेव कल्प्यते धूमसहचरितवह्निमत्ताज्ञानतदभावसहचरितवह्निमत्ताज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नायाः परस्परसहकारित्वान्न कोटिद्वयसहचरितविभिन्नधर्म्मवत्ताज्ञानात संशयप्रसङ्गः धूमसहचरितवह्निमान् धूमाभावसहचरितवह्निमानित्यादिज्ञानद्वयादितोऽपि संशयः स्वीक्रियत इति वाच्य विभिन्नहेतुत्व साहचर्य्यधर्म्मितावच्छेदकवह्नित्वद्रव्यत्वादिधर्म्माणां विशेष्यानिवेश कोटिद्वयसहचरितधर्म्मवत्ताज्ञानयोः परस्परसहकारितोपगमेऽपि विभिन्नधर्म्मवत्ताज्ञानात संशयापत्तेर्द्दुर्व्वारतया तादृशधर्म्माणां विशेष्यनिवेशनीयतया कारणतानन्त्यापत्तेरिति संक्षेपः। अथ द्रव्यं गुणकर्म्मान्यत्व सति सत्त्वादित्यत्र सद्धेतौ गुणत्वे सति सत्त्वादित्यत्र विरुद्धे चातिव्याप्तिः विशेष्ये साध्यतदभावोभयसामानाधिकरण्यसत्त्वेन विशिष्टेऽपि तत्सत्त्वादिति चेन्न साध्यतदभाववद्वृत्तितावच्छेदकविशिष्टवत्ताज्ञानस्यैव साधारणधर्म्मदर्शनविधया साध्यसन्देहजनकत्वात् यत्किञ्चित् साध्य

[1] प्रकारतायां यावत्त्वनिवेशे कृते एव संशये यत्किञ्चित्त्वनिवेशस्यावश्यक इति भावः।

सन्देहजनकतावच्छेदकीभूता या या प्रकारतावच्छेदकता तत्त-
दवच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणधर्म्मविशिष्ट-प्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्त्व-
विवक्षयाऽतिप्रसङ्गविरहात् विशिष्टसत्तात्वरूपप्रकृतहेतुतावच्छेद-
कस्य तदुभयवृत्तितावच्छेदकत्वविरहात् उभयसहचरितवृत्ति-
त्वावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकताज्ञानस्य संशयकत्वेऽपि नोक्ताति-
प्रसङ्गः तथा सति यादृशयादृशधर्म्मावच्छिन्नप्रकृतहेतुतावच्छे-
दकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेन यत् किञ्चित् संशयजनकता
तादृशतादृशरूपविशिष्टतद्वत्त्वस्य विवक्षणीयत्वात् यत्रोभयसह
चरितवृत्तित्वं प्रकारतावच्छेदके भासते तत्र तदुपलक्षितवत्ता
ज्ञानस्यापि हेतुतया तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेनाजनकत्वात्
उभयवृत्तितावच्छेदकत्वेन प्रकारतावच्छेदकस्य यत्रभान तत्रोभय
सहचारघटकतदवच्छिन्ननिरूपिताधिकरणतावगाहिज्ञानस्यैव हेतु
तया तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेन हेतुत्वमावश्यकं इति
तादृशहेतुतामादाय साधारण, उभयवृत्तितानवच्छेदकविशिष्ट
वैशिष्ट्यबोधत्वेन हेतुतामादाय चासाधारणे लक्षणं सङ्गमनीयं इति
सर्व्वमासञ्जस्यम् ॥ (इदं क्रोड़पत्रम्)

अथ द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादि सव्यभिचारताप्रसङ्गः विशि
ष्टस्यानतिरिक्ततया विशिष्टसत्त्वतत्त्वादौ साध्यतदभावसहचरितत्व-
तत्सहचरितवृत्तित्वयोः सत्त्वादिति चेन्न गुणकर्म्मत्वादिसामाना
धिकरण्यरूपं तद्वैशिष्ट्यं हि कचिदुपलक्षणतया हेतुतावच्छेदक
कचिद्विशेषणतया, तत्राद्यं यथा अनुमित्यादिलक्षणप्रविष्टं इतर-

भेदानुमापकतावच्छेदकं तद्व्यक्तिसमवेतत्वादिकं तद्विशिष्टान्
मितित्वादिजातेर्व्यक्त्यन्तरेऽसत्त्वेन भागासिद्धेस्तस्य विशेषणत्वायोगात्
अत एव तादृशजातेरनुभवत्वान्यत्वादिविशेषणं व्यभिचारवारकतया
सार्थकं द्वितीयञ्च यथा शब्दोऽनित्यो बाह्यकरणकप्रत्यक्षविषयत्वे
सति सत्त्वादित्यादौ सत्यन्तार्थं तस्य विशेषणत्व एव सद्धेतुत्व
निर्वाहात् तथा च दर्शितस्य वैशिष्ट्यस्य उपलक्षणतया हेतुताव
च्छेदकत्वे व्यभिचारित्वमिष्टमेव विशेषणत्वे च विशिष्टनिरूपित
समवायादिरेव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धो बोध्यः अन्यथा यद्धर्म्म
विशिष्टनिरूपितत्वानवच्छिन्नसमवायादिर्हेतुतावच्छेदकसम्बन्धः तस्य
हेतुप्रकारस्य उपलक्षणतया हेतुतावच्छेदकत्वाद्विशेषणतानुपपत्तेः
न च विशिष्टनिरूपितसमवायादेर्हेतुतावच्छेदकसम्बन्धत्वे तेन
सम्बन्धेन शुद्धसत्त्वादेरप्यव्यभिचारितया तद्विशेषणवैयर्थ्यमिति
गुणकर्म्मान्यत्वे सति सत्त्वादिति हेतुप्रयोगे निग्रहप्रसङ्ग इति
वाच्यं विशिष्टविशेषणकबुद्धावेव विशिष्टनिरूपितत्वस्य सम्बन्धाव
च्छेदकतया तद्रूपविशिष्टनिरूपितसमवायादिना तद्रूपानवच्छिन्नस्य
हेतुत्वासम्भवात् एवञ्च विशिष्टनिरूपितसमवायादिना सम्बन्धेन
सद्धेतोर्व्विशिष्टसत्त्वादेर्न तेन सम्बन्धेन सव्यभिचारताप्रसङ्ग ।
यादृशेन सम्बन्धेन पक्षधर्म्मताविषयकं यज्ज्ञानं तस्य तादृशेन
सम्बन्धेन कोटिद्वयसहचारावगाहितायाः संशायकताप्रयोजकत्वात्
तादृशसम्बन्धेन च द्रव्यत्वाद्यभावसाहचर्य्यस्य सत्त्वादावभावात् सामा-
न्यसम्बन्धेन सहचारावगाहिनो विशेषसम्बन्धेन पक्षधर्म्मताज्ञानस्य

संशायकत्वे संयोगेन धूमधूमाभावसहचरितस्य वह्न्यादेर्म्महानसानु-
योगिकसंयोगादिना व्यभिचारिताप्रसङ्गात् सामान्यसम्बन्धेन यत्
पक्षधर्म्मतायाः ज्ञानं तस्य तु विशेषसम्बन्धेन साहचर्य्यावगाहि-
त्वेऽपि संशायकत्वं विशेषभाने सामान्यस्यापि भानेन पक्षधर्म्मता-
घटकसम्बन्धेन साहचर्य्यस्य विषयत्वात् अनुमितिस्थले तु व्याप्ति
घटको यादृशः सम्बन्धस्तादृशेन पक्षधर्म्मताया भानमपेक्षितमिति
वैपरीत्यमित्यवधेयं । अथ यथा हेतुतावच्छेदकोपलक्षितव्याप्ति-
ज्ञानहेतुत्वस्थलेऽपि पक्षे तद्विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानादनुमितिरधिकन्त्वि-
त्यादिन्यायात् तथा विशिष्टसत्तात्वोपलक्षिते सहचारो यत्र गृह्यते
तत्र तद्विशिष्टवैशिष्ट्यस्य धर्म्मिणि ज्ञानादपि संशयोत्पत्तिरुचितेति
चेन्न उभयस्थलयोर्व्विशेषात् तथाहि सामान्यरूपेण सामान्यसम्बन्धेन
वा व्याप्तिग्रहे सामान्यघटितेन विशेषरूपेण विशेषसम्बन्धेन वा
पक्षधर्म्मताज्ञाने तु न संशयः सङ्कोचस्य साधारण्यव्याघातकत्वात्
अत एव वह्नित्वादिना धूमतदभावादि सहचारग्रहे आर्द्रेन्धन-
प्रभववह्नित्वादिना धर्म्मिवृत्तिताभानान्न धूमादिसंशयः न वा
संयोगसामान्येन धूमतदभाव सहचरितवह्न्यादेर्म्महानसाद्यनुयोगिक-
संयोगेन धर्म्मिणि भानात्तत्संशयः न वा तत्र साधारण्यप्रसङ्गः ।
प्रकृतपक्षधर्म्मताज्ञानानिवेशे घटज्ञानं सविषयकं आत्मवृत्ति वा
ज्ञानत्वादित्यादावतिव्याप्तिस्तथाहि घटज्ञानं सविषयकमित्यादि-
निश्चयकालीनघटज्ञानं सविषयकं न वेत्यादिसंशयं प्रति घटज्ञान-
धर्म्मिक सविषयकत्वज्ञानं प्रमाणं नवेत्याकारकसंशयो हेतुः अर्थ-

इदं सविषयकमात्मवृत्ति वा ज्ञानत्वात् इत्यादौ प्रामाण्या-प्रामाण्यसंशयस्य तद्घटकीभूतसाध्यतदभावविषयकतया कोट्युप-स्थितिरूपस्य जनकीभूतज्ञानविषये ज्ञानत्वे तु नातिप्रसङ्गशङ्कापि,

निश्चयोत्तरार्थसंशये तद्धर्म्मिकप्रामाण्यसंशयस्य हेतुत्वात् स च प्रामाण्यसंशयः सविषयकत्वतदभावादिरूपकोटिद्वयोपस्थित्यात्मकः सविषयकत्ववति सविषयकत्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यस्य सविषयकत्वेन तदभाववति तत्प्रकारकत्वरूपाप्रामाण्यस्य तदभावेन घटितत्वात् तादृशप्रामाण्यसंशये च सविषयकत्वादिज्ञानधर्म्मिकप्रामाण्याप्रामा-ण्यसहचरितज्ञानत्वादिमत्ताज्ञानं हेतुरिति सविषयकत्वादि-रूपसाध्यसन्देहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकधर्म्मवृत्तित्वज्ञानविषयत्वं ज्ञानत्वादावचतमेवेति प्रकृत पक्षताज्ञाननिवेश आवश्यकस्तन्निवेशे च सविषयकत्वादिज्ञानधर्म्मिकज्ञानत्ववत्ताज्ञानस्य तादृशज्ञानविषय घटज्ञानादिरूपप्रकृतपक्षधर्म्मत्वाविषयत्वान्नातिव्याप्तिरिति सिश्रमत दूषयति "इदं सविषयकमिति" सविषयकत्वस्य स्वरूपसम्बन्धात्म-कत्वेनाननुगततया तस्मिन् साध्ये ज्ञानत्वादिकं व्यभिचारीत्यत आह आत्मवृत्ति वेति अप्रामाण्यं भ्रमत्व न तु प्रमात्वाभावस्तस्य साध्याभावाघटितत्वात तज्जन्यकोट्युपस्थितेर्व्वेति सतभेदेन तज्ज्ञा-नस्य प्रामाण्याप्रामाण्यसहचरितज्ञानत्ववत्ताज्ञानस्य तादृशसंशया-हेतुत्वात्* सविषयकत्वादिसंशयजनककोटिद्वयोपस्थित्यजनकत्वात् प्रामाण्यसंशयात्मककोटिद्वयोपस्थितिजनकत्वेऽपि प्रामाण्यसंशयस्य

* निश्चयधर्म्मिकाप्रामाण्यसंशयस्य कारणत्वमेव नास्तीति भावः।

साधारणधर्म्मवत्ताज्ञानस्य तज्जन्यकोट्युपस्थितेर्वा संशयजनकतया तज्ज्ञानस्य तादृशसंशयाहेतुत्वात्। प्रामाण्यसंशयस्थले तु ज्ञानत्व-लक्षण साधारणधर्म्मदर्शनात् ज्ञाने प्रामाण्यस्य ज्ञानविषयतात्मक-साधारणधर्म्मदर्शनाच्च विषये तद्वत्त्वस्य सन्देहः। अप्रामाण्यशङ्का-

---

कथितार्थसंशयहेतुताया अप्रामाणिकतया तादृशकोट्युपस्थितेः साध्यसंशयाहेतुत्वादिति भावः। ननु विनापि साधारणादिधर्म्म ज्ञानं प्रामाण्यसंशयस्थले विषयसंशयोदयात् साधारणादिधर्म्मज्ञान-वत्प्रामाण्यसंशयस्यापि संशयजनकत्वमावश्यकमित्यत आह "प्रामाण्य-संशये"ति ज्ञानत्वलक्षणसामान्यधर्म्मदर्शनात् प्रामाण्याप्रामाण्यसह-चरितज्ञानत्ववत्ताज्ञानात् प्रामाण्यस्य सन्देह इति योजना एतच्च दृष्टान्तविधयोक्तं ज्ञानविषयतात्मकसाधारणधर्म्मदर्शनात्तत्प्रकारक-ज्ञानविशेष्यत्वरूपतत्तदभावसहचरितधर्म्मवत्ताज्ञानात् विषये घट-ज्ञानादौ तद्वत्त्वस्य सविषयकत्वादेः सन्देहः। तादृशधर्म्मवत्ता-ज्ञानासत्त्वे च संशयोऽसिद्ध एवेति भावः। नन्वेवमर्थनिश्चयदशायां सत्यपि साधारणधर्म्मादिज्ञाने प्रामाण्यसंशये सत्यर्थसंशयः असति तु तस्मिन्नेत्यन्वयव्यतिरेकानुविधानं नोपपद्यत इत्यत आह अप्रा-माण्यसंशयेति तदपसारणप्रयुक्तं तादृशविशिष्टप्रतिबन्धकाभाव-सम्पादकत्वनिबन्धनं तथाच प्रयोजकत्वेनैवान्वयव्यतिरेकानुविधानो-पपत्तेः न तत्कारणतासाधकमिति भावः व्याप्यसंशयस्येति व्याप्य-तदभावयोर्व्यापकतदभावसहचरिततया साधारणधर्म्मदर्शनविध-येव व्याप्यसंशयो व्यापकसंशयहेतुः धर्म्मिकताया ज्ञानस्य निश्चयता-

व्यन्वयानुविधानन्तु भ्रमत्वज्ञानशून्यविरोधिज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया तद्प्रमाणप्रयुक्तमित्यस्याऽऽकरे व्यक्तत्वात्। व्याप्यवत्तासंशयस्य पृथग्-व्यापकवत्तासंशयहेतुत्वपक्षे ज्ञानपदं निश्चयपरं हेत्वभिमतविशेषणन्तु येन सम्बन्धेन तदुभयमाहार्य्यं तेन सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानस्य संशयादिजनकतासूचनार्थं तेनात्मत्वकपालत्वादिसाध्यके समवाय-सम्बन्धेन हेतौ ज्ञानघटादौ विषयत्वसंयोगादिना तत्सन्देहजनके

याश्चाप्रयोजकत्वात् यदा च व्याप्याभावस्य व्यापकाभावमाहार्य्यं न प्रतिसन्धत्ते तदा धर्म्मिणि तद्व्याप्यधर्म्म संशयानोऽपि न तं सन्दिग्धे इति स्वीयमते साध्यसंशयजनकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदक-साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य व्याप्येऽसत्त्वेनातिव्याप्त्यनवकाशात् "पृथगि"ति हेतुत्व विशेषणं पृथक्कारणतामते व्याप्यत्वमादायातिव्याप्तिः प्रागेवो-पपादिता "ज्ञानपद निश्चयपरमि"ति तादृशजनकतायां निश्चय त्वावच्छिन्नत्वं विशेषणं देयमित्यर्थः। सद्धेतावतिव्याप्तेर्व्याप्तत्वसाधा रण्यादिमत्ताभावेनाप्रसक्तेः हेत्वभिमतपदोपादानमनर्थकमित्याश-ङ्कायामाह "हेत्विति" "तेन सम्बन्धेन" सव्यभिचारत्वघटकतया ऽभिमतसम्बन्धेन "जनकतासूचनार्थ" जनकताया लक्षणघटकतात्वा भार्थं तथाच तादृशपदोपादानस्वरसात् यादृशरूपावच्छिन्नयत्सम्ब-न्धावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानं साध्यसन्देहजनक तादृशरूपवान् तेन सम्बन्धेन सव्यभिचार इत्येवलक्षणं कर्त्तव्यमिति भावः। "समवायेन हेतौ" समवायेन व्याप्ये एतेनासम्भवत्वं दर्शितं ज्ञानघटादौ नाति-प्रसक्तिः इति योजना न समवायेन सव्यभिचारत्वप्रसक्तिः इत्यर्थः।

नातिप्रसङ्ग इति। विप्रतिपत्तौ प्रत्येकं कोटिद्वयोपस्थापकत्वा-
भावात् लक्षणस्थद्वयपदेन तद्वारणात् मिलितस्य तदुपस्थापकत्वेऽपि

अतिप्रसङ्गप्रसञ्जकं विशेषणमाह विषयत्वसंयोगादिना "तत्संदेह-
जनक" इति विषयत्वसंयोगादिसम्बन्धघटितसाध्यतदभावसाहचर्य्य-
प्रकारेण तादृशसम्बन्धेन स्वप्रकारकं यत् संशयजनकज्ञानं तद्विषय
इत्यर्थः। न च तेन सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानस्य लक्षणघटकत्वेऽपि
समवायेन ज्ञानघटादिप्रकारकज्ञानमादायातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्।
तेन सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानस्य तत्सम्बन्धघटितसहचारविषयकस्यैव
संशयजनकतया समवायसम्बन्धावच्छिन्नायां संशयजनकतावच्छेदक-
प्रकारतायां समवायसम्बन्धघटितसाध्यतदभावसाहचर्य्यस्यैवावच्छेद-
कतया तद्वत्ताया ज्ञानघटादावसत्वेनातिव्याप्त्यनवकाशात् विप्रति-
पत्तिस्त्वित्यादिमूले तथापदस्य कोट्युपस्थापकपरत्वेऽसङ्गतिस्तद्-
घटकसाध्यतदभावोपस्थापकपदयोः प्रत्येकं प्रत्येकोपस्थापकत्वात्
प्रत्येकमतथात्वेऽपि वा कथं तत्र लक्षणासत्त्वमित्यपि नास्फुटमिति
तद्ग्रन्थमप्रत्वैव तदर्थं पूरयित्वा व्याचष्टे विप्रतिपत्तेरिति विप्रति-
पत्तिघटक तत्तत्पदज्ञानस्येत्यर्थः तत्तत्पदविषयकप्रत्येकज्ञानयोः
कोटिद्वयोपस्थापकत्वविरहेऽपि समूहालम्बनज्ञानस्य तथात्वात्तदा-
दायैवातिव्याप्तिर्भविष्यतीत्याशङ्कायां न वा पक्षवृत्तिरिति मूलाव-
तार इति सूचयितुं पूरणमवलिखितं तदर्थमाह "मिलितस्ये"ति
मिलितविषयकज्ञानस्येत्यर्थः। "तदुपस्थापकत्वेऽपि" कोटिद्वयोप-

तद्वत्ताज्ञानं न तथा न वा मिलित्वा द्वयोर्ज्ञनकत्वं, तथात्वेऽपि वा येन सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानमुभयकोट्युपस्थापकं तेन सम्बन्धेन हेतुत्वे अवश्यं सव्यभिचारत्वमिति ।

स्थापकत्वेऽपि "तद्वत्ताज्ञानं" तादृशवाक्यप्रकारताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नं "तथा" कोटिद्वयोपस्थापकं तथाच पक्षधर्म्मतापदोपादानादेव न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः पक्षधर्म्मतापदानुपादानेऽपि न तत्रातिव्याप्तिः सम्भवति पदद्वयविषयकज्ञानस्य कोटिद्वयोपस्थिति जनकत्वेऽपि विषयभेदेन विषयताभेदात्सित्यपद नञ्पदविषयतयोः प्रत्येकं कोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकत्वविरहात्लक्षणे च कोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकैकविषयताया एव निवेशादित्याह "न वेति" "मिलित्वा" एकविषयताश्रयीभूतद्वयोः पदयोः जनकत्वं जनकतावच्छेदकत्वं कोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकीभूता या विषयता तदाश्रयत्वमिति पर्य्यवसितार्थः । ननु विप्रतिपत्तिघटकपदानां प्रतिपाद्यत्वादिसम्बन्धेन कोटिद्वयसहचरिततया तेन सम्बन्धेन तद्वत्ताज्ञानस्य संशयहेतुत्वात्तेषां प्रत्येकं सन्देहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकविषयताश्रयत्वमक्षत मेवेत्यत आह "तथात्वेऽपी"ति विप्रतिपत्तिघटक पदानां प्रत्येकं तादृश विषयताश्रयत्वेऽपीत्यर्थः अवश्यं सव्यभिचारत्वमिति तथाच लक्ष्यतयैव न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । ननु अनुपसंहारी पक्ष एवेति मूलमसङ्गतं सम्बन्धनिश्चयस्यैव सम्बन्धिस्मारकतया पक्षे साध्यस्य तदभावस्य सन्दिग्धतया तदन्तर्भावेन हेतौ तत्सामानाधिकरण्यस्य निश्चेतुमशक्यत्वेन हेतोः कोटिद्वयोपस्थापकत्वासम्भवाद-

अनुपसंहारी पक्ष एवेति अनुपसंहारितादशायां साध्यतदभाव-सहितत्वनिर्णयाभावेऽप्युक्तक्रमेण वास्तवतत्सहचरितत्वमादायैव लक्षण-समन्वय इति भावः। केचित्तु व्याप्यादिधर्म्मेऽपि साधारण्यज्ञानात् संशयस्योदयात् तदज्ञाने च वस्तुतः साधारण्यज्ञानेऽप्यनुदयात् साधारण्यज्ञानं हेतुस्तत्र निश्चयत्वमकिञ्चित्करं गौरवात्, तथाच

तोऽभिप्रायं व्याचष्टे "अनुपसंहारीति" "अनुपसंहारितादशायां" पक्षे साध्यसन्देहदशायां उक्तक्रमेण लक्षणसमन्वय इति योजना यद्रूपविशिष्टवत्ताज्ञानं साध्यसन्देहजनकं वास्तवतद्रूपवत्त्वस्यैव लक्षणार्थतया उपवर्णितत्वात् सर्व्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यादौ पक्ष एव क्वचित्साध्यस्य क्वचिच्च साध्याभावस्य निश्चयदशायां नित्यत्व तदभाव-सहचरितप्रमेयत्ववत् सर्व्वमित्यादिज्ञानस्य सम्भवेन तद्विषयताव-च्छेदकोभयसाहचर्य्यमादाय साध्यसन्देहदशायामपि लक्षणसमन्वय इत्यर्थः। अनुपसंहारितोत्तीर्णतादशायां तदुभयसाहचर्य्यत्वेऽपि तदानीं तादृशहेतोः साधारणतया न सामान्यलक्षणातिव्याप्तिरिति भावः साधारण्यविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नस्यैव संशयान्वयव्यतिरेकानु-विधायित्वात्तेनैव रूपेण संशयहेतुता न तु तद्विषयकनिश्चयत्वेन, तदवच्छिन्नस्यान्वयव्यतिरेकानुविधायितायाः असिद्धत्वात् तथाच सन्देहकाले साहचर्य्यनिश्चयासम्भवेऽपि तदंशे संशयात्मकसंशय-जनकज्ञानमादाय लक्षणसमन्वयः सम्भवतीति केचिदाऽऽस्तन्मत-मुपन्यस्यति "केचित्त्वि"ति "वस्तुतः साधारण्यज्ञानेऽपि" वस्तुगत्या यत्साधारणं तज्ज्ञानेऽपि तत्र तद्धतुतायां "अकिञ्चित्करं" सच-

पक्ष एव तत्संशयात्मकतदुभयसाहचर्य्यज्ञानाद्भवति तथात्वमिति भाव इत्याहुः। तच्चिन्त्यम्। ननु केवलान्वयिसाध्यकानुपसंहारिणि साध्याभावाप्रसिद्ध्या तत्संशयाद्यभावादव्याप्तिः, एव यत्र स्थिरे

वच्छेदकं "पक्षएव" पक्षान्तर्भावेनैव 'तत्संशयेति" साहचर्य्यांशे संशयेत्यर्थः "साहचर्य्यज्ञानात्" साहचर्य्यविशिष्टप्रकारकज्ञानात् "तथात्वं" सव्यभिचारत्वं तच्चिन्त्यमिति सम्बन्धांशे निश्चयात्मक-सम्बन्धिज्ञानं सम्बन्ध्यन्तरस्मारकं शक्यादिसंशयात् पदार्थस्मरणा-द्यनुत्पत्तेरिति साधारण्यसंशयस्य कोट्युपस्थापकत्वं न सम्भवति एव संशयसाधारणसहचारज्ञानस्य हेतुत्वेऽप्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दितत्व-मेवावच्छेदककोटौ निविशते तन्निश्चयत्वेन हेतुत्वे तु अप्रामाण्य-ज्ञानानास्कन्दितत्वमेवेति लाघवात् संशयात्मकज्ञानं न हेतुः। एवं अनुपसंहारितादशायां संशयजनकज्ञानसम्पादनप्रयासो विफलः तादृशज्ञानासत्त्वदशायां साधारण्याव्याप्तिभयेन तादृशज्ञानस्योपल-क्षणविधयैव लक्षणघटकत्वादितिचिन्तावीजमूहनीयम्। केवला-न्वयीत्यादि मूलमवतारयति नन्वित्यादिना अयं घटः एतत्त्वादि-त्यादिस्थले पक्षतादशायां संशयप्रयोजकनिश्चितसाध्यतदभाववद्व्या-वृत्तत्वस्य सत्त्वाव्याप्त्यप्रसक्तेस्तस्य लक्ष्यतया अव्याप्तिपरिहारो न सङ्गच्छते इत्यतस्तत्र निश्चितसाध्यवद्वृत्तित्वं सम्पादयति "एवमिति" हेतुभूतेदन्त्ववति पूर्व्वं घटत्वपक्ष एव तत्सूचकात् स घट इत्याकार-कस्मरणात्तद्घटत्वेन तद्घटभेदोऽपि घटे ग्रहीतुं शक्यते नान्यथा प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानविरहादिति धर्म्मिणि-

धर्म्मिणि पूर्व्वं घटत्वं गृहीतं उत्तरदशायां तत्रैव दोषात् घटत्वाग्रहे तद्घटभिन्नोऽयमिति भ्रमे च घटत्वनिश्चयविषयीभवद्धर्म्मि-व्यावृत्तत्वेन गृह्यमाणतया असाधारणे इदन्त्वेऽपि वस्तुतस्तद्व्यावृत्त-

---

पूर्व्वं घटत्वग्रहस्यानुसरणं तद्घटभिन्नोऽयमिति भ्रमपर्य्यन्तं तद्घटानवस्थाने तादृशभ्रम एव न सम्भवति विशेष्यविरहादतः "स्थिर" इत्युक्तं तद्घटभिन्नोऽयमिति भ्रमदशायां इदन्त्वावच्छिन्ने घटत्वग्रहे इदन्त्वस्य साध्यसहचरितत्वेन निश्चिततया असाधारण्यं न शङ्कास्पदमपीत्यत आह "तत्रैव दोषात घटत्वाग्रह" इति तत्र इदन्त्वावच्छिन्ने तद्घटभिन्नोऽयमिति भ्रमानुधावनं इदन्त्वस्य निश्चितसाध्यवद्धर्म्मिव्यावृत्तत्वज्ञानसम्पादनाय, तदा धर्म्मिणि घटत्वनिश्चयसत्त्व एव संशयप्रयोजकस्य तत्कालीनतत्पुरुषीयसाध्यनिश्चयविषयव्यावृत्तस्य इदन्त्वे असत्त्वं अतः केवलतद्व्यक्तित्वेन प्रतियोगिविधया तद्घटभानमुपेक्ष्य तद्घटत्वेन तद्भानानुसरणं तथाच सति तादृशभ्रम एव तद्व्यक्तित्वविशिष्टधर्म्मिणि घटत्वस्य निश्चय इति तस्मिन्निदन्त्वे दर्शितसंशयप्रयोजकरूपाभावादव्याप्तिप्रसक्तिः इदन्त्वविशिष्टे घटसामान्यभेदभ्रमे इदन्त्वेऽपि विपक्षवृत्तित्वनिश्चयसम्भवाद्व्यावृत्तत्वज्ञानासम्भवादसाधारण्यं न शङ्कास्पदमपीति प्रतियोगिकोटौ तत्तद्भानानुधावनं "इदन्त्वेपी"ति अव्याप्तिरित्यनुषज्यते। "वस्तुतस्तद्व्यावृत्तत्वाभावेन" वास्तविकस्य साध्यनिश्चयविषयीभूतधर्म्मिव्यावृत्तत्वस्याभावेन "लक्षणायोगादि"ति वास्तवसंशयप्रयोजकरूपवत्त्वस्य लक्षणघटकत्वादिति भावः। अतएवेत्यत्र इदम् पदेन पूर्व्वाभि-

केवलान्वयिसाध्यकानुपसंहारी अयं घट एतत्वादित्यसाधारणश्च सद्धेतुरेव, तदज्ञानं दोषः पुरुषस्य। अत एवासाधारणप्रकरणसमयोरनित्यदोषत्वम्। अन्यथा

त्वाभावेन तत्र लक्षणायोगादित्यतस्तयोर्लक्ष्यत्वाभावेन परिहरति केवलान्वयीति। अतएवेति.। यत एव पुरुषदोषाधीनं तद्दोषत्वम्. अतएव तस्यानित्यदोषत्वं साहजिकत्वे कादाचित्कत्वानुपपत्तेः। एवञ्च यत्र दोषताप्रयोजक वस्तुतो हेतौ तत्रानित्यदोषत्वमपि,

स्थितायाः सद्धेतुत्वाज्ञानस्य पुरुषदोषतायाः परामर्शेऽसङ्गतिस्तस्यासाधारण्यादेरनित्यदोषतायामनुपष्टम्भकत्वादतस्तत्परामर्शनीयं व्याचष्टे "अत एवे"ति "पुरुषदोषाधीनं" पुरुषस्य "हेतुमति" पक्षे च साध्यसाध्याभावानिश्चयसाध्य* तदभावव्याप्यवत्ताभ्रमाधीनं† "तद्दोषत्वं" हेतोरसाधारण्यसत्प्रतिपक्षरूपदोषत्वं "तस्य" असाधारण्यस्य सत्प्रतिपक्षस्य च "अनित्यदोषत्वं" दशाविशेष एव हेतोर्दुष्टतासम्पादकत्वं "साहजिकत्वे" तादृशपुरुषदोषविरहदशायामपि हेतोर्दुष्टतासम्पादकत्वे "कादाचित्कत्वं" कदाचिदेव हेतोर्दुष्टता सम्पादकत्वं एतावता अयं घट एतत्वादित्यादौ दशाविशेषे पुरुषदोषाधीनदुष्टत्वशङ्काया अनिवृत्तेस्तन्निवृत्त्यर्थं अन्यथेत्यादिग्रन्थसङ्गमनाय च अभिप्रायं पूरयति "एवञ्चेति" "दोषताप्रयोजकं" निश्चितसाध्य-

* हेतुमतिसाध्यतदभावानिश्चयः। पक्षे च साध्यतदभाव व्याप्यवत्ता निश्चयः इति यथा संख्यमन्वयः॥

† ख० साध्यतदभावानिश्चय साध्याभाव व्याप्यवत्ताभ्रमाधीनं।

यत्र पुरुषस्य तद्भ्रमो न तत्र तदपि, भ्रममात्राद्दुष्टत्वेऽतिप्रसङ्ग-माह अन्यथेति केचित्। परे तु अयं घटः एतत्वादित्यादाव-व्याप्तिः। साध्यसन्देहप्रयोजकं हि तस्य साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वं नत्वेकस्य धर्मस्य तदुभयव्यावृत्तत्वं सम्भवति असाधारण्यन्तु तस्य पक्षमात्रवृत्तितया अतस्तस्यालक्ष्यतयोत्तरयति अयं घट इत्यादि। एवञ्चावृत्ति गगनादिकमेवासाधारणं पक्षवृत्तित्वभ्रमदशायाञ्चा-

वद्व्यावृत्तत्वादिकं "हेतौ" तिष्ठतीति शेषः "तत्रानित्यदोषत्वमपि" तत्रैव अनित्यदोषत्वं, भ्रमो दोषताप्रयोजकरूपस्य अन्यथापदार्थं व्याचष्टे "भ्रममात्रा"दिति तादृशरूपभ्रमादित्यर्थः। "केचि"-दित्यस्वरससूचनाय स च निश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वस्य संशय-प्रयोजकताया अग्रे खण्डनीयत्वात् असाधारण्यादेः पुरुषदोषा-धीनतायाः प्रकृतानुपयोगितया मूलानुक्ततया च अतएवेत्यत्र इदम्पदेन तत्परामर्शे सन्दर्भविरोधाच्च "तस्य" "असाधारणस्य", "धर्मस्य" वृत्तिमतः। ननु तादृशहेतोः संशयप्रयोजकरूपशून्यत्वे-ऽसाधारण्यमेव कथं वीजाभावादित्यत आह "असाधारण्यन्त्वि"ति "अतः" इत्याशङ्कातः नन्वयं घट एतत्वादित्यादेरिव तुल्ययुक्त्या शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादेरपि सद्धेतुत्वमेव, शब्दोनित्यः शब्द-त्वादिकमपि विरुद्धमेव सत्वसाधारणं साध्याभाववद्व्यावृत्तत्वाभावा-दित्युदाहरणाभावादसाधारणहेत्वाभासस्यैवाप्रसिद्धिरित्यत आह एवञ्चेति "अवृत्तीति" वृत्तिमतः साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वासम्भवा-दितिभावः। ननु पक्षधर्मताज्ञानविरहादेव गगनादिहेतुकस्थले-

साधारण्यस्यासङ्करः । न चोभयव्यावृत्तत्ववृत्तिमत्त्वयोः स्वरूपतो विरोधः, निश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वस्य न सन्देहप्रयोजकं, तथा सति तुल्यन्यायतया निश्चितसाध्यतदभाववद्वृत्तित्वस्यापि तथात्वे

ऽनुमित्यनुत्पादनिर्व्वाहादसाधारण्यज्ञानस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वमेव नास्तीति कथं तस्य हेत्वाभासतेत्यत आह "पक्षवृत्तित्वेति" "असङ्करः"* इतरानधीनानुत्पादप्रयोजकज्ञानविषयत्वं। ननूभयव्यावृत्तत्वस्य वृत्तिमत्त्वविरुद्धतया तदुभयज्ञानस्य नैकदासम्भवः, मिथः प्रतिबन्धकत्वात् न चैवं पक्षधर्म्मताज्ञानाभावसम्पादकतयैव तस्य हेत्वाभासत्वं निष्प्रत्यूहमितिवाच्यं तथा सति असिद्धावेवान्तर्भावेन सव्यभिचारत्वानुपपत्तेः अतआह "न चोभयेति" "स्वरूपतो विरोधः" परस्पराभावव्याप्यत्वाविशेषितयोः परस्परज्ञानप्रतिबन्धकीभूतज्ञानविषयत्वं वास्तवविरुद्धविषयकस्यापि ज्ञानस्य विरोधाविषयकस्याप्रतिबन्धकत्वादितिभावः, ननु निश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वरूपसंशयप्रयोजकधर्मस्योक्तहेतौ सत्त्वात् कथं तत्राव्याप्तिशङ्का कथं वा अलक्ष्यत्वाभ्युपगमेन तत्परीहार इत्यत आह "निश्चितेति" साध्यतदभावनिश्चयविषयीभूतधर्म्मिव्यावृत्तत्वं न साध्यसन्देहजनकतावच्छेदकविषयतावच्छेदकमित्यर्थः "निश्चितसाध्यतदभाववद्वृत्तित्वस्य" साध्यतदभावनिश्चयविषयवृत्तित्वस्य "तथात्वे" संशयप्रयोजकत्वे "वह्नौ" वह्न्यधिकरणवृत्तितया निश्चिते धूमादौ, धर्म्मिवृत्तित्वयद्दशापर्य्यन्तानुधावनं संशयजनकज्ञानस्य विशेषण-

* ख०, असङ्करानधीनानुत्पादप्रयोजकज्ञानविषयत्वं ।

सद्धेतौ बाधादिज्ञाने हेत्वाभासाधिक्यापत्तिः। न च प्रमेयत्वेनाभेदानुमाने शब्दोऽनित्यः शब्दाकाशान्यतरत्वादित्यत्र च साधारणेऽव्याप्तिः तयोः साध्यवद्वृत्तित्वेन विरुद्धत्वादिति चेत्। न। एतद्ज्ञानेऽपि साधारण्यादिप्रत्येकस्य ज्ञानादुद्भावनाच्च स्वपरानुमिति प्रतिबन्धात्, उद्भावितानिर्व्वाहार्थं साधारणादेरवश्योद्भाव्यत्वेन तस्यैव दोषत्वाच्च। एतेन पक्षवृत्तित्वे सत्यनुमितिविरोधिसम्बन्धाव्यावृत्तिरनैकान्तिकः सपक्षविपक्षवृत्तित्वमुभयव्यावृत्तत्वमनुपसंहारित्वञ्चानुमितिविरोधि, तत्सम्बन्धः प्रत्येकमस्ति, विरुद्धोऽप्यनेन रूपेण सव्यभिचार एव, उपाधेश्च न सङ्कर इति वक्ष्यत इति निरस्तम्।

सद्धेतावपि साध्याभाववत्त्वभ्रमविषयवृत्तित्वग्रहदशायामतिप्रसङ्गात्। न च तादृशनिश्चयविषयस्य धर्म्मिणो वास्तवं साध्याभावादिमत्त्वमपि तन्त्रं, मानाभावात्, किन्तु सन्देहजनकतावच्छेदकरूपस्य विशेषणत्वे

विधयालक्षणघटकत्वेऽप्यतिव्याप्तिः सम्भवतीत्यभिप्रायेण, वस्तुतो यदा हेतुमति साध्याभावभ्रमो न वर्त्तते तदा हेतौ तदधिकरणवृत्तित्वापरेऽप्यतिव्याप्तिःसम्भवति। तादृशज्ञानस्योपलक्षणत्वादिति ध्येयं। "तादृशे"ति साध्यतदभावविषयकेत्यर्थः "तन्त्रं" संशयप्रयोजकरूपघटकं, "सन्देहजनकतावच्छेदकस्य" जनकतावच्छेदकप्रकार-

व्यभिचारिणि रासभादौ महानसादिवृत्तिताद्दशायामव्याप्तिः, उप-
लक्षणत्वे असाधारण्योत्तीर्णताद्दशायामतिव्याप्तिः असाधारणप्रक-

---

तावच्छेदकस्य "विशेषणत्वे" धर्मिविशेषणतया दुष्टादिपदप्रति
पाद्यत्वे महानसादिवृत्तिताद्दशायामव्याप्तिः तत्कालान्तर्भावेना-
दुष्टत्वव्यवहारापत्तिः, तदानीं साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावस्य तत्रा-
क्षतत्वात् तादृशव्यवहारविषयस्यावाधितत्वादिति भावः। न च
द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय साध्यसन्देहजनक-
तावच्छेदकप्रकारकतावच्छेदकतावच्छेदकधर्मवत् प्रकृतहेतुतावच्छे-
दकत्वमेव व्यभिचारपदार्थो वाच्यः साधारणस्थले च तादृशो धर्मः
साध्यतदभाववृत्तितावच्छेदकत्वमेव तद्विशिष्टहेतुतावच्छेदकाव-
च्छिन्नहेतुमत्ताज्ञानस्यापि सन्देहजनकतोपगमात् एवञ्च रास-
भादेर्महानसादिवृत्तिताद्दशायां वह्न्यभाववद्वृत्तित्वविरहेऽपि तद
वच्छेदकरासभत्वादिमत्त्वेन तादृशव्यभिचाराभावो नास्ति इति
कथमुक्तव्यवहारापत्तिरिति वाच्यं एवमप्यनित्यधर्मस्य हेतुताव-
च्छेदकत्वे तदसत्त्वदशायामापत्तितादवस्थ्यात् विशेषणत्वे काल
विशेषावच्छिन्नतया तदानीं दुष्ट इत्यादौ दुष्टादिपदप्रतिपाद्यत्वे
ऽव्याप्तिः तत्कालान्तर्भावेन दुष्टव्यवहारानुपपत्तिरिति तु नार्थः
साधारण्यस्य नित्यदोषतया कालविशेषान्तर्भावेन दुष्टत्वव्यवहारा-
जनकतायास्तदिष्टत्वात् "उपलक्षणत्वे" अत्यन्तायोगव्यवच्छेदपरि-
चायकतया दुष्टादिपदप्रतिपाद्यत्वे तादृशरूपात्यन्तायोगव्यवच्छेदस्य
दोषादिपदार्थत्वोपगम इति यावत् "असाधारण्योत्तीर्णताद्दशायां"

हेतुमति साध्यतदभावयोरन्यतरनिश्चयदशायां, तत्कालान्तर्भावे नातिव्याप्तिः कालान्तरीणासाधारण्यमादाय दुष्टत्वादिव्यवहारापत्तिः। इदं पुनरवधेयं शब्दोऽनित्यःशब्दत्वादित्यादौ पक्षतादशायां दुष्टत्वादिव्यवहारनियामकं यद्घटगगनादिव्यावृत्तत्वरूपमसाधारण्यं तच्छब्दादौ साध्यादिनिश्चयदशायामप्यक्षतमेवेति विशेषणत्वेऽप्येतद्दोषतादवस्थ्यं* संशयप्रयोजकत्वरूपस्य तथात्वेन न दोषादिपदप्रतिपाद्यता किन्तु साध्यतदभाववद्वृत्तित्वनिश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वस्वरूपेणैव† निश्चयघटितरूपावच्छिन्नपरवाक्याच्च कालविशेषो निश्चयांश एवान्वेति साध्यतदभावनिश्चयादौ खण्डशक्तिस्वीकारेणान्वयबलात् साध्यतदभावनिश्चयविषयवृत्तित्वसामान्याभावभिन्नस्यापि तत्कालीनतन्निश्चयविषयवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्य लाभः दोषादिपदानां एवं नानार्थत्वमिष्टमेवेति चेदुच्यते तदोपलक्षणत्वेऽपि नोक्तदोषावकाश इति। एवञ्च निश्चयाघटित साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वमेव संशयप्रयोजकं तदवच्छिन्नप्रकारकज्ञानस्य विशेषदर्शनतया संशयप्रतिबन्धकत्वेऽपि तत्कोटिविशिष्टबुद्धौ तत्कोटिमद्व्यावृत्तत्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानप्रतिबन्धकतायां विपरीतकोटिमद्व्यावृत्तत्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानस्योत्तेजकतया सत्प्रतिपक्षस्थल इव संशयनिर्व्वाहः तथाचायं घट एतत्वादित्यादौ

* संशयजनकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणरूपवत्त्वेनेर्थः।

† विभाजकमात्रमुक्तानुगतरूपं एवञ्च साधारण्यमुपलक्षणं असाधारण्यञ्च विशेषणमित्यत्राविरोधः।

रणसमयोस्तत्त्वेन भ्रमविषययोरनित्यदोषत्वं विशेषादर्शनदशायामनु-
मित्यनुत्पादप्रयोजकत्वं न तु वास्तव हेतुदोषत्वम्, अन्यथानुमि-
त्यनुत्पादप्रयोजकज्ञानविषयतामात्रेण वास्तवहेतुदोषत्वे .इत्याहुः ।

साध्यतदभाववद्वावृत्तित्वस्यासत्त्वेनाव्याप्त्याशङ्कायां अलक्ष्यत्वाभ्युपगमेन
तत्परिहारस्य च नासङ्गतिरिति समुदिततात्पर्य्यार्थः । संशय
प्रयोजकरूपस्य इदानीमुपलक्षणविधयैव दुष्टव्यवहारनियामकं अतो
राभसादौ महानसादिवृत्तितादशायां नाव्याप्तिः । असाधारणस्य
हेतुः सर्व्वदैव तथेति नातिप्रसङ्गोऽपीति ध्येयं । अदुष्टहेतो-
र्व्वास्तवासाधारणप्रकरणसमत्वाभावात् "असाधारणप्रकरणसमयो"-
रिति व्याचष्टे असाधारणेति भ्रमविषयस्य नव्यमते दोषत्वाभावाद-
नित्यदोषत्वमिति व्याचष्टे "विशेषेति" "प्रयोजकत्वं" प्रयोजकज्ञान
विषयत्वं अत एवेत्यत्र इदमपदार्थस्य सद्धेतोः सर्व्वदा अदुष्टत्वस्य
भ्रमविषयस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकतायामनुपष्टम्भकतया तदुपष्टम्भ
पूरयति "नत्विति" तथाच यत एव सद्धेतुः सर्व्वदैव तथा न तु
कदाचिदपि दुष्टलक्षणलक्ष्यः अतएव तत्स्थलीयानुमितिविरोधी
यो भ्रमरूपो ग्रहस्तस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वेऽपि तद्विषयो न
हेतुदोषः भ्रमदशायां सद्धेतोर्दुष्टत्वे तु भ्रमविषयस्य दोषत्वमावश्यकं
स्यादित्यत एवेत्यादिमूलस्य पर्य्यवसितोऽर्थः । ननु भ्रमस्यानुमित्य
नुत्पादप्रयोजकत्वे तद्विषयस्य दोषत्वमपीष्यत एवेति भ्रमविषयो
न दोष इत्येवासिद्धमित्याशङ्कायामन्यथेत्यादि मूलावतारात्तादृश-
शङ्कोद्धारं स्फुटीचिकीर्षुरन्यथापदं व्याचष्टे "अन्यथेति" मूले

अनवगतसाध्यसहचारत्वे सति अवगतसाध्याभावसहचारतया विरु-
द्धत्वमेव तयोरिति । इदञ्चाभ्युपगमवादेन । वस्तुतो यथोपवर्णित-

वाधादिज्ञान इति पक्षविशेष्यकसाध्याभावादिभ्रमदशायामित्यर्थः
हेत्वाभासाधिक्यापत्तिः अतिरिक्तहेत्वाभासस्वीकारापत्तिः बाधा-
देर्नित्यदोषतायाः सर्व्ववादिसिद्धतया भ्रमविषयस्य तदन्तर्भावा-
सम्भवादितिभावः । अभेदे साध्ये प्रमेयत्वस्य अनित्यत्वे साध्ये
शब्दाकाशान्यतरत्वस्य च वास्तवसाध्यवद्वृत्तित्वविरहेण विरुद्धत्वा-
सम्भवात्प्राचीनमताभिप्रायकतया तयोर्विरुद्धत्वोक्तिमुपपादयति
दीधितौ "अनवगते"ति एवञ्च साध्यवद्वृत्तित्वेनेतिमूलस्य साध्य-
वद्वृत्तितया अनवगतत्वेनेत्यर्थः तादृशस्थले पक्षतादशायां हेतौ
साध्यतदभावोभयसहचारस्याशक्यनिर्णयत्वेऽपि कालान्तरीणनिर्णय-
विषयवास्तवतदुभयसहचारमादाय लक्षणगमनसम्भवादलक्ष्यतया-
ऽव्याप्तिपरिहारो न घटते इत्यत आह "अभ्युपगमवादे"नेति
संशयजनकपक्षधर्म्मताज्ञानस्य विशेषणविधयालक्षणघटकत्वमभ्युपग-
म्येत्यर्थः । यथाश्रुतलक्षणे व्याप्त्यादि ग्रहदशायां सद्धेतावतिव्याप्ति-
वारणाय तादृशज्ञानं विशेषणविधयैव निवेशनीयं तादृशज्ञान-
दशायामतिप्रसङ्गस्यास्त्येव तत्र तादृशज्ञानविरहदशायाञ्चागत्या
साधारणस्य सव्यभिचारत्वं सोपगन्तव्यमेवेत्यतो यथोपवर्णितेति
यथा व्याख्यातेत्यर्थकं अनुमितिविरोधिज्ञानाविषयस्यापि हेत्वा-
भासविभाजकत्वे क्षतिविरहादेतदज्ञानेऽपीत्यादिनोक्तविभाजक-
-धर्म्मज्ञानस्यानुमित्यविरोधित्वकथनमकिञ्चित्करमित्यभिप्रायोपवर्ण-

लक्षणस्य न तत्राव्याप्तिरिति ध्येयम्। यद्रूपज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं तदेव विभाजकम्, अन्यथा अतिप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्य दूषयति नैत-

नेन निराकुरुते "यद्रूपज्ञान"मिति यद्रूपावच्छिन्नविषयकज्ञानमित्यर्थः "तदेव" तद्रूपावच्छिन्नमेव एतेन निरुक्तपक्षधर्मताज्ञानविषयतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्यैव विभाजकतया साधारण्यादिरूपतादृशधर्मविषयकज्ञानस्य चानुमितिविरोधितया तादृशनियमोपगमेऽपि तथाविधधर्मस्य न विभाजकतानुपपत्तिरित्यपि परास्तम्। साधारण्यत्वादिनैव साधारण्यादिज्ञानस्य विरोधितया तादृशपक्ष धर्मताज्ञानविषयतावच्छेदकत्वेन तस्य विभाजकत्वानुपपत्तेः एवञ्च एतद्ज्ञानेऽपीतिमूलस्य निरुक्तविभाजकतावच्छेदकावच्छिन्नाज्ञानेऽपीति "साधारण्यादिप्रत्येकस्ये"त्यस्य साधारण्यत्वादिरूपप्रत्येकरूपावच्छिन्नस्येत्यर्थः इत्यवधेयम्। अन्यथा तादृशरूपावच्छिन्नस्यापि विभाजकत्वेऽतिप्रसङ्गः अनुमितिकारणीभूतज्ञानविरोधि धर्मवत्त्वादिना अन्यतरधर्मवत्त्वादिना वा सव्यभिचारविरुद्धादीनामैक्यप्रसङ्गः मूले प्रतिबन्धादित्यस्य निरुक्तसामान्यधर्मवत्ताज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादितिशेषः तस्यैव दोषत्वादित्यस्य प्रत्येक धर्मस्यैव विरोधित्वादित्यर्थः तच्चायं हेतुरिति त न सत् दोषत्वाच्चेति चकारासङ्गतेः तस्यैव दोषत्वादित्यस्य प्रथमं तस्यैव दोषतया उद्भावयितुमुचितत्वात् नत्वननुगतधर्मस्येत्यर्थः एवञ्च दोषविधया यादृशधर्म्म उद्भाव्यते स एव विभाजक उक्ताननुगतधर्मस्य चानुद्भावनीयतया न तथात्वमितिहृदयम्॥

दिति। वस्तुतस्तु उपस्थापकत्वादिज्ञानमनुमितेरजनकस्य वा न प्रतिबन्धकं विरोधिविषयकत्वाभावात् एवमुत्तरत्रापि। पक्षवृत्तित्वे

ननु तद्‌ज्ञानदशायां अन्यज्ञानादनुमितिप्रतिबन्धकस्य तज्ज्ञानीयानुमित्यविरोधितावीजत्वं मणिकृताभिहितं न तद्घटते तथा सति सत्प्रतिपक्षादिज्ञानस्यानुमितिविरोधितया बाधादिज्ञानस्याप्यतथात्वापत्तेः अथ तद्वीजमाह "वस्तुतस्त्वि"ति "उपस्थापकत्वादौ"ति कोटिद्वयोपस्थापकज्ञानविषयत्वादौत्यर्थः आदिपदात् स्वयं निष्कर्षिततादृशज्ञानविषयतावच्छेदकरूपवत्त्वपरिग्रहः "विरोधिविषयकत्वाभावात्" ग्राह्यनिरूपितप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नतद्व्याप्यत्वावच्छिन्नविषयत्वाभावात् इदन्त्ववधेयं मूले प्रतिबन्धादित्यनन्तर मानाभावेन निरुक्तधर्म्मज्ञानस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वादिति शेषः एवञ्च प्रत्येकज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं नानुगतधर्म्मस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वसम्पादकतया मूलेऽभिहितं किन्तु तथात्वेन प्रमाणाभावे कथिते अनन्तरं ननु प्रत्येकं नानाधर्म्मज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वकल्पनापेक्षया विरोध्यविषयकस्यापि अनुगतधर्म्मज्ञानस्यैकस्य तथात्वं विशेषदर्शिनां साधारणादिहेतुकानुमितिवारणाय कल्पयितुमुचितमित्याशङ्कावतारात् तत्परिजिहीर्षया प्रत्येकज्ञानस्यावश्यावश्यकल्पनीयप्रतिबन्धकताकत्वं दोषत्वादित्यन्तेनाभिहितमिति। एवमीदृशयुक्तेरुत्तरत्रापि निर्व्वक्ष्यमाणानुगतधर्म्मान्तरेऽपि अनुमितिविरोधिज्ञानाविषयत्वं बोध्यमिति शेषः। विरोधिपदस्य प्रतिबन्धकतार्थत्वेऽसङ्गतिः साधारण्यादेरतथात्वादतो व्याचष्टे

एतदज्ञाने ज्ञानेऽपि वा आवश्यकप्रत्येकज्ञानस्य दोष-
त्वात् असाधकतानुमितौ व्यर्थविशेषणत्वाच्च । अतएव
साध्याव्याप्यत्वे सति साध्याभावाव्याप्यहेत्वाभासत्वं

सतीति । विरोधित्वं विरोधिज्ञानविषयत्वम् अव्यावृत्तिपदम्
अत्यन्तायोगव्यवच्छेदार्थकम्. तेन संयोगसम्बन्धेन व्यभिचारिणि
द्रव्ये हेतौ व्यभिचाराभावदशायां नाप्रसङ्गः । साध्यवद्वृत्तिस्तु
नासाधारण इति हृदयम् । अपक्षधर्मधूमादिवारणाय सत्यन्तं ।

"विरोधित्व"मिति "विरोधिज्ञाने"ति प्रतिबन्धकीभूतज्ञानेत्यर्थः
अनुमितिविरोधिसम्बन्धनिवेशेनैवोपपत्तावव्यावृत्तिपदमनर्थकमित्या
शङ्कानिराचिकीर्षुरस्य व्यभिचारिणि साध्याभाववद्वृत्तित्वादि-
विरहदशायामव्याप्तिवारकतया सार्थकतामुपपादनाय व्याचष्टे
"अव्यावृत्तीति" अत्यन्तायोगः प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नो-
ऽभावः । नाप्रसङ्ग इति रासभादौ महानसादिवृत्तिता दशायां
वह्न्यभाववद्वृत्तित्वसत्त्वेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नतदभावस्य
तत्रासत्त्वेन तद्व्यवच्छेदकस्य तदानीमपि सत्त्वादितिभावः । नन्वेवं
शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यसाधारण्योत्तीर्णतादशायामतिप्रसङ्ग इत्यत
आह "साध्यवद्वृत्तिस्त्विति" "नासाधारण"इति निश्चयागर्भितस्य
साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वस्यैवासाधारण्यपदार्थत्वादिति शेषः तथाचो-
क्तस्थले तत्र कदाचिदप्यसाधारण्यस्य सत्त्वान्नातिप्रसङ्ग इतिभावः ।
बाधादिवारणाय विवक्षणीयस्य पक्षे साध्यवैशिष्ट्याग्रहविरोधित्वस्य

साध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति साध्याभाववन्मात्रवृत्त्य-न्यत्वं वेति परास्तम्, व्यर्थविशेषणत्वात् प्रथमं हेत्वा-भासत्वाज्ञानाच्च। गगनमनित्यं शब्दाश्रयत्वादित्यादि-बाधविरुद्धसङ्कीर्णासाधारणाव्याप्तिरिति कश्चित्। नापि सपक्षविपक्षगतसर्व्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तान्यतरत्वं, व्यर्थ-

पक्षः सन्दिग्धसाध्यो धर्म्मी। विशिष्टहेतौ तद्वृत्तित्वग्रहाविरोधित्वञ्च तदर्थः। तथाच पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्षे साध्यतावच्छेदकरूपेण

लाभाय पक्षपदं व्याचष्टे "पक्ष" इति सन्दिग्धसाध्यः सन्दिग्धसाध्य-विशिष्टः धर्म्मी पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नः विशिष्टहेतौ हेतुतावच्छेद-कावच्छिन्नहेतौ "तद्वृत्तित्वे"ति तादृशसाध्यविशिष्टपक्षतावच्छेदका-वच्छिन्नपक्षवृत्तित्वेति तादृशसाध्यविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्न-पक्षवृत्तित्वेत्यर्थं। पक्षवृत्तित्वार्थकं वैशिष्ठ्यञ्च वैज्ञानिकं तेन बाधा-दिसङ्करस्थले साध्यादिविशिष्टपक्षाप्रसिद्धावपि न क्षतिः बाधा-दिज्ञानस्य साध्यविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयकज्ञानवि-रोधित्वाच्च बाधादिकमादाय ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादावति-व्याप्तिरितिभावः। अत्र साध्यवदवृत्तित्वरूपासाधारण्यस्यासंग्रहः तज्ज्ञानदशायां हेतौ साध्यविशिष्टपक्षवृत्तित्वग्रहानुदयात् एवञ्च साध्यांशे संशयत्वविशेषणमफलं इत्यतस्तत्परित्यज्य निष्कृष्टार्थमाह "तथाचे"ति "पक्षतावच्छेदके"ति पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्ष-विशेष्यतानिरूपिता या साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारता या च

विशेषणत्वात् अनुपसंहार्य्यव्याप्तेश्च। किञ्च पक्षाति-रिक्तसाध्यवतः सपक्षत्वे प्रमेयत्वेनाभेदसाधनेऽनुपसं-हार्य्येऽव्याप्तिः पक्षातिरिक्तसाध्यवतोऽप्रसिद्धेः साध्यवतः सपक्षत्वे विवक्षितेऽप्रसिद्धिः, वृत्तिमतो धर्म्मस्य साध्य-वद्विपक्षान्यतरवृत्तित्वनियमात्।

तादृशी हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुप्रकारता तन्निरूपकलौकिक-सन्निकर्षाद्यजन्यज्ञानाविरोधित्वस्य लाभादित्यर्थः। तादृशज्ञाना-विरोधित्वञ्च न तादृशज्ञानसामान्यनिरूपितप्रतिबन्धकतानति-रिक्तवृत्तिविषयितानिरूपकत्वं हेतुमन्निष्ठसाध्याभावादिरूपव्यभि-चारस्यापि पक्षनिष्ठसाध्याभावत्वादिना बुद्धेस्तादृशज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकत्वात्तादृशविषयितानिरूपकत्वेनासम्भवप्रसङ्गात्। किञ्च तादृशविषयतानिरूपकतानवच्छेदकधर्म्मवत्त्वं तदनवच्छेदकत्वञ्च तदवच्छेदकतापर्य्याप्त्यनधिकरणत्वं तेन हेतुमन्निष्ठसाध्याभावत्वा-देस्तादृशप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयतानिरूपकतावच्छेदक-पक्षनिष्ठसाध्याभावत्वादितोऽनतिरिक्तत्वेऽपि न क्षतिः। बाधादि-निष्ठानामनुमितिविरोधितानवच्छेदकधर्म्माणां तादृशविषयिता-निरूपकतानवच्छेदकत्वेऽपि तादृशविषयितानिरूपकतानवच्छेद-कीभूतानुमितिविरोधितावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वस्य समुदायार्थ-लाभान्नातिप्रसङ्गः तादृशयत्किञ्चिज्ज्ञानं यादृशरूपावच्छिन्नविषयक-निश्चयसामान्यप्रतिबध्यं तादृशो योऽनुमितिविरोधितावच्छेदको धर्म्मस्तदवच्छिन्नत्वं वा समुदायार्थः। वस्तुतस्तु निरुक्ततादृश-

नापि पक्षातिरिक्तसाध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति पक्षातिरिक्तसाध्याभाववन्मात्रवृत्तिभिन्नत्वम्, अनुपसंहार्य्यव्याप्तेः धूमादावतिव्याप्तेश्च तस्य पक्ष एव साध्यवति वृत्तेः।

साध्यस्य हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतोर्व्वा यज्ज्ञानं तद्विरोधित्वस्य लाभात् पक्षसाध्यसाधनाप्रसिद्धिस्वरूपासिद्धिबाधप्रतिरोधानां

ज्ञानाविरोधित्वं अनुमितिविरोधिनि तादृशज्ञानविरोधितानवच्छेदकत्वं वा अनुमितिविरोधितावच्छेदके न विशेषणीयं परन्तु अनुमितिविरोधिताघटकानुमितिनिष्ठप्रतिबध्यतायामेव तादृशज्ञानत्वन्यूनवृत्तित्वं निवेशनीयं लाघवात् बाधादिज्ञाननिरूपितप्रतिबध्यतानाञ्च तादृशसकलज्ञानसाधारणतया न तादृशज्ञानत्वन्यूनवृत्तित्वमतोनातिप्रसङ्गः व्यभिचारज्ञानप्रतिबध्यत्वञ्च तन्न्यूनवृत्त्येव व्याप्यविषयकतादृशज्ञानावृत्तित्वात् अग्रेऽपि सर्व्वत्र तादृशदिशा निष्कर्षणीयमिति' अत्र च द्रव्यत्वाभाववदवृत्ति मेयत्वं द्रव्यं मेयत्वादित्यादौ व्यभिचारो ऽसिद्धिमध्य एव निवेशित इति हृदयम्। पक्षसाध्यसाधनानां अप्रसिद्ध्या समसन्वयः

' रा०, अत्र च यत्र प्रकृतपक्षे व्यभिचाराभावो निविष्टस्तत्र व्यभिचारोऽसिद्धिमध्य एव निवेशित इति हृदयम्।

निरासोऽसिद्धिसङ्कीर्णसंग्रहस्तु । विरोधोऽपि फलतः प्रतिरोध एव ।

"निरास" इति तेषां ज्ञानस्य यथोक्तज्ञानप्रतिबन्धकत्वादिति-
भावः । "असिद्धिसङ्कीर्ण" इदादौ धूमादिसाधने वह्न्यादिहेतु
स्तत्संग्रहः तत्र यथाश्रुतपक्षवृत्तित्वासत्त्वेऽपि यथोक्तज्ञानाविरोधि
साध्याभाववद्वृत्तित्वाद्युपादाय लक्षणसमन्वयसम्भवादिति भावः ननु
विरोधोऽपि यथोक्तज्ञानाविरोधी अनुमितिविरोधी चेत्यति-
प्रसङ्गः । न च विरुद्धो हेतुः साध्यवद्व्यावृत्ततया असाधारण
एवेति न तत्र सव्यभिचारलक्षणातिव्याप्तिप्रसक्तिरिति वाच्यं यथोक्त-
ज्ञानाविरोधित्वविशिष्टानुमितिविरोधित्वस्य विरोधसाधारण्ये तस्य
व्यभिचारपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वासम्भवात् तदवच्छिन्नवतः सव्यभि-
चारपदार्थत्वे तत्पदस्य पारिभाषिकत्वापत्तेः सव्यभिचारलक्षणाति-
व्याप्त्याशङ्कापरिहारत्वादत आह "विरोधोऽपी"ति "फलतः"
तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानविधया अनुमितिप्रतिबन्धरूपफलप्रयोजक
ज्ञानविषयत्वेन "प्रतिरोधः" प्रतिरोधतुल्य एव तथाच पक्षे साध्य
वत्ताज्ञानविरोधित्वान्न तत्रातिप्रसङ्ग इति शेषः पक्षवृत्तित्वे सति
साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं विरोधः तादृशाभावप्रति-
योगित्वञ्च साध्याभावस्य व्यतिरेकव्याप्तिरिति तज्ज्ञानं तदभाव-
व्याप्यवत्ताज्ञानविधया पक्षे साध्यवत्ताज्ञानं विरुणद्धीतिहृदयम् ।
साध्यासामानाधिकरण्यस्यैव चिन्तामणिकारमते विरोधतया तस्य
पक्षे साध्यवत्ताज्ञानाविरोधितयाऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैव इत्यतस्तन्मता-

नापि पक्षवृत्तित्वे विरुद्धान्यत्वे च सत्यनुमित्यौप-थिकसम्बन्धशून्यत्वं व्यर्थविशेषणत्वात्। एतेनानुगतं सर्व्वमेव लक्षणं प्रत्युक्तं, प्रत्येकमेव दूषणत्वात्। उद्भावने वादिनिवृत्तेश्च।

इति श्रीमद्गङ्गेशोपाध्यायविरचिते तत्त्वचिन्तामणौ अनु-मानाख्यद्वितीयखण्डे सव्यभिचारपूर्व्वपक्षः॥

तदन्यत्वेन वा विरोधि विशेषणीयम्। वक्ष्यते च सिद्धान्ते "विरु-द्धान्ये"ति हेतुसाध्यसामानाधिकरण्यग्रहाविरोध्यर्थकम्। सम्बन्धपद-

भिप्रायेण तद्वारणाय प्रकारान्तरमनुसरति "तदन्यत्वेन"वेति विरोधान्यत्वेन वेत्यर्थः "विरोधि" अनुमितिविरोधि, अथैतन्मते किमसाधारण्यं न तावत् पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकीभूताभाव-प्रतियोगित्वं तज्ज्ञानस्य पक्षे साध्यवत्ताज्ञानं प्रति तदभावव्याप्य-वत्ताज्ञानमुद्रया विरोधित्वेन सत्यन्तार्थविरहात् नापि निश्चित-साध्यवद्व्यावृत्तत्वं तज्ज्ञानस्यानुमितौ तत्कारणीभूतज्ञाने वा प्रति-बन्धकताविरहेण हेत्वाभाससामान्यलक्षणस्यैतल्लक्षणस्य च तत्सा-धारण्यविरहात् अनुमितिकारणीभूतसाध्यसामानाधिकरण्यज्ञानं प्रति साध्यवद्व्यक्तिविशेषावृत्तित्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् यथाकथञ्चित् प्रतिबन्धकत्वे साध्यसामानाधिकरण्यग्रहविरोधित्वरूपविरोधान्यत्वस्य

तत्रासत्वेन प्रकृतलक्षणस्य तत्साधारण्यासम्भवात् नापि पक्षवृत्तित्वा-विशेषितं साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं तज्ज्ञानस्याप्यनुमितौ तज्जनकज्ञाने चाविरोधित्वात् यदि च पक्षधर्म्मिकप्रकृतहेतुमत्ता-ज्ञानसहकृत प्रकृतहेतुनिष्ठसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञान-मनुमितिं प्रतिबध्नाति स्थाणुत्वाभावव्याप्यकरादि, करादिमांश्चायं इत्यादिज्ञानद्वयदशायामपि अयं स्थाणुरित्यादिज्ञानानुदयात् धर्म्मिविशेष्यकतद्वत्ताज्ञानविशिष्टतद्धर्म्मिकयाह्याभावव्याप्यत्वनिश्चय-त्वेनैव तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमित्युच्यते तदा तादृशधर्म्मस्य पक्षे साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वात् सत्यन्तार्थविरह इति । अत्र केचित् पक्षवृत्तित्वविशेषितं साध्यव्यापकीभूताभाव-प्रतियोगित्वमेवासाधारण्यं सत्यन्तदले च विरोधिताघटकप्रति-बन्धकतायां तादृशासाधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्नत्वविशेषणं प्रक्षिप्य तत्साधारण्यं प्रकृतलक्षणस्योपपादनीयमित्याहुः परे तु हेतुनिष्ठं साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमेवासाधारण्यं तद्वि-षयकत्वस्य पक्षधर्म्मिकहेतुमत्ताज्ञानविरहकालीनानुमित्यप्रति-बन्धकज्ञानसाधारणतया अनुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वेऽपि पक्षधर्म्मिकहेतुमत्तानिश्चयविशिष्ट यादृश विशिष्टविषयकनिश्चयत्व-मनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशत्वस्य सामान्यलक्षणे अत्र च विवक्षणीयतया सामान्यलक्षणस्य प्रकृतलक्षणविशेष्यदलस्य च तत्साधारण्यनिर्व्वाहः । पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यताव-च्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ताज्ञानाविरोधित्वस्य च तादृश यत्किञ्चिज्-ज्ञानं यादृशधर्म्मावच्छिन्नविषयकनिश्चयसामान्यप्रतिबध्यं तादृशधर्म्म-

वत्त्वरूपस्य शरीरे निश्चयांशे पक्षधर्म्मिकहेतुमत्तानिश्चयः निशिष्यानिवेशात् तादृशनिश्चयविरहकालीनहेतुनिष्ठसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वविषयकनिश्चयस्यापि तद्विषयकनिश्चयसामान्यान्तर्गतत्वेन पक्षे साध्यवत्ताज्ञानस्य च तदप्रतिबध्यतया तद्वत्त्वस्याप्येतत् साधारण्योपपत्तिरित्याहुः। वस्तुतस्तु यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं अनुमितिप्रतिबन्धकताशून्यपक्षधर्म्मिकहेतुमत्तानिश्चयकालीन*ज्ञानावृत्ति तद्वत्त्वमेव विवक्षणीयं अथवा स्वव्यापकतत्कत्वरूपानतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशे यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापकः पक्षधर्म्मताज्ञानकालीनत्वानुमित्यप्रतिबन्धकत्वोभयाभावस्तद्वत्त्वमेव†

* हेतुमत्ताविषयकनिश्चयावृत्तित्वनिवेशेनैव सामञ्जस्ये कृतं कालीनत्वनिवेशेनेति, सत्यं; पर्व्वतो द्रव्यं वह्न्यभावव्याप्यादित्यत्र दोषवारणाय कालीनत्वनिवेश इति तन्न तत्रापि विशिष्टान्तराघटितत्वं नास्तीति पूर्व्वपक्षं सुदृढं वस्तुतस्तु यथा श्रुताभिप्रायेणेदं व्यावृत्तिप्रदर्शनम् ॥

† अत्र तादृशप्रतिबन्धकताशून्यपक्षधर्म्मिकहेतुमत्ताविषयकनिश्चयावृत्तित्वमिति प्रथमकल्पे, द्वितीये च यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयत्व व्यापकः अनुमितिप्रतिबन्धकत्वपक्षधर्म्मताज्ञानविषयकत्वोभयाभाव इत्येवोच्यतां किं समवच्छिन्नकालीनत्वप्रवेशेन इति चेन्न पर्व्वतो द्रव्यत्ववान् वह्न्यभावव्याप्यादित्यादौ वह्निमत्पर्व्वतादावतिप्रसङ्गात् वह्निमान् पर्व्वतो वह्न्यभावव्याप्यवांश्चेत्यादिसमूहालम्बनादिज्ञानस्याहार्य्यतया अनाहार्य्यं यत् वह्न्यभावव्याप्यवान् पर्व्वत इत्याकारकं पक्षधर्म्मिकहेतुमत्ताविषयकं ज्ञानं तत्र वह्निमत्पर्व्वतविषयताया अवृत्तेः कालीनत्वनिवेशे च वह्न्यभावव्याप्यवत्ताबुद्धौ वह्निमत्ताबुद्धेरप्रतिबन्धकतया वह्न्यभावव्याप्यवत्तानिश्चयकालीनतत्पूर्व्वोत्पन्नवह्निमत्पर्व्वतनिश्चये वह्निमत्पर्व्वतत्वावच्छिन्नविषय-

तायां वृत्तित्वेन वह्न्यभावव्याप्यप्रकारकनिश्चयकालीनत्वानुमित्यप्रतिबन्धकत्वोभयोः सत्त्वेन च कल्पद्वये नातिप्रसङ्ग इति भावः। अथात्र ह्रदत्वादिसामानाधिकरण्येन वह्निसाध्यकजलादिहेतुकस्थले वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलरूपासाधारण्येऽव्याप्तिः सामानाधिकरण्येन हेतुमत्तानिश्चयकालीन तादृशासाधारण्यविषयकनिश्चये तादृशानुमिति प्रतिबन्धकत्वस्यासत्त्वात् न च सामानाधिकरण्येन साध्यकस्थलेऽप्यवच्छेदावच्छेदेन हेतुसत्ताज्ञानकालीनत्वं निवेश्य तादृशासाधारण्येऽव्याप्तिर्वारणीया इति वाच्यं सामानाधिकरण्येन हेतुतास्थले सामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षेऽतिव्याप्त्यापत्तेरवच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्तानिश्चयकालीनस्य तादृशहेत्वभावविषयकज्ञानस्याहार्य्यतया तत्कालीनज्ञानस्य धर्त्तुमशक्यतया तादृशज्ञानाकालीनज्ञानस्यैव यद्‌पदेन धर्त्तव्यतया तत्र तादृशहेतुमत्तानिश्चयकालीनत्वस्यासत्त्वादिति चेन्न असाधारण्याविषयकज्ञाननिष्ठपक्षधर्म्मिताज्ञानकालीनत्वानुमित्यप्रतिबन्धकत्वोभयाभावस्य विवक्षितत्वात्। न चासाधारण्याविषयकत्वानुमित्यप्रतिबन्धकत्वोभयाभावस्यैव सम्यक्त्वमिति वाच्यं धर्म्मिभेदेन वैयर्थ्याभावात्। न च घटवद्वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगि जलं वह्निमज्जलादित्यादौ सामानाधिकरण्येन वह्निसाध्यकस्थले सामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षेऽतिव्याप्तिः तादृशज्ञानस्यासाधारण्यविषयकत्वेन यथोक्तोभयाभावस्य सत्त्वादिति वाच्यं असाधारण्यविषयानन्तर्गतविषयताशालिज्ञाननिष्ठतादृशपक्षधर्म्मिकहेतुमत्तानिश्चयकालीनत्वघटितोभयाभावस्य विवक्षितत्वादिति।

अत्रेदं चिन्तनीयं ह्रदो वह्निमान जलादित्यादावसाधारण्येऽव्याप्तिर्वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगि जलं वह्निमदित्याकारकस्य तादृशजलांशे वह्नेर्भ्रमात्मकज्ञानस्य असाधारण्यविषयतानन्तर्गतविषयतावत्त्वेन तादृशोभयाभावस्य तत्रासत्त्वादिति।

अत्र केचित् सर्व्वत्रैव पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तानिश्चयकालीनत्वघटितोभयाभाववत्त्वमेव निवेश्यं सामानाधिकरण्येन हेतुतास्थले

सामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षे ऽतिव्याप्तिवारणाय यद्रूपावच्छिन्नविषयतायां ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वासाधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्नत्वोभयाभाववत्प्रतिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वं निवेशनीयम्। न चैवं वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगि जलं वह्निमज्जलादित्यादौ साधारण्येन हेतुतास्थले सामानाधिकरण्येन हेत्वभाववत्पक्षेऽतिव्याप्तिर्वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगि जलं जलाभाववदित्यादिज्ञानीयतादृशहेत्वभाववत्पक्षविषयताया अपि असाधारण्यविषयकत्वानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादिति वाच्यं तदन्तर्गतप्रतियोगित्वप्रकारिता निरूपितविशेष्यताया एव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन तादृशजलाभावत्वावच्छिन्नप्रकारितानिरूपितविशेष्यितायास्ततोभिन्नत्वेन तद्दोषानवकाशात्। न चैवं अनुमितिप्रतिबन्धकत्वघटितोभयाभावदलवैयर्थ्यमिति वाच्यं वृक्षः संयोगी एतत्त्वादित्यादौ संयोगाभाववद्वृक्षेऽतिव्याप्तिवारणाय तत्सार्थक्यात्। यद्वा स्वावच्छिन्नविषयकत्वव्यापकप्रतिबन्धकताव्यापकताकयद्रूपावच्छिन्न विषयिता भिन्ना या अवच्छेदावच्छेदेन हेतुमत्त्वग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिता तद्भिन्नत्वं यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वे निवेशनीयमतो न कोऽपि दोषः इत्याहुः।

वस्तुतस्तु असाधारण्याविषयकज्ञाननिष्ठपक्षधर्म्मिक हेतुमत्तानिश्चयकालीनत्वानुमित्यप्रतिबन्धकत्वोभयाभावस्य निवेशनेन दोषानवकाशः। एतत्कल्पे पक्षधर्म्मिकहेतुमत्तानिश्चयत्वादिकं प्रयोजनविरहेण न निविश्यते इति ह्रदो वह्निमान् गगनवद्ध्रदकालीनगगनव्याप्यवज्जलवद्वृत्तिजलादित्यादौ जलावच्छेदेन गगनाभावादौ अनाहार्य्यपक्षधर्मिकहेतुमत्ता निश्चयकालीनस्य तद्विषयकनिश्चयस्याप्रसिद्धावपि नातिव्याप्तिः। अत एव वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलस्य यत्र पक्षत्वं तादृशजलत्वसामानाधिकरण्येन वह्नेः साध्यत्वं ज्ञानस्य हेतुत्वं तत्र वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलात्मके ऽव्याप्तिस्तादृशजलत्वावच्छिन्नधर्म्मिकवह्निप्रकारकबुद्धिं प्रति लाघवात् तादृशजलत्वावच्छिन्नधर्म्मिकजलप्रकारकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वस्य स्वीकरणीयतया तादृशासाधारण्यविषयकनिश्चये प्रतिबन्धकत्वस्यासत्त्वेनोभया-

विवक्षणीयं* अन्यथा स्वरूपासिद्धिवारकस्य हेतुमत्त्वग्रहाविरोधि-
त्वदलस्य वैयर्थ्यापत्तेः पक्षधर्म्मिकहेतुमत्तानिश्चयकालीनावार्थ्य-
तद्विषयकनिश्चयस्याप्रसिद्ध्या यादृशविशिष्टविषयकपदेन तस्यो-
पादानासम्भवात् एवं सामान्यलक्षणस्याप्यव्याप्तिः यथा विवक्षिते
तु तद्विषयकनिश्चयत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकताशून्यपक्षधर्म्मिकहेतु-
मत्तानिश्चयकालीनज्ञानावृत्तित्वेन तत्रातिव्याप्तिवारकतया† तत्सा-
र्थक्यं सामान्यलक्षणस्य च सत्त्व निर्व्वहति। एतादृश विशेषणा-
प्रक्षेपे मूलकृतः सम्मतिमाह वक्ष्यते चेति ननु हेतुनिष्ठ-
साध्यसामानाधिकरण्यात्यन्ताभाव तद्भेद-साध्यनिष्ठहेतुसामानाधि
करण्याभावादि-साध्यासामानाधिकरण्यविशिष्टसाधनादिरूपनाना-
विधविरोधानामेकस्य भेदनिवेशेऽन्यत्राव्यापिर्द्वारैव एवं साध्य-

भावस्यासत्त्वादिति परास्तं तादृशनिश्चयस्यासाधारण्याविषयकत्वेनासाधा-
रण्याविषयकज्ञाननिष्ठपक्षधर्म्मिकपक्षधर्म्मताज्ञानकालीनत्वघटितोभया
भावस्य सत्त्वेनाव्याप्तेरभावात् जलवत्तादृशजले ऽतिव्याप्तिस्तु यथाकथ-
ञ्चित्तत्प्रतिबन्धकताभेदादिकं निवेश्य वारणीयेत्यलमधिकेन ॥

* (वस्तुतस्तु प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वं तादृशप्रतिबन्धकताशून्यं
यत्पक्षधर्म्मिकहेतुमत्तानिश्चयसहितं ज्ञानं तदवृत्तित्वमेव विवक्षणीयम्)
अत्रायं वेष्टनीनिबद्धः पाठः क्वचित् पुस्तके दृश्यते नासौ सन्दर्भ शुद्धः।

† ख, तत्सार्थक्यात् सामान्यलक्षणस्यापि सम्भवात् अत्र वदन्ती-
त्यादिनिष्कृष्टकल्पे च पक्षवृत्तित्वासहितोक्तरूपस्य स्वविषयकनिश्चया-
व्यवहितोत्तरानुमिति सामान्ये उभयाभावसत्त्वात् सामान्यलक्षणाक्रान्तत्वं
विशेषलक्षणाक्रान्तत्वञ्च निर्व्वहति हेतौ साध्यव्यापकीभूताभावप्रति-
योगित्वज्ञानानन्तरं हेतुमान् पक्षः साध्यवान् इत्यनाहार्य्यज्ञानानुदयात् ॥

सामानाधिकरण्यविशिष्टसाधनादिरूपविरोधभेदनिवेशे साध्या-भाववद्वृत्तित्वविशिष्टसाधनादिरूपस्य विरुद्धस्थलीयव्यभिचारस्या-संग्रहः। गोत्वतद्वृत्तित्वविशिष्टाश्वत्वादितो गोत्वाभाववद्वृत्ति-त्वादिविशिष्टाश्वत्वादेरनतिरिक्तत्वादित्यत आह "हेत्विति" हेतु-तावच्छेदकावच्छिन्नधर्म्मिक-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधि-करण्यप्रकारकज्ञानाविरोध्यर्थकमित्यर्थः।* तेन विरोधग्रह-दशायामपि रूपान्तरेण साध्यहेतुविषयकसामानाधिकरण्य-ग्रहोत्पत्तावपि न क्षतिः न वा अवृत्तिहेतुकस्थले तदुभयसामा-नाधिकरण्याप्रसिद्ध्या तत्स्थलीयासाधारण्यसंग्रहः सामानाधि-करण्येऽपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नीयत्वं वैज्ञानिकमेव न तु वास्तवं तेन नावृत्तिसाध्यकसाधारण्यासंग्रहः अविरुद्धहेतुकस्थलीय-व्यभिचारलक्षणे च एतद्विशेषणमनुपादेयमेव तेन तत्र हेतु-सामानाधिकरण्यग्रहविरोध्यप्रसिद्धावपि न क्षतिः वस्तुतस्तु तादृश-सामानाधिकरण्यग्रहत्वन्यूनवृत्तित्वस्यैव अनुमितिविरोधिताघट-कानुमितिनिष्ठप्रतिबध्यतायां निवेशनीयतया धूमवान् वह्नेरित्यादौ सामानाधिकरण्यग्रहविरोधिनोऽप्रसिद्धावपि न क्षतिः। केचित्तु सत्यन्तस्य विशिष्टहेतौ विशिष्टपक्षवृत्तित्वग्रहाविरोधित्वमेवार्थं वर्णयन्तो बाधादिवारणाय पन्थानमन्यमेवाश्रयन्ते तन्मतमाक्षिपति "सम्बन्धपदे"ति "प्रकृतहेतुसम्बन्धितया विरोधित्वे" इति प्रकृतहेतु-तावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नप्रकारताशालि-

* ख, हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नधर्म्मिकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसामा-नाधिकरण्यप्रकारकज्ञानस्याविरोध्यर्थकमित्यर्थः।

बलेन. प्रकृतहेतुसम्बन्धितया विरोधित्वे तात्पर्य्योपवर्णनेन प्रायशो बाधादिवारणेऽपि घटत्वमनित्यं घटत्वादित्यादौ प्रयत्नसाध्यमिव तत् प्रतिभाति वस्तुतस्त्वनुमितिपदं तत्कारणज्ञानपरम्। आश्रया-निश्चयत्वं अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नत्वं इत्यर्थः यत्किञ्चिद्रूपावच्छिन्नहेतुविशेष्यतानिवेशे द्रव्यं वह्निमत् धूमादि-त्यादौ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धावुद्देश्यायां द्रव्यत्वाद्य-वच्छिन्नधूमादिविशेष्यता निरूपितसाध्याभावादिप्रकारताशालि-निश्चयत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात साध्याभावादि वारणासम्भव इत्यतः "प्रकृते"ति प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्यर्थकं अथैव हेत्वघटितसाध्याभाववद्वृत्तित्वादिकमेव व्यभिचारः स्यान्न चेष्टापत्तिः तस्य सामान्यलक्षणानाक्रान्तत्वात् हेतुतावच्छेदका-वच्छिन्नहेतुनिष्ठस्य विरोधिविशेषणत्वोपगमेनैव तादृशातिप्रसङ्गवा-रणेऽपि साध्याभाववद्वृत्तित्वविशिष्टसाधनादेः साध्याभावनिष्ठसाधन-सामानाधिकरण्यादेश्चासंग्रहः। न च हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न-घटितत्वे सति विरोधित्वमेव प्रकृतहेतुसम्बन्धितया विरोधित्वं तच्च विशेष्यविशेषणभावभेदेन विभिन्नसकलव्यभिचारसाधारणमेवेति-वाच्यं। तथा सति ह्रदो वह्निमान् अभावादित्यादौ वह्न्यभाव-वद्धूमादिरूपबाधादौ गगनवान् अभावादित्यादौ अवृत्तित्ववत् गगनादिरूपव्याप्यत्वासिद्धौ चातिव्याप्त्यापत्तेः सैवं व्यभिचारलक्षणस्य नैतादृशरीत्या परिष्कारः अपि तु सव्यभिचारलक्षणस्यैवेति न साध्याभावादिनिष्ठसाधनसामानाधिकरण्याद्यसंग्रहे, हेत्वघटित साध्याभाववद्वृत्तित्वादेः संग्रहे क्षतिः। अथवा हेतुनिष्ठत्वविशेषित-

तादृशविरोध्येव व्यभिचारपदार्थः अन्यविधोपदर्शितव्यभिचारास्तु एतन्मते व्याप्यत्वासिद्धावेवान्तर्भाव्यन्ते तावता क्षतिविरहात् प्राय इत्यस्य प्रयोजनं स्वयमेव प्रकाशयिष्यते बाधादीत्यादिना सत्प्रतिपक्षादिपरिग्रहः तत्साध्यकतद्धेतुकानुमितिसामान्यं प्रति हेतुसम्बन्धितया विरोधित्वविवक्षणे तादृशबाधादिवारणसम्भवादसाध्यत्वमुपेक्ष्य प्रयत्नसाध्यत्वकथनं। न चैवं हेतु सम्बन्धितयेत्यस्य वैयर्थ्यमितिवाच्यं तदनुपादाने साध्यनिष्ठावृत्तित्वरूपव्याप्यत्वसिद्धावतिप्रसङ्गापातात् तस्य तत्साध्यकानुमितिमात्र एव विरोधित्वात्। न च तदुपादानेऽपि हेतुनिष्ठावृत्तित्वेऽतिप्रसङ्गो दुर्व्वार इतिवाच्यं सत्यन्तदलेनैव तद्वारणात् अतएव हेतुनिष्ठपक्षावृत्तित्वादेस्तादृशानुमिति* सामान्याविरोधित्वादेव तद्वारणे सत्यन्तवैयर्थ्यमित्यपि परास्तं काञ्चनमयवह्निमान् वह्नेरित्यादौ साध्याप्रसिद्धिवारणन्तु विशिष्टसाध्यग्रहाविरोधित्वविशेषणप्रक्षेपेणैव सम्भवतीतिहृदयम्। तद्वारणं बाधादिवारणं अत्र च व्यभिचारज्ञानस्य प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यानुमित्यविरोधितया अनुमिति पदस्य प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यव्याप्यप्रकृतहेतु वैशिष्ट्यावगाह्यनुमितिपरत्वमावश्यकं तच्च निष्प्रयोजनकं साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वं निवेश्य तन्निबन्धनबाधाद्यतिव्याप्तिवारकविशेषणान्तरप्रक्षेपः प्रक्षालनाद्धीत्यादिन्यायेनायुक्त इत्यतो ज्ञाने साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वं विरोधिनि बाधादिवारकविशेषणञ्च परित्यजति "वस्तुतस्त्विति" आश्रयासिद्ध्यादीत्यादिना स्वरूपासिद्धिसाधनाप्रसिद्धिपरिग्रहः। यथाश्रुते आश्रयासिद्ध्यादिवारणासम्भवाद्-

* ख, तादृशानुमितिमात्रेऽविरुद्धत्वादेव।

सिद्ध्यादिवारणाय सत्यन्तम्। तादृशपक्षक-तादृशहेतुकग्रहाविरो-
ध्यर्थकम्। अनया च वाचो भङ्ग्या व्याप्तिग्रहविरोधित्वमेवाभि-
धित्सितं तेन वह्निमान् ह्रदत्वादित्यादौ हेतोः साध्यवद्वृत्ति-
त्वादेर्नासंग्रहः विवेचयिष्यते चेदमुपरिष्टात्। सपक्षेति सम्पाता-

सिद्धिसङ्कीर्णव्यभिचारासंग्रहाच्च सत्यन्तार्थं व्याचष्टे तादृशेति प्रथमं
तादृशपदं पक्षतावच्छेदकविशिष्टेत्यर्थक द्वितीयं तद्धेतुतावच्छे-
दकविशिष्टार्थकं, ननु वह्निमान् वह्निमान् ह्रदत्वादित्यादौ हेतु-
निष्ठसाध्यासामानाधिकरण्यादिरूपासाधारण्यासंग्रहः तज्ज्ञानस्य
साध्यात्मकपक्षतावच्छेदकविशिष्टे हेतुमत्ताग्रहविरोधित्वादत आह-
"अनयेति" अनुमितिकारणीभूतं व्याप्तिः पक्षधर्मतायाश्च ज्ञान तथाच
पक्षधर्मताज्ञानाविरोधित्वकथनेन पारिशेष्याद्व्याप्तिज्ञानविरोधित्व-
मेव लभ्यते इति भावः। नन्वेतत्साध्यसाधनयोरप्रसिद्धावतिव्यापकं
अन्योऽन्यात्यन्ताभावगर्भव्याप्त्योरेकतरोपादाने ऽन्यतरव्यभिचारा-
संग्राहकं साध्याव्यभिचारित्वविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्याभावरूप-
व्याप्यत्वासिद्धावतिव्यापकञ्चेत्यत आह "विवेचयिष्यत" इति विशिष्ट-
साध्यसाधनग्रहाविरोधित्वं निवेश्य साध्याप्रसिद्ध्यादिकं वारयिष्यते
इदं द्रव्यं द्रव्यत्वाव्यभिचारिसत्त्वादित्यादौ विशिष्टसाधनग्रहविरोधी
व्यभिचारोऽसिद्धावेवान्तर्भावनीयः सम्भूयालम्बनात्मकं नानाविध-
व्याप्तिज्ञानमादाय अत्यन्तान्योऽन्याभावगर्भद्विविधव्यभिचाराः-
संग्रहीष्यन्ते व्याप्यभावस्य व्यभिचार एवान्तर्भावयिष्यते तस्य
बहिर्भावनीयत्वे विशकलितयोरेवाव्यभिचारसामानाधिकरण्यो-

र्शानमुपादेयमिति न कस्यचिद्दोषस्यावकाश इतिभावः। ननु सपक्षवृत्तित्वज्ञानस्यानुमित्यविरोधितया सपक्षविपक्षवृत्तित्वस्यानुमितिविरोधोक्तिर्न सङ्गच्छते न च विपक्षवृत्तित्वज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकतया तद्घटितविशिष्टस्यानुमितिविरोधित्वमक्षतमेवेति वाच्यं तथा सत्यपि विपक्षवृत्तित्वमात्रस्यापि तथात्वात्तदादायैव लक्षणसङ्गमनसम्भवे विशिष्टमादाय लक्षणगमनस्य सन्दर्भविरुद्धत्वात् विपक्षवृत्तित्वमात्रस्यातथात्वे तदादाय विरुद्धेऽतिव्याप्तेरप्रसिद्धेः विरुद्धोऽपीत्यग्रिमग्रन्थासङ्गतिश्च इत्यत आह "सपक्षे"ति तथाच विपक्षवृत्तित्वमात्रं विवक्षितमितिभावः। "अतएव" सपक्षवृत्तित्वस्याविवक्षितत्वादेव मूले एतदज्ञान इति दृष्टान्तविधयोक्तं तथाच ताद्दृशानुगतधर्माज्ञानदशायामिव तज्ज्ञानदशायामपि अवश्यकल्प्यप्रतिबन्धकताकप्रत्येकज्ञानस्यैव दोषत्वात् अनुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वादित्यर्थः तथाचानुगतधर्मज्ञानदशायां प्रत्येकज्ञानस्यासत्त्वे अनुमितिरिष्टैव तत्सत्त्वे तत एवानुमित्यनुत्पाद इति तज्ज्ञानप्रतिबन्धकताया अप्रामाणिकत्वान्न तस्य विभाजकत्वमितिभावः। व्यर्थविशेषणत्वादितिमूले विशेषणपदस्यानुमितिविरोधित्वरूपविशेषणपरत्वं न सम्भवति तदनुपादाने सद्धेतौ व्यभिचाराद्अतो व्याचष्टे "विशेषण"मिति स्वरूपासिद्धादिहेतोरप्यसाधकतया तत्र व्यभिचाराप्रसक्तेस्तद्वारकं विशेषणं व्यर्थमेवेतिभावः। सद्धेतोः साध्यव्याप्यतया तत्रातिव्याप्तिप्रसक्तेर्हेत्वाभासपदं व्यर्थमित्याशङ्कां निराचिकीर्षुर्दोषलक्षणेऽसिद्धिविशेषात्मकावृत्तित्वातिव्याप्तिवारकतया तत्सार्थकत्वोक्तमुं तदर्थमाह "हेतुवदि"ति दशाविशेषे साध्य-

यातम् अतएवानुपदं विरुद्धोऽपीत्यादिकम् । अर्थेति । विशेषणं पक्षवृत्तित्वम् । साध्याव्याप्यत्व इति । हेत्वाभासत्वं हेतुवदाभासमानत्वं इत्यर्थश्च वृत्तिमत्त्वम् एवञ्च साध्यतदभावव्याप्यत्वग्रहविरोधिवृत्तिमत्त्वग्रहाविरोधिरूपवत्त्वमर्थः । साध्यतदभाववद्वृत्तित्वं साधारण्यं, निश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वमसाधारण्यं तच्च व्याप्तिद्वयग्रहविरो-

विरुद्धयोरप्यसाधारणत्वात् तयोः प्रत्येकं यथाश्रुतलक्षणघटकदलद्वयविरहाद*व्याप्तिः एवं हेत्वाभासपदस्य वृत्तिमदर्थकत्वेऽवृत्तेरपि साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वेनासाधारणतया तत्राव्याप्तिरतः पर्य्यवसितार्थमाह "एवञ्चेति" ननु साध्याभाववद्वृत्तित्वं साधारण्यं साध्यवद्वृत्तित्वञ्चासाधारण्यं तच्च साध्यव्याप्तिग्रह एव विरोधि न तु साध्याभावव्याप्तिग्रहेऽपीति कथं तत्संग्रह इत्यत आह "साध्येति" साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वस्य वृत्तिमत्त्वविरुद्धतया तज्ज्ञानं वृत्तिमत्त्वग्रहप्रतिबन्धकं इत्यभिप्रेत्य "निश्चितेति" "तच्च" तादृशं साधारण्यमसाधारण्यञ्च "व्याप्तिद्वयेति" साध्यव्याप्तिसाध्याभावव्याप्ती इत्यर्थः। साध्यस्य साध्याभावाभावतया साध्याभावनिरूपितव्याप्तिग्रहे साध्यवद्वृत्तित्वस्य ज्ञानं प्रतिबन्धकमिति तद्घटितस्य साधारण्यस्य साध्याभावव्याप्तिग्रहविरोधित्वमेव साध्याभाववद्व्यावृत्तत्वस्य ज्ञानमपि साध्याभावसामानाधिकरण्यघटितसाध्याभावव्याप्तिग्रहे प्रतिबन्धकमिति तद्घटितस्यासाधारण्यस्यापि तथात्वमिति भावः हृदयमित्यस्वरससूचनाय स च साध्याभावाभावत्वेन साध्यविषयकतद्वृत्तित्व-

* ख०, अव्याप्तिरेव हेत्वाभासपदस्य ।

धीति हृदयम्। असिद्धिविशेषस्त्ववृत्तित्वं वृत्तिमत्त्वग्रहविरोधि, साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वमपि यदीदृशं तदा असिद्धिरेव, नो चेदिद-मेवासाधारण्यं बोध्यम्। साध्याप्रसिद्ध्यादिवारणाय विशिष्टसाध्य-साधनग्रहाविरोधित्वं वाच्यं। व्यापकसामानाधिकरण्यमिह व्याप्यत्वं।

ज्ञानस्यैव साध्याभावाभाववदवृत्तत्वघटितस्य साध्याभावे हेतुसमाना-धिकरणाभावप्रतियोगित्वघटितस्य वा साध्याभावव्याप्यत्वस्य ग्रहे प्रतिबन्धकतया साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यविषयकतदवृत्तित्व-ज्ञानस्य तदप्रतिबन्धकत्वं निश्चितसाध्यादिमद्व्यावृत्तत्वज्ञानस्य साध्यादि सामानाधिकरण्यसामान्याभावाविषयकतया साध्यादिव्याप्तिग्रहा-प्रतिबन्धकत्वञ्च, विशेष्यदलप्रयोजनं स्फुटयति "असिद्धिविशेष" इति स्वरूपासिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिर्वेत्यर्थः। एतच्चालक्ष्यतालाभाय ननु निश्चयाघटितस्य साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वस्य वृत्तिमत्त्वग्रहविरोधितया एतदन्तर्भावे तस्याधिक्येत्वाभासतापत्तिरित्यत आह "साध्येति" "यदीदृशं" यदि वृत्तिमत्त्वग्रहविरोधि, वृत्तिमत्त्वग्रहे ग्राह्याभावाव-गाहितया तत्सामान्याभावावगाहिज्ञानमेव विरोधि नत्वेकविशेषा-भावविशिष्टापरविशेषाभावरूपसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वज्ञानमित्य-स्वरसात् यदीति निष्कृष्टमताभिप्रायेणाह "नोचेदिति" "इदमेव" निश्चयाघटितं साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वमेव एवकारेण निश्चय-घटितस्य व्यवच्छेदः नन्वत्र साध्यादिव्याप्यत्वं साध्यादिमदन्यावृत्तित्वे सति साध्यादिमद्वृत्तित्वं तदा तु द्वितीयलक्षणा*भेदः साध्यवन्मात्र-

---

* क०, द्वितीयलक्षणार्थभेदः।

वेन च द्वितीयस्य भेदः। रीतिस्तुल्यैव। केचित्तु असाधारण्या-

दृत्त्यादिपदस्यापि तादृशव्याप्तिसमानार्थकत्वादित्यत आह "व्याप-के"ति द्वितीयलक्षणस्यापि यथाश्रुतार्थपरत्वे पूर्व्ववद्व्याप्यविरुद्धयो-र्दशाविशेषेऽसाधारणयोरसंग्रह इत्यत आह "रीतिरिति" तथापि साध्यतदभाववन्मात्रवृत्तित्वग्रहविरोधिवृत्तिमत्त्वग्रहाविरोधि-धर्म्म-वत्त्वमेव विवक्षणीयमित्यर्थः उपाध्यायमतमाह "केचित्त्विति" असा-धारण्याभावकालः प्रकृतहेतुनिष्ठासाधारण्याभावस्यावच्छेदकः क्षणः तेन यदा शब्दत्वादेरसाधारण्यं तादृशक्षणस्य घटत्वादिनिष्ठा-साधारण्याभावावच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः। अथ शब्दादौ साध्य-सन्देहदशायां शब्दत्वादेरसाधारण्यव्यवहारप्रयोजकस्य तत्कालीन-साध्यादिनिश्चयविषयीभूतघटादिवृत्तित्वविरहस्य शब्दादौ साध्या-दिनिश्चयदशायामपि तत्र सत्त्वात् प्रकृतहेतुनिष्ठासाधारण्या-भावस्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः न च तत्कालीनसाध्यादिनिश्चयविषयीभूत-धर्म्मिव्यावृत्तत्वरूपासाधारण्यघटकतत्कालादिविरहात्तदाभौ तद्घ-टितासाधारण्यविरहोऽक्षत एवेति वाच्यं प्रतियोगिकोटिविशेषणा-सत्त्वस्याभावीयविशिष्टाभावाप्रयोजकत्वात् अन्यथा दण्डाद्यसत्त्वे दण्डविशिष्टपुरुषाभावादेरिव दण्डविशिष्टपुरुषाभावाद्यभावस्यापि सत्त्वप्रसङ्गात् यदि च प्रकृतहेतुमद्विशेष्यकसाध्यतदभावान्यतर-निश्चयक्षण एव असाधारण्याभावकालत्वेनेन विवक्षित इत्युच्यते तदा शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदि कश्चिदपि साध्यस्य साध्याभावस्य वा निश्चयो नास्ति तदा सव्यभिचारत्वप्रसङ्गः तादृश-

क्षणस्य प्रकृतहेतुमद्विशेष्यकसाध्यादिनिश्चयस्याप्यनधिकरणत्वेन तदा तादृशनिश्चयक्षणावच्छिन्नसाध्यादिव्याप्यभावस्य हेतौ सत्त्वात् तदा साधारण्यघटकसाध्यादिनिश्चयासत्त्वेनासाधारण्यस्य च विरहेण दृष्टापत्तेरयोगात् प्रकृतहेतुनिष्ठासाधारण्यघटको यो यस्तदन्य-क्षणस्य विवक्षणे तु यादृशसाध्यकस्थले यादृशसाधारण्यस्य हेतोः कदापि नासाधारण्यं तत्राव्याप्तिः प्रकृतहेतुनिष्ठासाधारण्यस्या-प्रसिद्धेः मैवं तत्तत्कालावच्छिन्नत्वविशिष्टस्य तत्तत्कालीनसाध्यादि-निश्चयविषयव्यावृत्तत्वरूपासाधारण्यस्य प्रकृतहेतुनिष्ठाभावावच्छेदक-काल एवासाधारण्याभावकालः हेतुमति साध्यादिनिश्चयदशायां कालान्तरावच्छिन्नस्य कालान्तरघटितासाधारण्यस्याभावकूटो हेतौ सुलभ एव यादृशसाधारणहेतोः कदापि नासाधारण्य तत्रा-प्यन्ततो गगनादिनिष्ठप्रकृतसाध्यकासाधारण्यस्याभावः प्रसिद्ध एवेति न दोषः अथवा प्रकृतहेतुमद्विशेष्यकसाध्यतदभावान्यतरनिश्च-यानधिकरणत्वविशिष्टविशेष्यकसाध्यतदभावनिश्चयवत्वोभयाभाववान् क्षण एवासाधारण्याभावकालत्यनेन विवक्षितः शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादौ यदा क्वचिदपि न साध्यस्य तदभावस्य वा निश्चयस्तत्क्षणे प्रकृतहेतुमद्विशेष्यकसाध्यतदभावान्यतरनिश्चयानधि-करणत्वसत्त्वेऽपि साध्यतदभावनिश्चयवत्त्वाभावेनोभयाभावोऽक्षत एवेति तदा न सव्यभिचारताप्रसङ्गः। प्रकृतहेतुनिष्ठासाधारण्य घटको यो यः क्षणस्तदन्यक्षण एव विवक्षणीयः। यत् साध्यकस्थले यस्य साधारणस्य हेतोः कदापि नासाधारण्यं तत्साध्यकस्थलीय-पक्षेऽसाधारण्याभावकालावच्छिन्नत्वं नोपादेयमेव साध्यसाधन-

भावकालावच्छिन्नसाध्यतदभावव्याप्तिशून्यत्वं विवक्षितं विशेषणा-
भावात् वस्तुतो व्याप्यस्य विरुद्धस्य वा असाधारण्यस्य संग्रह इत्याकू-
तात्तच्चिन्त्यम्। व्यर्थेति। विरोधादेर्वारकं साध्याभावेत्यादि व्यर्थं तस्य

भेदेन लक्षणभेदादित्यपि केचित् "विशेषणाभावात्" असा-
धारण्याभावकालावच्छिन्नत्वरूपं यद्व्याप्तिद्वयस्य विशेषणं तदभावात्।
"संग्रहः" तादृशविशेषणविशिष्टव्याप्तिद्वयस्याभाववत्त्वं एतन्मते च
पूर्व्वलक्षणे साध्याभाववदवृत्तित्वघटिताया उत्तरत्र च तद्वदन्या-
वृत्तित्वघटिताया व्याप्तेरनुप्रवेशाल्लक्षणयोर्भेदः स्वव्यापकसाध्य
सामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरभावस्य निवेशयितुमशक्यः तादृशव्याप्तेः
स्वत्वघटिततया हेतुभेदेन भेदात् साधारणहेतुकस्थले तदप्रसिद्ध्या
अभावग्रहासम्भवात् शिरोमणिव्याख्यायाञ्च तादृशव्याप्तेरप्रसिद्धा-
वपि तद्घटकपदार्थानां परस्परोपश्लेषावगाहिज्ञानविरोधिताया एव
निर्वचनेनानुपपत्त्यभावात् व्यापकसामानाधिकरण्यसिद्धव्याप्यत्व-
मिति तदर्थकसङ्गतिः एवमेतन्मते दुष्टलक्षणपर एवायं ग्रन्थः न तु
दोषलक्षणपरोऽपि तादृशव्याप्तिद्वयशून्यत्वस्य व्यभिचारपदार्थत्वा-
भावादित्यवधेयम्। "तच्चिन्त्यमिति" चिन्ताबीजञ्च असा-
धारण्यशरीरे तत्तत्पुरुषीयनिश्चयनिवेशस्यावश्यकतया सामान्य-
लक्षणस्य पुरुषविशेषनियन्त्रितत्वं, न चेष्टापत्तिः तथा सति साधा-
रणहेतावप्यमुक प्रत्ययं व्यभिचारीति प्रत्ययप्रसङ्गात् एवं सव्यभि-
चारपदस्य पारिभाषिकत्वमपि इतरभेदानुमाने वैयर्थ्यसम्भवे
असाधकतानुमाने वैयर्थ्यपरतया व्यर्थविशेषणत्वादिति मूलव्याख्या-

पार्थक्ये प्रमाणाभावादिति भावः। प्रथममित्यादि गगनमित्यादि च दूषणं यथाश्रुते। नापीत्यादि। सपक्षविपक्षत्वावच्छिन्नव्यावृत्तत्व

नमनुचितमित्याशयेन इतरभेतानुमाने वैयर्थ्यपरतयैव मूलं व्याचष्टे "व्यर्थेती"ति विरोधादेरित्यादिना प्रवृत्तित्वपरिग्रहः "साध्याभावेत्यादीति" साध्याभावव्याप्तिग्रहविरोधित्वं वृत्तिमत्त्वग्रहाविरोधित्व ञ्चेत्यर्थः "तस्य" विरोधादेः "पार्थक्ये" व्यभिचारपदार्थवहिर्भूतत्वे "प्रमाणाभावादिति" तथाच विरोधादावपि व्यभिचारपदार्थरूपपक्षेतरभेदसत्त्वेन तद्व्यावर्त्तकविशेषणानवच्छिन्नस्येतरभेदानुमापकत्वसम्भवादितिभावः। हेत्वाभासपदस्यान्यथाव्याख्यानात् दुष्टहेतुरूपहेत्वाभासत्वस्य लक्षणाघटकत्वात् प्रथममित्यादिदूषणस्यासङ्गतिः एवं गगनमनित्यं शब्दाश्रयत्वादित्यादौ हेतोः साध्याभावव्याप्यत्वेऽपि साध्याभावव्याप्तिग्रहविरोधिदर्शितधर्म्मवत्त्वं तत्राक्षतमेवेति तत्राव्याप्तिदानमप्यसङ्गतमित्यतो यथाश्रुतार्थे तादृशदोषद्वयं सङ्गमयति "प्रथममिती"ति एकमात्र सपक्षविपक्षस्थले सर्व्वसपक्षाद्यप्रसिद्धिरित्याशङ्क्य व्याचष्टे "सपक्षेति" सपक्षवृत्तित्वावच्छिन्नाभावो विपक्षवृत्तित्वावच्छिन्नाभावश्चेत्यर्थः सर्व्वतद्व्यावृत्तत्वं सर्व्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तपदार्थः तावतैव यत्किञ्चित्सपक्षविपक्षव्यावृत्तयोर्व्याप्यविरुद्धयोर्नातिव्याप्त्यवकाश इति भावः सपक्षगतत्वविपक्षव्यावृत्तत्वयोर्व्विशेषणयोर्व्विरुद्धातिव्याप्तिवारकतया सार्थक्यं सम्भवत्येव इत्याशङ्क्य दूषकतायामनुपयोगित्वरूपवैयर्थ्यपरतो व्यर्थविशेषणत्वादिति मूलस्याह "सपक्षेति" "व्याप्यविरुद्धयो"रिति

सर्व्वतद्व्याप्तृत्त्वं। व्यर्थेति। सपक्षवृत्तित्वविपक्षव्यावृत्तत्वयो र्दूषकतायामनुपयोगादिति भावः। पक्षातिरिक्तेत्यादि। व्याप्यविरुद्धयोरसाधारणयोः संग्रहाय पक्षातिरिक्तपदे। पक्षत्वं सन्दिग्धसाध्य-

शब्दोऽनित्यःशब्दत्वादित्यादौ व्याप्यस्य हेतोः साध्यवन्मात्रवृत्तित्वेपि पक्षेऽपि वृत्तेः पक्षातिरिक्तसाध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वमक्षतमेव एवं शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यत्र विरुद्धस्य हेतोः साध्याभाववन्मात्रवृत्तित्वेऽपि पक्षेऽपि वृत्तेः पक्षातिरिक्तसाध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वमक्षतमेवेति द्वयोःसंग्रह इति भावः। पक्षातिरिक्तेत्यत्र पक्षपदस्य तत्तद्धर्म्मिमात्रपरत्वे पक्षे साध्यसाध्याभावान्यतरनिश्चयदशायां शब्दोऽनित्यःशब्दत्वादित्यादावतिव्याप्तिः सिद्ध्यभावरूपपक्षताविशिष्टपरत्वे पक्षे सिद्धिदशायां तत्र विशिष्टातिरिक्तत्वसत्त्वोपगमात् अतिरिक्तान्तस्य पक्षताशून्यपरत्वोपगमादातिप्रसङ्गवारणसम्भवे शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादौ बाधनिश्चयदशायां अतिप्रसङ्गोदुर्व्वार एव सिद्धिबाधान्यतराभावरूपपक्षताविलक्षणे च गौरवमतः संशयरूपपक्षतापरतया व्याचष्टे "पक्षत्वमिति" सन्दिग्धसाध्यकत्वं विषयतासम्बन्धेन साध्यसन्देहविशिष्टत्वं कालान्तरीणसंशयविषयेऽपि संशयरूपविशेषणासत्त्वदशायां तद्विशिष्टभेद उपगम्यते अतिरिक्तान्तं वा पक्षताशून्यपरमतः साध्यादिनिश्चयदशायां नातिप्रसङ्गः। यदा पक्षे साध्यतदभावयो र्न निश्चयो नापि संशयः तदा शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादे र्नासाधारणता किन्तु यथायथं

कत्वं। धूमेत्यादिदूषणं यथाश्रुते न तु सप्तमीसमासात् पक्षाति-रिक्ते वर्त्तते यत् साध्यवन्मात्रवृत्ति साध्याभाववन्मात्रवृत्ति च तद्भिन्नत्वमित्यर्थे इति ध्येयम्। पक्षवृत्तीत्यादि। विरोधः साध्या-

सद्धेतुत्वं* विरुद्धत्वञ्चेति नाप्रसङ्ग इति भावः। पक्षातिरिक्तवृत्ति यत्साध्यतदभाववन्मात्रवृत्ति तदन्यत्वार्थकत्वे वह्निमान् धूमादि-त्यादौ नातिव्याप्तिसम्भवः भेदप्रतियोगितावच्छेदकघटकदलद्वयस्यैव तत्र सत्त्वेन विशिष्टभेदासत्त्वात् अतः पक्षातिरिक्तत्वस्य साध्यादिम-द्विशेषणत्वाभिप्रायकतया मूलं सङ्गमयति "धूमेत्यादीति" यथाश्रुते† पक्षातिरिक्तो यः साध्यादिमांस्तन्मात्रवृत्तिभिन्नत्वमित्यर्थे सप्तमी समासादित्यर्थे न तु दूषणमिति योजना सप्तमीसमासलभ्ये एतादृ-शार्थे न दूषणमित्यर्थः। ह्रदो धूमवान् वह्नेरित्यादिसाधारणे शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादासाधारणे च यथाश्रुतलक्षणस्याव्याप्ति व्याचष्ट "पक्षवृत्तीत्या"दि पक्षवृत्तित्वस्य साध्यसामानाधिकरण्यस्य च यो ग्रहस्तदविरोधोऽर्थः। अनुमित्यौपयिकस्येति समासेन लिङ्गं जनकज्ञानविषयेत्यस्य समुदायव्याख्यानतायामेव सम्भवतीत्यतो-व्यासेन लिङ्गं सपक्षसत्त्वादेर्नानुमितिजनकत्वमपि तु तज्ज्ञान-स्यैवेत्यौपयिकपदस्य जनकार्थकत्वं न सम्भवतीति तद्व्याचष्टे "जनक-

* ख०. विवक्षितञ्चेति।

† ख०. यथाश्रुते पक्षातिरिक्तो यः साध्यादिमांस्तन्मात्रवृत्तिभिन्नत्व-मित्यर्थे न दूषणमिति योजना सप्तमीसमासलभ्ये एतादृशार्थे न दूषण-मित्यर्थः।

सामानाधिकरण्यं। पक्षवृत्तित्वसाध्यसामानाधिकरण्यग्रहविरोधी
योऽनुमितेरौपयिकस्य जनकज्ञानविषयस्य सम्बन्धस्य सपक्षसत्त्वा-
देरभावस्तद्वत्त्वमित्यर्थः। सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वस्य चासाधारण्यस्य
असाधारण्यनिश्चये पक्षे साध्यसामानाधिकरण्यसन्देहान्न तस्य
तज्ज्ञानविरोधित्वं। पक्षवृत्तौ विरुद्धभिन्ने च वर्त्तते यस्तादृशो-

---

ज्ञानविषयस्ये"ति नन्वत्रासाधारण्येऽव्याप्तिः तस्य सपक्षव्यावृत्तत्व-
घटिततया साध्यवद्वृत्तित्वग्रहविरोधित्वादित्यत आह "सपक्षविपक्ष-
व्यावृत्तत्वस्य चे"ति चस्त्वर्थे, सपक्षत्वं निश्चितसाध्यकत्वं "पक्षे" पक्षान्त-
भावे "न" "तस्य" असाधारण्यस्य "तज्ज्ञानविरोधित्व" साध्य-
सामानाधिकरण्यज्ञानविरोधित्वं, साध्यवद्वृत्तित्वसामान्याभावज्ञान-
मेव साध्यसामानाधिकरण्यग्रहविरोधि न तु तद्विशेषाभावात्मक-
सपक्षव्यावृत्तत्वज्ञानमपीति भावः। अथात्र विरुद्धहेतवो यद्यलक्ष्या-
स्तदा सपक्षवृत्तित्वाद्यभावादिकमादाय सद्धेतुष्वतिव्याप्तिः तेषां
लक्ष्यत्वे साध्यसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधित्वोपादानमनर्थकमेवेति
चेन्न दुष्टलक्षणे विरुद्धा लक्ष्या एव उक्तविशेषणोपादानञ्च दोषलक्षणे
विरोधातिव्याप्तिवारणायैवेति सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वस्यासाधारण्य-
स्यत्वञ्च विपक्षपदं सम्पातायातमेवेति ध्येयम्। अत्र च यद्रूपविशिष्ट-
विषयकत्वेनानुमितिजनकता तद्रूपावच्छिन्नाभावोऽवश्यं विवक्षणीयः
अन्यथा सपक्षसत्त्वादेर्द्वित्वाद्यवच्छिन्नाभावमादायातिप्रसङ्गापातात्
एवञ्च निश्चितसाध्यवद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावासंग्रहः निश्चयांशज्ञानस्य
अनुमित्यहेतुतया तद्घटिततादृशधर्मविशिष्टविषयितावत्त्वेनानु

ऽभावस्तद्वत्त्वमर्थ इति केचित् ॥ पूर्व्वोक्तलक्षणानां यथोक्तरीत्या

मित्यजनकत्वात् येन केनापि रूपेण यद्रूपाश्रयनिरूपितविषयिता-
वत्त्वेन जनकता तद्रूपावच्छिन्नाभावविवक्षणे च द्वित्वाद्यवच्छिन्ना-
भाववारणमशक्यमेवेति दूषणमशक्यसाधनमित्यवधेयम् उपदर्शित-
साधारणासाधारणयोः संग्रहाय मिश्रा अन्यथैवतल्लक्षणं व्याचक्षते
तदुपन्यस्यति "पक्षवृत्ताविति पक्षावृत्तित्वं न पक्षवृत्तौ विरोधस्य
न विरुद्धभिन्ने वर्त्तते इति न पर्व्वतो वह्निमान् महानसत्वात्
ह्रदत्वाद् वा इत्याद्योः स्वरूपासिद्धविरुद्धयोरतिव्याप्तिः सपक्ष-
विपक्षवृत्तित्वं तद्व्यावृत्तत्वस्य पक्षवृत्तौ विरुद्धभिन्ने च वर्त्तते इति
तदादाय उपदर्शितसाधारणासाधारणयोः संग्रहः एतत्कल्पेऽपि
पूर्व्ववत् विरुद्धा लक्ष्या एव विरोधस्य व्यभिचारितावारणायैव
विरुद्धान्यवृत्तित्वोपादानमित्यवधेयम् । अत्र च हेतुतावच्छेदक-
सम्बन्धेन पक्षवृत्तित्वविवक्षणमावश्यकं अन्यथा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
पक्षावृत्तेरपि येन केनचित् सम्बन्धेन पक्षवृत्तितया स्वरूपासिद्धेरपि
पक्षवृत्त्यवृत्तितया तद्वारणासम्भवात् एवञ्च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
पक्ष वृत्तित्वं यत्राप्रसिद्धं तादृशव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः एवं गगने
साध्यनिश्चयदशायां घटः शब्दवान् घटत्वादित्यादौ असाधारणे
ऽव्याप्तिः सपक्षव्यावृत्तत्वस्य विरुद्ध एव वर्त्तमानत्वादित्यस्वरसः
केचिदित्यनेन सूचितः ॥ इति सव्यभिचार पूर्व्वपक्षगादाधरी ॥

ननु पूर्व्वपक्षग्रन्थोक्तलक्षणावलम्बनेन सिद्धान्तप्रणयनमसङ्गतं
तत्तद्दोषाणां जागरूकत्वादित्याशङ्कां निराकरोति "पूर्व्वोक्तेति"

अथ सव्यभिचारसिद्धान्तः ।

उच्यते । उभयकोट्युपस्थापकतावच्छेदकरूपवत्त्वं तत्त्वम् विरुद्धान्यपक्षवृत्तित्वे सत्यनुमितिविरोधिसम्बन्धाव्याप्तिर्वा[1] तच्च साधारणत्वादि,[2] तेनैव रूपेण ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् परस्य तथैवोद्भावनाच्च लक्षणानुरोधेन प्रत्येकमेव हेत्वाभासत्वम् । यद्वा

यथामतं साव्याप्त्यादिसम्भावना परन्तु तज्ज्ञानस्यानुमित्यप्रतिबन्धकतया तेषां हेत्वाभासतावच्छेदकत्वं न घटते, न घटतां किं तेन, तेषां हेत्वाभासविभागमात्रोपयोगित्वादित्याशयेनाह उच्यते इति । सन्देहं प्रत्येव साधारण्यादिविशिष्टधर्म्मवद्बुद्धित्व- ज्ञानत्वेन हेतुता तज्जनककोटिद्वयोपस्थितिं प्रति तु तादृशधर्म्म- ज्ञानत्वमात्रेणेत्यभिप्रेत्याह उभयेति । साध्यसन्देहजनकेति प्रकृतं

यथामतमिति यद्यन्मतमालम्ब्य यद् यल्लक्षणमभिहितं तत्तन्मते तत्र तत्र साव्याप्त्यादिसम्भावनेत्यर्थः । तत्रासाधारण्यस्य संशायकतामते प्रथमं लक्षणं, व्याप्तिग्रहविरोधितामते तादृशविरोधि-

(१) अनुमितिविरोधिसम्बन्धाव्याप्तिर्वा अनैकान्तिकत्वमिति ।

(२) "नियोगः" एवमेतद्विधीयतामित्यादिरूपः, "पर्य्यनुयोगः" कथमेतदेवं कृतमित्यादिरूपकः ।

ताघटितलक्षणं तेन विरोधित्वघटितलक्षणलक्ष्ये विरुद्धे संशय-
प्रयोजकस्य सपक्षवृत्तित्वघटितसाधारण्यस्य विपक्षव्यावृत्तत्वघटिता-
साधारण्यस्य च विरहेऽपि प्रथमलक्षणस्य नाव्याप्तिः प्रथम-
लक्षणलक्ष्ये तत्र च विरोधिताघटितलक्षणस्य नातिव्याप्तिरिति-
भावः। तेषां कोटिद्वयोपस्थापकतावच्छेदकत्वादिरूपानुगत-
धर्म्मावच्छिन्नानां तादृशरूपाद्यात्मकलक्षणानां हेत्वाभासतावच्छेद-
कत्वं अनुमितिप्रतिबन्धकतायां विषयतया अवच्छेदकत्वं विभाग-
मात्रेतिमात्रपदेन दुष्टव्यवहारव्यवच्छेदः दुष्टव्यवहारनियामकोऽनु
मितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्म्म एव विभाजक इति नियमे
मानाभावादिति भावः। नन्वत्र लक्षणे पक्षधर्म्मतापदानुपादा-
नात् नित्यत्वादिसाध्यकस्थले कोटिद्वयोपस्थापकसाधारणधर्म्म-
वत्ताज्ञानविषयीभूतद्व्यणुकादावतिव्याप्तिरित्याशङ्कां निराचिकी-
र्षुरभिप्रायं वर्णयति "सन्देहनित्यादिना" एवकारेण कोट्युप-
स्थितौ तादृशरूपेण हेतुताव्यवच्छेदः "तादृशधर्म्मेति" साधारण्या-
दिविशिष्टधर्म्मेत्यर्थः मात्रपदेन धर्म्मिविषयकत्वस्य कोट्युपस्थिति-
जनकतावच्छेदकघटकत्वव्यवच्छेदः तथा च कोटिद्वयोपस्थिति-
जनकतावच्छेदकीभूता या विषयता तदवच्छेदकधर्म्मवत्त्वं नोक्तस्थले
द्व्यणुकादौ अणुत्वादिविषयताया एव तथात्वादिति न तत्राति-
व्याप्तिरितिभावः। अथैतन्मते साधारणधर्म्मवद्धर्म्मिज्ञानत्वेन हेतु-
ताया आधिक्यात् गौरवमिति चेन्न भवन्मतेऽपि कोटिद्वयोपस्थितिं
प्रति तेन रूपेण हेतुताया आधिक्यात् सम्बन्धिदर्शनादिविशेषक-
ज्ञानाद्बुभुत्सितपक्षादिस्मृतेरिव तत् कोटिसहचरितधर्म्मविशेष्यकज्ञाना-

दपि तत्कोटिस्मृते निर्विवादतया साधारणधर्म्मविषयकज्ञानत्वेन कोट्युपस्थितिहेतुताया उभयवादिसिद्धत्वात् तस्मात् कोट्युपस्थितौ साधारणधर्म्मवद्धर्म्मिज्ञानत्वेन संशयं प्रति च साधारणधर्म्मवद्धर्म्मि ज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वेन हेतुत्वमिति पूर्व्वपक्षलक्षणोपष्टम्भकम-तापेक्षया संशयं प्रति साधारणधर्म्मवद्धर्म्मिज्ञानत्वेन साधारणधर्म्म-ज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वेन च हेतुतामतमेव सद्युक्तिकं यथास्तु कोट्युपस्थितौ साधारणधर्म्मज्ञानत्वेनैव हेतुता तथापि संशये धर्म्मि-भाननियमाय तत्र साधारणधर्म्मवद्धर्म्मिज्ञानत्वेन हेतुत्वमफलं कोट्युपस्थितेः संशयहेतुतायां साधारणधर्म्मज्ञानजन्यत्वस्थले साधारणधर्म्मवद्धर्म्मिज्ञानजन्यत्वनिवेशादेव तन्नियमोपपत्तेः स्वतन्त्र-कारणताकल्पनापेक्षया क्लृप्तकारणतायामवच्छेदकगौरवस्योचित-त्वात् न च धर्म्मिज्ञानस्य संशये साक्षाद्धेतुताया अपि क्लृप्तत्वात् तत्र साधारणधर्म्मप्रकारकत्वमात्रं निवेश्यत इति नास्माकमपि स्वतन्त्रकारणताकल्पनं मानसेपि च विप्रतिपत्तिवाक्याधीनसंशये कोट्योरिव धर्म्मिणोऽपि पदजन्यैवोपस्थितिः कारणमितिपदजन्यत्वेन धर्म्मिज्ञानस्य विप्रतिपत्तिवाक्याधीनसंशये पृथक्कारणताया आवश्यकत्वात्तदन्यसंशयकारणतायां साधारणधर्म्मादिविषयकत्वान्त-र्भावे बाधकाभावादितिवाच्यं संशये साधारणासाधारणधर्म्म-वद्धर्म्मिज्ञानत्वेन हेतुताद्वयस्य तादृशतादृशधर्म्मज्ञानजन्यकोट्युप-स्थितित्वेन हेतुताद्वयस्य च कल्पनापेक्षया तादृशतादृशधर्म्म-विषयकत्वमन्तर्भाव्य धर्म्मिज्ञानहेतुतायास्तादृशतादृशधर्म्मवद्धर्म्मि-ज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वेन हेतुताद्वयस्य च कल्पने स्फुटतरलाघ-

वात् एवं कोट्युपस्थितिकारणतायां तत्तत्कोटिसहचरित-धर्म्मवद्धर्म्मिविशेषविषयकज्ञानजन्यत्वनिवेशे धर्म्मिभेदेन गुरुतर-धर्म्मावच्छिन्नकारणताया आधिक्यापत्तेः तदपेक्षया धर्म्मिविशेष-मनन्तर्भाव्य तत्तत् कोटिसहचरितधर्म्मज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वेन धर्म्मिविशेषमन्तर्भाव्य साधारणधर्म्मवद्धर्म्मिविशेषज्ञानत्वेन लघुशरी-रेण हेतुत्वस्य च कल्पयितुं युक्तत्वात् न चोपस्थितिकारणताव-च्छेदकशरीरे धर्म्मिणोऽनन्तर्भावेऽपि कार्य्यतावच्छेदकीभूतसंशयत्वस्य धर्म्मिविषयताघटितत्वात् कोट्युपस्थिते धर्म्मिभेदेन* कारणता-भेद आवश्यक इति वाच्यं संशयत्वशरीरे धर्म्मिविषयताया विशेष्य-तात्वेन किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यतात्वेन वा सामान्यतो निवेश-नीयतया धर्म्मिभेदेन कारणताभेदानावश्यकत्वादिति दिक्। पूर्व्व-लक्षणोक्तातिप्रसङ्गवारणाय साध्यसन्देहजनकत्वस्य कोट्युपस्थिति-विशेषणताया आवश्यकत्वादत्र तदुपस्थापकपदादाननिबन्धनं तद-निवेशभ्रमं निराकुरुते "साध्यसन्देहेति" "प्रकृतं" प्रकरणवशात् सामान्यशब्दस्य विशेषपरतया प्राप्तं, तथाच साध्यसन्देहजनिका या साध्योपस्थितिस्तज्जनकतावच्छेदिका सती तथाविधसाध्याभावो-पस्थितिजनकतावच्छेदकीभूता या विषयता तदवच्छेदकतापर्य्या-प्त्यधिकरणधर्म्मवत्त्वं तत्त्वमिति पूर्व्वोक्तदिशा लक्षणार्थो निष्कर्षयि-तव्यः वह्निसाहचर्य्यतज्ज्ञाभावज्ञानाच्च तत्त्वावच्छिन्नधूमादिविषयतायाः पूर्व्वदर्शितरीत्या तथाविधसाध्यसाध्याभावोपस्थितिजनकतावच्छे-

---

* ख० कार्य्यकारणभावभेदः आवश्यकः।

यथाकथञ्चित् कोटिद्वयोपस्थितिः स्मृत्यनुभवसाधारणी सन्देह-
जननी, नियामकन्तु साधारण्यादिविशिष्टधर्म्मवत्ताज्ञानम्, अतएव

दकत्वेऽपि तामादायातिप्रसङ्गः पूर्व्ववदेव वारणीयः समवायादि-
घटितसाधारण्यमादाय संयोगादिना धूमादेर्व्वह्न्यादिसाध्यक-
सव्यभिचारतावारणाय प्रकृतसम्बन्धेन यत्साध्यवद्वृत्तित्वं साध्याभाव-
वद्वृत्तित्वञ्च तद्घटितत्वेन विषयतावच्छेदकधर्म्मो विशेषणीयः असा-
धारण्यशरीरेऽप्यभावप्रतियोगितया साध्यादिमद्वृत्तित्वनिवेशाच्च
तदसंग्रहः साधारणधर्म्मवद्धर्म्मिज्ञानसत्त्वे उद्बोधकान्तराधीनकोटि-
स्मरणादनुभवाद्वा कोट्युपस्थितेश्च संशयोपगमे क्षतिविरहात्
विशेषणज्ञानादिमुद्रया कोट्युपस्थितिहेतुतयैवोपपत्तेः साधारण
धर्म्मज्ञानजन्यकोट्युपस्थितित्वेन स्वतन्त्रहेतुताकल्पनमनर्थकमिति
व्याख्यातकल्पे साध्यसन्देहजनकत्वरूपकोट्युपस्थितिविशेषणस्याव्याव-
र्त्तकतया विलक्षणजनकतायाश्चासत्त्वेन निवेशनासम्भवात् उक्ताति
प्रसङ्गो दुर्व्वार एवेत्यभिप्रेत्य तादृशनिष्कृष्टमते प्रकारान्तरेण
लक्षणं व्याचष्टे "यथाकथञ्चिदिति" साधारणधर्म्मज्ञानजन्या
तदजन्या वेत्यर्थः विशेषणज्ञानादिमुद्रया क्लृप्तकारणतात एव
निर्व्वाहः न तु स्वातन्त्र्येण हेतुत्वमिति सूचयितुं "स्मृत्यनु-
भवसाधारणीति" नन्वेवं साधारण्यादिविशिष्टधर्म्मिज्ञानशून्य-
काले कथं न संशय इत्यत आह "नियामक"मिति नियामक
तादृशधर्म्मदर्शनदशायामेव संशय इति नियमनिर्व्वाहकं साधारण्या-
दीत्यस्य साक्षात् संशयहेतुभूतमित्यादिः आदिपदादसाधारण्य-

धारावाही सन्देह इति मते तु धर्म्मितावच्छेदकविशिष्टे धर्म्मिणि परिग्रहः अतएव अनुभवसाधारण्याः कोव्युपस्थिते र्हेतुत्वादेव धारावाही सन्देहः अविरलोत्पत्तिकसन्देहचितयादिकं साधारणधर्म्मज्ञानजन्यकोव्युपस्थितित्वेन संशयहेतुत्वे स्मरणात्मिकोपस्थितेरेव तथात्वात् साधारणधर्म्मवद्धर्म्मिविषयकतथाविधेकोपस्थित्या संशयद्वयजननसम्भवेऽपि संशयान्तरोत्पत्तौ तथाविधस्मृत्यात्मकोपस्थित्यन्तरस्यापेक्षणीयतापत्त्या अविरलत्वसंशयचितयादिकं नोपपद्यते एतन्मते तु संशयात्मककोव्युपस्थितेरपि संशयान्तरोत्पादसम्भवेन अन्तराकोटिस्मरणानपेक्षणात् साधारणधर्म्मवद्धर्म्मिविषयकद्वितीयादिसंशयात् तदग्रिमक्षणेषु संशयान्तरोत्पादे वाधकाभावः न चास्मन्मते ऽपि संशयात्मककोटिज्ञानस्यापि साधारणधर्म्मज्ञानजन्यतयान्तराकोटिस्मृतिं विनैव संशयान्तरोत्पादः सम्भवतीति वाच्यं अवच्छेदकभेदेन भिन्नयोः स्मृतिसंशयनिष्ठतादृशजन्यतयोरननुगततया स्मृतिनिष्ठजन्यताया एव निवेशनीयतया स्मरणापेक्षया आवश्यकत्वादितिभावः। स्वसमानाधिकरण्यावच्छिन्न-स्वाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन साधारणधर्म्मज्ञानविशिष्टोपस्थितित्वेन हेतुत्वोपगमे तु संशयादपि संशयः सम्भवतीति गौरवमेव उपस्थितेः स्वतन्त्रहेतुतायां वाधकमित्यवधेयम। "धर्म्मितावच्छेदके"ति धूमवान् पर्व्वतो वह्निमान्नवेति संशये धर्म्मितावच्छेदकज्ञानमुद्रया पर्व्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकधूमत्वादिविशिष्टवत्ताज्ञानस्य जनकतया धूमत्वादिमत्त्वमादायाति-

यद्रूपविशिष्टज्ञानं साध्यसन्देहजनकं तद्रूपवत्त्वमेव वक्तव्यं। कोटिद्वय-
सहचरितत्वादिना ज्ञातस्य ऊर्द्ध्वत्वादेरूर्द्ध्वत्वत्वादिना धर्म्मिणि ज्ञान-
प्रसङ्गवारणाय धर्म्मितावच्छेदकविशिष्ट इति धर्म्मितावच्छेदक-
पदं फलीभूतसंशयधर्म्मितावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणपरं अन्यथा
पर्व्वतत्वादेरपि दर्शितसंशयधर्म्मितावच्छेदकघटकतया उक्तातिप्रसङ्ग-
वारणासम्भवात् एवञ्च तद्धर्म्मपर्य्याप्तधर्म्मितावच्छेदकताक यत्किञ्चित्
संशयनिरूपितायां जनकतायामवच्छेदकीभूता या तद्धर्म्मनिष्ठ
धर्म्मितावच्छेदकतादिरूपकप्रकारता तन्निरूपितावच्छेदकतापर्य्या
प्त्यधिकरणधर्म्मवत्त्वमिति प्राङ्निरुक्तोऽर्थः पर्य्यवसितः तेन सत्तावान्
जातेरित्यादौ सत्ताभाववत् समवेतत्वाद्यप्रसिद्ध्या यद्रूपपदेन
सत्तावत् समवेतत्वमात्रोपादानसम्भवेनातिव्याप्तिरिति परास्तं
"वक्तव्यं" व्याख्येयं एवञ्च मूलस्थं उभयकोट्युपस्थापकपदं संशाय-
कार्थमित्यभिप्रायः। मूलमपेक्ष्य निष्कृष्टमते स्वातन्त्र्येणैव एतल्लक्षण-
मिति केचित् प्राचीनास्तु साधारण्याद्यवच्छिन्नप्रकारताशालि-
ज्ञानत्वेन संशयजनकता पुरुषत्वतदभावसहचरितत्वेन यदा कदा-
चिज्ज्ञातस्योर्द्ध्वत्वादेरूर्द्ध्वत्वत्वादिमात्रेण ज्ञानादप्ययं पुरुषो न
वेति संशयात् किन्त्वनुद्बुद्धसंस्कारान्यसाधारण्यादिप्रकारकविशिष्ट-
धर्म्मिज्ञानत्वेनैव, साधारण्यादिप्रकारकत्वञ्च संस्कारज्ञानसाधारण-
मतस्तत्प्रकारकज्ञानसत्त्वेऽपि तदन्यतथाविधसंस्कारविशिष्टोर्द्ध्वत्वादि-
ज्ञानात् संशयनिर्व्वाहः वैशिष्ट्यञ्च स्वविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्न-
प्रकारकत्व-स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन अतएवैकधर्म्मावच्छिन्न-

मेव संशयजनकं न तु तदानीं साहचर्य्यज्ञानमपेक्षत इति नयेतु तद्रूपविशिष्टत्वेन गृहीतस्य धर्म्मस्य धर्म्मिवृत्तिताज्ञानं तथा तद्वत्त्वमेव

साधारण्यादिप्रकारकज्ञानादिसहितादपरधर्म्मावच्छिन्नप्रकारक-धर्म्मिज्ञानात्संशयः ईदृशापत्तिवारणायैव एकविशिष्टापरस्य हेतुता स्वीक्रियते न तूभयोः पृथक् कारणता एकविशिष्टापरत्वेन हेतुत्वे विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कारणताद्वयमात्रं, पृथक्कारणामते एकधर्म्मावच्छिन्नविशेष्यकसाधारण्यादिप्रकारकज्ञानादि-सहितादन्यधर्म्मावच्छिन्नप्रकारकधर्म्मिज्ञानात् संशयापत्तेः तत्त-द्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यकसाधारण्यादिप्रकारकत्वेन तत्तद्धर्म्मावच्छिन्न-प्रकारकधर्म्मिज्ञानत्वेन च हेतुताकल्पनमन्तरेण दुर्व्वारतया तादृश-हेतुतास्वीकारे ऊर्द्धत्वादिरूपविषयतावच्छेदकानन्तधर्म्मभेदेन-हेतुताया आनन्त्य स्यादिति वदन्ति। तन्मते यथा व्याख्यातलक्षणे शुद्धधूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारताया अपि वह्न्यादिसन्देहजनकताव-च्छेदकत्वात् शुद्धधूमत्वादिकमादायातिप्रसङ्गवारणमशक्यमिति तन्मते कल्पान्तरमाह कोटिद्वयेति ऊर्द्धत्वादिनेत्यस्य केवलेत्यादिः "तदानीं" संशयप्राक्काले "यद्रूपेति" यद्रूपावच्छिन्नधर्म्मविषयक-विशिष्टत्वेन यत्किञ्चित् संशयजनकता तद्रूपवत्त्वमित्यर्थः *यत्कि-ञ्चित्संशयजनकतावच्छेदकतावच्छेदकतावच्छेदकवैशिष्ट्यघटकविशेष्य-

* क० यत्किञ्चित् संशयजनकतावच्छेदकतावच्छेदकवैशिष्ट्यघटक-विशेष्यतानिरूपितप्रकारतात्वनिरूपिता या निरूपकत्वसंसर्गावच्छिन्ना-वच्छेदकता तदाश्रयविषयतावच्छेदकतापर्य्याप्त्याधिकरणधर्म्मवत्त्वमिति तु पर्य्यवसितार्थः।

वाच्यम्। तद्येत्यादि। ननु असाधारण्यं न साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वं वृत्तिमतस्तथात्वासम्भवात् एककोटिव्याप्यस्यैव एककोटिमद्व्यावृत्त-

तानिरूपितप्रकारतापर्य्याप्त्यधिकरणधर्म्मवत्त्वमिति तु पर्य्यवसितार्थः। तद्येत्यादिमूलग्रन्थः साधारण्यासाधारण्यरूपसंशयप्रयोजकरूपमादायलक्षणसङ्गमनपरः तत्र यादृशासाधारण्यस्य संशयप्रयोजकत्वं विचारसहं तत्सङ्गतसाधारणमिति दोषे लक्षणान्तरमुत्थापयितुं तादृशग्रन्थं धारयति "तद्येत्यादौति" असाधारण्यं संशयप्रयोजकीभूत असाधरण्यपदार्थः। "वृत्तिमत" इति तथाच शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादावसाधारणे ऽव्याप्तिरितिभावः। ननु वृत्तिमतो नासाधारण्यमुपगन्तव्यं किन्त्ववृत्तेरिति नैतद्दोषावकाश इत्यत आह "एककोटौ"ति व्याप्यस्य व्याप्यतया गृहीतस्य व्यावृत्तस्य तदवृत्तितया गृहीतस्य एतेन एककोटिमद्व्यावृत्तस्यैककोटिव्याप्यताया आवश्यकत्वेऽपि न भेदघटितेवार्थासङ्गतिः तद्वदवृत्तित्वस्य न तदभावव्याप्यत्वं तच्छरीरे तदभावाभावत्वेन तस्या निवेशादित्यवधेयं। विशेषदर्शनतया संशयविरोधित्वादिति पुरुषत्वाभाववदवृत्तिशाखादिमानयमित्याद्याकारकनिश्चयदशायामिव पुरुषावृत्तिशाखादिमानित्यादिनिश्चयदशायामपि पुरुषत्वादिविशिष्टबुद्ध्यनुत्पादस्य सर्व्वानुभवसिद्धत्वात् तद्विशिष्टबुद्धौ तद्वदवृत्तित्वेन गृहीतधर्म्मवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वादिति भावः तथाच निरुक्तसाधारण्यविशिष्टवत्ताज्ञानस्य संशयप्रतिबन्धकतया संशयजनकत्वासम्भवात् कथं तादृशासाधारण्यस्य

स्यापि धर्म्मस्य बुद्धेर्विशेषदर्शनतया संशयविरोधित्वाच्च। सत्प्रतिपक्षे च परामर्शप्रामाण्यसंशयोत्तरमेव साध्यसन्देहात्। नापि निश्चित-

संशयप्रयोजकता न च तादृशज्ञानस्य संशयप्रतिबन्धकत्वेऽपि-तज्जन्यकोट्युपस्थितेः संशयजनकत्वं सम्भवत्येव तच्चाशानन्तरं तज्जन्यकोट्युपस्थित्या संशयजननसम्भवात् असाधारणधर्म्मवद्धर्म्मि-ज्ञानस्य अतएव बाधकात् साक्षाद्धेतुत्वासम्भवेन तज्जन्यकोट्यु-पस्थितित्वेन हेतुतायां गौरवस्याकिञ्चित्करत्वादिति तादृशकार्य्य कारणभावघटितलक्षणपरतयैव मूलं व्याख्येयमिति वाच्यं अग्रे भिर्व्वाच्यास्यासाधारण्यस्य बुद्धेः संशयाविरोधितया तज्ज्ञानस्यैव साक्षात् संशयजनकत्वसम्भवेन गौरवादकरूपेण कोट्युपस्थितेर हेतुत्वात् कोटिस्मृतिजनकताघटितलक्षणस्यासम्भवात् संशयजनक-ताघटितलक्षणकरणे च तादृशासाधारण्यमादाय व्याप्यविरुद्धयो-रतिव्याप्तेः ननु सत्प्रतिपक्षसम्बलनदशायामिव कोटिद्वय-वद्व्यावृत्तधर्म्मवत्ताज्ञानदशायामपि संशयोत्पत्तिरनुभवसिद्धेति तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतायां तद्व्याप्यवत्ताज्ञानस्येव तत्को-टिमदवृत्तिमत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतायामपि तदभाववदवृत्तिधर्म्म-वत्ताज्ञानस्योत्तेजकत्वमगत्या कल्पनीयमिति कोटिद्वयवद्व्यावृत्तधर्म्म-वत्ताज्ञानस्य संशायकत्वमव्याहतमेव येन रूपेण प्रतिबन्धकता तेनैव रूपेण जनकतानुपगमादित्यत आह "सत्प्रतिपक्षे च"ति विरोधिकोटिद्वयव्याप्यवत्ताज्ञानसमय इत्यर्थः "परामर्शप्रामाण्य-संशये"ति तथाच तुल्ययुक्त्या प्रकृतेऽपि तत्तत्कोटिमदवृत्तित्वविशिष्ट-

साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वम् तद्धि यत्र यत्र साध्यादिमत्तानिश्चयस्तद्व्यावृत्तत्वं, येन येन रूपेण यत्र यत्र तन्निश्चयस्तेन तेन तद्व्यावृत्तत्वं वा । आद्ये सर्व्वाणि साध्यव्याप्यवन्ति साध्यवन्ति, सर्व्वाणि वा साध्य-

वत्ताज्ञाने प्रामाण्यसंशयादेव संशयः स्वीक्रियते इति नैककोटिमद्व्यावृत्तधर्म्मवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतायामपरकोटिमद्व्यावृत्तधर्म्मवत्ताज्ञानस्योत्तेजकत्व प्रामाणिकमप्रामाण्यज्ञानोत्तेजकतयैवोपपत्तेः अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितस्यैव च ज्ञानस्य जनकतया निरुक्तसाधारण्यस्य बुद्धेर्जनकत्वोपगमे प्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपेणैव जनकताप्रसङ्ग इतिभावः "निश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्व"मिति असाधारण्यमित्यनुषज्यते "येन येन रूपेणेति" यत्यद्रूपं धर्म्मितावच्छेदकीभूतमित्यर्थः तेन रूपेण तद्व्यावृत्तत्वं तत्तद्धर्म्मविशिष्टतद्व्यावृत्तत्वं प्रमेयत्वादिसामानाधिकरण्येन घटादौ साध्यनिश्चयदशायामपि शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादावसाधारण्यसत्त्वाद्धर्म्मिनिवेशः प्रथमपक्षे वक्ष्यमाणाया निधर्म्मितावच्छेदककसाध्यनिश्चयविषयवृत्तित्वघटितासाधारण्यानुपपत्तेर्व्वारणाय धर्म्मितावच्छेदकनिवेशः साध्यव्याप्यवत्त्वेन पक्षातिरिक्तमात्रविषयकनिश्चयदशायामसाधारण्यानुपपत्त्यनवकाशात्पक्षस्यापि निश्चयविषयत्वमाविष्कर्त्तुं "सर्व्वाणी"ति सर्व्वपदेन सर्व्वत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकबोधः केवलान्वयिसर्व्वत्वावच्छेदेन विधेयविषयक एव जन्यते इति तथाविधबोधस्यैव सर्व्वाणि साध्यवन्तीत्याकारकता तथाच विशिष्य पक्षे साध्यनिश्चयदशायामिव साध्यसन्देहविरोधिनः सर्व्वाणि साध्यवन्तीतिनिश्चयस्य

वन्ति प्रमेयाणीत्यादिनिश्चये सामान्यतः पक्षेऽपि साध्यादिनिश्च-याद्तथात्वप्रसङ्गः। द्वितीये तु विशिष्य पक्षे साध्यनिश्चयं विनैव

सत्त्वेऽप्यसाधारण्याभावस्येष्टत्वात् "साध्यव्याप्यवन्ती"ति तथाच एतादृशनिश्चयदशायां विशिष्य पक्षे साध्यसन्देहस्यानिवृत्तेस्ता-दृशनिश्चयस्य नासाधारण्यक्षतिकारकत्वमितिभावः प्रथमपक्षे धर्म्मितावच्छेदकानिवेशात् सामान्यधर्म्मावच्छिन्नधर्म्मिकं विशिष्य-संशयानिवर्त्तकं निर्णयमिव निर्धर्म्मितावच्छेदकतया अप्रसक्तसंशय-निवर्त्तकताकं निश्चयमादायापि दोषदानं सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह "सर्व्वाणि वे"ति पूर्व्ववत् साध्यत्वेन पक्षस्यापि निश्चयविषयत्वं स्फुटीकर्त्तुं सर्व्वाणीति साध्यवत्त्वावच्छिन्ने सर्व्वत्वविधेयकस्य साध्य-वन्तिसर्व्वाणीत्याकारकज्ञानस्य पक्षाविषयकस्यापि सम्भवात् सर्व्व-साध्यवदुद्देश्यकप्रमेयत्वविधेयकज्ञानानुधावनं तादृशज्ञानस्य वस्तुत्व-व्यापकसर्व्वत्वावच्छेदेन साध्यवत्तानवगाहितया तत् सत्त्वं न पक्षे साध्यसन्देहनिवर्त्तकमिति तदानीमसाधारण्यसत्त्वमेवेतिभावः आदिपदात् शब्दोनित्यः शब्दत्वादित्यादौ सर्व्वाणि साध्याभाव-व्याप्यवन्ति साध्याभाववन्तीत्यादिनिश्चयपरिग्रहः अतथात्वमसाधा-रण्याभावः द्वितीयपक्षे तत्तद्व्यक्तित्वरूपे धर्म्मितावच्छेदक-विवक्षणे प्रथमपक्षोक्तप्रथमदोषस्य द्वितीयदोषस्य च यथाश्रुते-प्यनवकाशात्तच दोषान्तरमाह "द्वितीये" इति विशिष्यधर्म्मिता-वच्छेदकप्रकारेण सामान्यतः पक्षे साध्यवत्तानिश्चयं विना पक्ष-मात्रवृत्तिहेतौ साध्यवद्वृत्तित्वघटितव्याप्तिनिश्चय एव न सम्भवती-

साध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति साध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वम्। तेनासाधारणस्य साध्यतद्भावोपस्थापकतया दूषकत्वपक्षे नाव्याप्तिः।

शब्दादिना साध्यव्याप्यत्वनिर्णयेऽपि तथात्वापत्तेः। नैष दोषः, यादृशव्याप्तिग्रहे सति नासाधारण्यं तद्ग्रहाभावेन विशेषलक्षणस्य साधारण्याभावविशिष्टस्य तद्ग्रहस्य चाभावेन सामान्यलक्षणस्य विशेषणादतिव्याप्तिनिरासात्, विशिष्टाभावादेव च साधारण्ये व्याप्तिभ्रमदशायां नाव्याप्तिरिति चेत्। एवं सत्येकेन व्याप्तौ गृहीतायामसाधारणस्य न कञ्चिदपि प्रति सव्यभिचारित्वं स्यात्, स्याद्वा तदपि

त्येतदभिहितं। अथवा विशिष्य विशेषधर्मं धर्मितावच्छेदकीकृत्य उक्तविवक्षणे सामान्यधर्मधर्मितावच्छेदककनिश्चयदशायामप्येतद्दोषस्य सम्भवात्तादृशस्थलसंग्रहाय विशेषधर्मस्य धर्मितावच्छेदकत्वानुसरणं, "विशेषलक्षणस्ये"ति विशेषणादित्यग्रिमेणान्वयः वैशिष्ट्यञ्च सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या बोध्यं तदविशेषितस्यैव तस्य संशयप्रयोजकतया सव्यभिचारसामान्यलक्षणस्यातिव्याप्तिं वारयितुमाह "साधारण्ये"ति एतच्च व्याप्तिग्रहदशायां साधारणसंग्रहाय, वैशिष्ट्यं विशेषणताविशेषविषयतोभयघटितसामानाधिकरण्येन बोध्यं "कञ्चिदपी"ति व्याप्तिग्रहशून्यपुरुषं प्रत्यपीत्यर्थः नन्वत्पुरुषीयव्याप्तिग्रहाभावस्तत्पुरुषीयासाधारण्यशरीरे निवेशनीय इति नायं दोष इत्यत आह "स्याद्वेति" "तदपि" सामान्यव्यभिचारित्वमपि "तत्त-

तत्तत्पुरुषघटितमसाधारण्यवत् साध्यादिव्याप्यवत्त्वेन रूपेण साध्या-
दिमत्त्वनिश्चयेऽव्याप्तिप्रसङ्गाच्च । न हि घटोऽनित्यो घटाद्व्यावृत्तं
शब्दत्वमितिवत् अनित्यत्वव्याप्यवतो व्यावृत्तं शब्दत्वमिति तदानीं
निश्चयः । अभिहितश्च निश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वं न संशय-
प्रयोजकं किन्तु साध्यतदभावाभ्यां सहचरितत्वमिव तत्सहचरिता-

त्पुरुषघटित"मिति तथाचासाधारण इव साधारणेऽपि पुरुषविशेष-
नियन्त्रितसव्यभिचारव्यवहारापत्तिः धूमादौ साध्ये वह्न्यादिर-
मुकं प्रति व्यभिचारीति व्यवहाराभावेनेष्टापत्तेरयोगादितिभावः
यथाश्रुतेतत्कल्पे प्रथमपक्षीयप्रथमदोषमप्याह "साध्यादीति"
आदिपदाभ्यां साध्याभावपरिग्रहः । ननु तदानीमसाधारण्याभावे-
ऽपि तद्भ्रमादेवानुमितिप्रतिबन्धादिति शङ्कानिराचिकीर्षया
तद्भ्रमाभावमप्युपपादयति "नहीति" "तदानीं" पक्षे साध्यसन्देह-
दशायां, तदानीं तत्र तद्व्याप्यवत्तासंशयस्यौचित्या वह्नित्वाद्व्याप्यव-
द्वृत्तित्वस्यापि हेतौ संशयादितिभावः । उक्तविवक्षायामेतद्दोषानव-
काशात् साधारणे पुरुषविशेषनियन्त्रितसव्यभिचारव्यवहारे कदा-
चिदिष्टापत्तेश्च सम्भवाद्दोषान्तरमाह "अभिहितश्चेति" परे'त्व-
त्यादिना अयं घटः एतत्त्वादित्यादि—पूर्व्वपक्षीयपङ्क्तिव्याख्याना-
वसर इति शेषः । "न संशयप्रयोजकमि"ति तथाच* तदादाया-
साधारणे न लक्षणसङ्गमनसम्भवइति भावः । ननु तर्हि कीदृश-
मसाधारण्यं संशयप्रयोजकमत आह "किन्त्विति" "तत्सहचरिते"ति

* ख०, तदादायासाधारणे लक्षणसङ्गमनं न सम्भवतीतिभावः ।

भावप्रतियोगित्वम्, व्याप्यविरुद्धयोस्तु तत्त्वेन निश्चितयोर्दर्शने विशेषदर्शनत्वादेव न संशय इति विभाव्य लक्षणान्तरमाह "विरुद्धान्येति"। विशिष्टसाध्यहेतुसामानाधिकरण्यग्रहाविरोध्यर्थकमर्थतो विरोधिविशेषणं। तेन साध्यसाधनयोरप्रसिद्धेरवृत्तित्वस्य परस्परासामानाधिकरण्यादीनाञ्च निरासः। पक्षपदञ्च धर्म्मिमात्रपरं। तथाच

साध्यतदभावसहचरितेत्यर्थ एतादृशासाधारण्यस्य न हेतुदोषतासम्भवः सद्धेतुसाधारण्यात् अनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानाविषयत्वेन दोषसामान्यलक्षणानाक्रान्तत्वाच्चेति भावः ननु व्याप्यविरुद्धसाधारण्येतादृशधर्म्मस्य संशयप्रयोजकत्वे व्याप्यादिदर्शनादपि संशयापत्तिरित्यत आह व्याप्यविरुद्धयोरिति व्याप्यादिग्रहशून्यकाले व्याप्यादिदर्शनस्य संशयाप्रतिबन्धकतया "तत्त्वेन निश्चितयो"रिति व्याप्यत्वादिना अनिश्चितस्य व्याप्यादेर्निरुक्तरूपज्ञानात् संशय इष्ट एवेति भावः विरुद्धान्यत्वस्य हेतुविशेषणत्वे असाधारणासंग्रहः विरोधपदार्थं साध्यासामानाधिकरण्यत्वादिना निवेश्य तदन्यत्वेनानुमितिविरोधिविशेषणेऽपि साध्याप्रसिद्ध्यादिवारणासम्भवः इत्यत आह "विशिष्टे"ति साध्यतावच्छेदकादिविशिष्टेत्यर्थः एतदर्थः पूर्व्वपक्ष एव विवृतः। यथाश्रुतमूलतो धर्म्मिविशेषणताया एव लाभाद"र्थत इति" तात्पर्य्यबलत इत्यर्थः "विरोधिविशेषणं" अनुमितिविरोधिविशेषण अवृत्तित्वे परस्परासामानाधिकरण्ये च साध्यसाधनयोरित्यनुषज्यते पक्षतानिवेशे प्रयोजनाभावादाह "पक्षपद"मिति पक्षवृत्तित्वस्य धर्म्मिविशेषणत्वे स्वरूपासिद्धस्य व्यभिचारिणोऽसंग्रह-

यद्यद्धर्म्मिवृत्तित्वं हेतोर्ज्ञायते तत्र तत्रैवानुमितिविरोधि यद्रूपं तद्वत्त्वमित्यर्थः। साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वन्तु तथा, बाधप्रतिरोधौ तु धर्म्मिविशेषितत्वात् न तादृशौ। सव्यं साध्याभाववत् तद्व्याप्यवद्वेत्यादिकञ्च साध्यवत्त्वग्रहविरोधित्वेन सामानाधिकरण्यग्रहविरोधि साध्यानुमितिसामान्याविरोधित्वं वा विशेषणम्। तेनैवेति। तेनानुमितिविरोधिना विपक्षवृत्तित्वादिना। एवकारेणानुगमकं रूपं व्यवच्छिद्य तस्य हेत्वाभासताव्यवच्छेदकत्वं निरस्यति हेत्वाभासलक्षणानुरोधेनेति तेनानुमितिविरोधित्वघटितलक्षणकरणेन असाधारणस्य सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषणत्वपक्षे नाव्याप्तिरितरथा पुनरव्याप्तिरेव। साध्याभावज्ञापकत्वेन साक्षात् सा यवत्तानुमितिविरोधित्वेन॥

इति दीधितेः सव्यभिचारः॥

प्रसङ्गः हेतौ पक्षवृत्तित्वग्रहाविरोधित्वेन विरोधिविशेषणेऽपि बाधसत्प्रतिपक्षवारणमशक्यमेवेति पूर्व्ववत् पक्षवृत्तित्वे सत्यनुमितिविरोधिसम्बन्धाव्यावृत्तिरितिदलद्वयेन व्याप्तिग्रहविरोधिधर्म्मवत्त्वस्य विवक्षणे च मणिकारमतसिद्धस्य साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपासाधारण्यासंग्रहः विशेषणान्तरं प्रक्षिप्य बाधादिवारणे गौरवमित्यभिप्रेत्य पूर्व्वपक्षोक्तरीतिं परित्यज्य प्रकारान्तरेण बाधादिकं वारयितुं उक्तदलद्वयनिष्कृष्टार्थमाह "तथाचे"ति "यद्यद्धर्म्मी"ति सधर्म्मितावच्छेदककहेतुमत्तानिश्चयकालीनयादृशविशिष्टविषयकनिश्चयसामान्यं स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयसमानध-

र्म्मितावच्छेदककानुमितिसामान्यप्रतिबन्धकं तादृशधर्म्मवत्त्वमित्यर्थः* समूहालम्बनात्मकस्य उदासीनपदार्थविषयकनिश्चयस्याप्यनुमितिप्रतिबन्धकतया उदासीनपदार्थविषयकनिश्चयसामान्यस्यापि विपरीतविषयकसमूहालम्बनात्मकप्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतया तत्रातिव्याप्तिवारणाय सामान्यपदद्वय. हेतुमत्ताज्ञानासमानकालीनव्यभिचारनिश्चयस्य व्यभिचारनिश्चयसामान्यान्तर्गतस्य स्वसमान-

* अथ नित्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिशब्दत्वं शब्दत्ववान् शब्दः शब्दत्ववान् घटः इत्यादिज्ञानं तादृशनिश्चयसामान्यान्तर्गतं तत्समानकालीनहेतुमत्तानिश्चयसमानधर्म्मितावच्छेदककानुमितिसामान्यान्तर्गत घटो नित्यः शब्दो नित्यः इत्यादि नानानुमितिसाधारणैकप्रतिबध्यतायाः एवाभावात् तादृशानुमितित्वव्यापिका न कापि प्रतिबध्यता इति चेदत्र केचित् स्वसमानकालीननिश्चयीयहेतुप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदक यत्किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यताकानुमितित्वव्यापकत्वस्य निवेश्यत्वात्तादृश यत्किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यताकानुमितित्वव्यापकत्वस्य तत्तद्धर्म्मावच्छिन्न विशेष्यताकहेतुमत्त्वज्ञानविशिष्टासाधारण्यज्ञानस्य प्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यत्वसत्त्वान्नाव्याप्तिरिति धर्म्मितावच्छेदककहेतुमत्तानिश्चयेत्यत्र हेतुप्रकारता हेतुतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यवच्छेदकताकत्वेन निवेशनीया अतो न वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगि जलं जातिमत्त्वात् ह्रद इत्यादि ज्ञानमादाय दोषः उभयत्र विशेष्यतावच्छेदकता निरवच्छिन्ना ग्राह्या तेन जलवान् ह्रद इत्यादि निश्चयसमानधर्म्मितावच्छेदककजातिमान् वह्निमानित्याद्यनुमित्यन्तर्भावेण प्रतिबध्यतायाः एवं जातिमान् जलवान् इत्यादि निश्चयकालीनदोषविषयकनिश्चयानन्तर्भावेण प्रतिबन्धकतायाश्च व्यापकत्वभङ्गेऽपि न क्षतिः हेतुमत्तानिश्चयस्यावच्छेदावच्छेदेन बोध्यः अतः सामानाधिकरण्येनानुमितिं प्रति सामानाधिकरण्येन हेतुमत्ता-

निश्चयकालीनासाधारण्ये नाव्याप्तिः। अतएव संयोगेन वह्निसाध्यके तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धेन वह्निहेतुकस्थले व्यभिचारनिश्चयस्य भावत्वावच्छिन्नांशे नियतहेतुविषयकत्वेन वह्निमान् आधेयत्वादित्यादौ वह्न्यभाववद्वृत्तिवृत्तित्वरूपे व्यभिचारविषयकनिश्चयस्याधेयत्वात् नियत-हेतुविषयकत्वेन च लक्षणगमनादेव प्रथमकालीनान्ताप्रयुक्तस्योक्तस्व-समानकालीनहेतुमत्तानिश्चयासिद्ध्याऽसम्भवस्यासङ्गतिरिति परास्तम्। अभावत्वाद्यवच्छेदेन हेतुमत्तानिश्चयासत्त्वात् विशिष्टाधेयत्वप्रकारताया हेतुतावच्छेदकपर्य्याप्त्यवच्छेदकताकत्वाभावाच्च। नच वह्नित्वावच्छेदेन प्रमेयत्वविशिष्टवह्निनिरूपितविषयित्वस्य यत्र साध्यता प्रमेयत्वस्य हेतुता तत्र प्रमेयवह्निनिरूपितविषयितावान् प्रमेयत्वादित्यादौ प्रमेयत्वविशिष्ट-वह्निनिरूपितविषयित्वाभाववद्वृत्तिप्रमेयत्वात्मकव्यभिचारे लक्षणगमन-सम्भवस्तत्रवह्नित्वसामानाधिकरण्यघटितधर्म्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वा-सम्भवाद्वह्नित्वसामानाधिकरण्ये प्रमेयत्वावगाहिज्ञाने तदभावस्य सत्त्वा-दिति वाच्यं एतल्लक्षणे वह्नित्वावच्छेदेन प्रमेयत्वविशिष्ट वह्न्यादेरभावस्य साध्यत्वे प्रमेयत्वस्य हेतुत्वे प्रमेयत्वविशिष्टवह्निविशिष्टवह्न्याद्यात्मकबाधे-ऽतिव्याप्तिस्तत्रज्ञानस्य वह्नित्वावच्छेदेन हेतुमत्ताविषयकत्वनैयत्येन स्वसमान-कालीन निश्चयीयहेतुप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकीभूत-तादृशय-त्किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यानुमितिसामान्यविरोधित्वात् सधर्म्मि-तावच्छेदककहेतुमत्तानिश्चये स्वसमानकालीननिश्चये च स्वभिन्नत्वं निवेश्यं घटः प्रमेयः इत्यादि तादृशनिश्चयसमानधर्म्मितावच्छेदककानुमितिसामा-न्याविरोधित्वाद्वारणीया तावतैव केवलदोषविषयकज्ञानस्य तादृशनिश्चय-सामान्यान्तर्गतस्वभिन्न-स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयाप्रसिद्ध्या असम्भवः अतः प्रथमकालीनान्तमिति साधु सङ्गच्छते। प्रथमनिश्चये स्वभिन्नत्वानुक्तौ यादृशनिश्चयसामान्यान्तर्गतसमूहालम्बनहेतुप्रकारकदोषविषयकनिश्चय-समानकालीन-स्वभिन्नहेतुमत्तानिश्चयाप्रसिद्ध्या असम्भव इति तन्निवेशः। अथवा तादृशबाधेऽतिव्याप्तिवारणाय स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयीय-

मुख्यविशेष्यतानिरूपितावच्छेदकत्वं यत्किञ्चिद्धर्म्मे निवेशनीयं बाधादिज्ञा-
नस्य तादृशयत्किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यकानुमितिसामान्याविरोधित्वा-
न्नातिव्याप्तिः। न च प्रमेयवह्न्यभावादिसाध्यकस्थले वह्निवृत्तिप्रमेयवह्न्यादि
रूपबाधेऽतिव्याप्तिः तादृशयत्किञ्चिन्निश्चयस्य स्वसमानकालीनहेतुनिश्चयीय-
तादृशविशेष्यतावच्छेदकवह्नित्वरूपयत्किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यकानुमिति-
सामान्ये विरोधित्वादिति वाच्यं अवच्छिन्नविशेष्यत्वानवच्छिन्नत्वस्य मुख्यवि-
शेष्यतायां अवच्छिन्नविषयत्वानवच्छिन्नत्वस्य वा तादृशविशेष्यतायां निविष्टय
तादृशबाधघटकप्रमेयत्वरूपहेतुप्रकारतानिरूपितमुख्यविशेष्यतायाः वह्नि-
वृत्तित्वादिप्रकारतानिरूपितधर्म्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नतया
प्रमेयवह्निविशिष्टवह्न्यादिग्रहे हेतुप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाश्च प्रका-
रतावच्छिन्नतया बाधादिघटकधर्म्मस्य तादृशयत् किञ्चिदनन्तर्गतत्वा-
दतिव्याप्त्यभावात् एवञ्च प्रथमकालीनत्वानुक्तौ तादृशनिश्चयसामान्यान्तर्ग-
तकेवलदोषविषयकनिश्चयसामान्ये स्वसमानकालीनहेतुमत्त्वानिश्चयसमान
धर्म्मितावच्छेदककानुमितित्वव्यापकतावच्छेदकत्वनिष्ठप्रतिबन्धकतानिरू-
पितप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वमिति लक्षणार्थः एतन्मते हेतुमत्तानिश्चये समा
नकालीनदोषविषयकनिश्चयस्य स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयाप्रसिद्ध्या
इत्यनेन यादृशविशिष्टविषयकनिश्चये न हेतुमत्तानिश्चयकालीनत्वनियत्वं
तादृशदोष एव लक्षणसम्भवाभाव इत्येवासम्भवपदार्थ इत्याहुः। वस्तुतस्तु
सधर्म्मितावच्छेदकदलसत्त्वेऽपि व्यापकत्वं विना सामान्यस्य दुर्व्वचतया
सधर्म्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चयकालीनयादृशविषयकनिश्चयत्वव्यापकं
स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयसमानधर्म्मितावच्छेदककानुमितित्वव्यापक
प्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वं तादृशधर्म्मवत्त्वमित्यर्थः एवञ्च सति
तादृशह्रदो वह्निमान् घटो वह्निमान् पर्व्वतो वह्निमान् इत्यादि
नानाधर्म्मिक नानानुमितेर्व्यापकैकप्रतिबध्यत्वाप्रसिद्ध्या असम्भवापत्तिरतः
सधर्म्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चयकालीनेत्यस्य कालिकसम्बन्धेन स्वाधि-
करणत्व-स्वसमानाधिकरण्य-स्वप्रतियोगिकध्वंसवत्त्वैतत्त्रितयसम्बन्धेन कि

कालीनहेतुमत्ताज्ञानाप्रसिद्धा असम्भवः स्यादिति प्रथमं कालीनान्तं निश्चयविशेषणं निर्धर्म्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चयकालीनव्यभिचारनिश्चयकालीनहेतुमत्ताज्ञानधर्म्मितावच्छेदकाप्रसिद्धा तद्दोषतादवस्थ्यमतो हेतुमत्ताज्ञाने सधर्म्मितावच्छेदकत्वविशेषणं। अनुमितिसामान्यान्तर्गतायां स्वसमानकालीनहेतुमत्ताज्ञानासमानधर्म्मितावच्छेदकसाध्यानुमितौ हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्य साध्य-व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानं न प्रतिबन्धकं नित्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिशब्दत्वमित्यादिज्ञानदशायां अन्यधर्म्मितावच्छेदकक-शब्दत्ववत्तानिश्चयेऽप्ययं नित्य इत्यादिज्ञानोत्पत्तावविवादात् इत्यसाधारणादावव्याप्तिरतः समानधर्म्मितावच्छेदकान्तं अनुमितिविशेषणं तथाचेदन्त्वादिधर्म्मितावच्छेदककनित्यत्वादिविशिष्टबुद्धौ शब्दत्वादिधर्म्मिकनित्यत्वादिव्यापकीभूताभावप्रति-

स्विद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यकहेतुमत्ताज्ञानविशिष्टत्यर्थः। स्वसमानकालीनेत्यस्य तादृशसम्बन्धेन स्वाधिकरणत्व-स्वसमानाधिकरणध्वंसप्रतियोगित्व एतत्त्रितयसम्बन्धेन स्वविशिष्टत्यर्थः। प्रथमहेतुमत्ताज्ञानञ्च स्वनिरूपकत्व-स्वान्यहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपकत्वोभयसम्बन्धेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टान्यत्वेन विशेषणीयं, एवञ्च हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टान्यकिञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानविशिष्ट-यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयसामान्यं स्वविशिष्टहेतुमत्ताज्ञानीय-धर्म्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिप्रकारकानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपकं तादृशत्वं सव्यभिचारित्वमितिफलितार्थः।

Title	Rs.	As.
[illegible] Rupa (Text), Fasc. 2–3 @ -/1[illegible]		
Dharmabindu, Fasc. 1 @ -/10/- each [illegible]	1	[illegible]
Dictionary of the Kashmiri Language, [illegible]	0	1[illegible]
Gadadhara Paddhati Kālasāra, Vol. I, [illegible] @ -/10/- each	15	[illegible]
Ditto Ācārasāra, Vol. II, Fasc. [illegible]	4	6
Gobhilīya Grihya Sūtra, Vol. I	3	2
Ditto Vol. II, Fasc. 2[illegible] @ [illegible] each	3	[illegible]
Ditto (Appendix) Gobhila [illegible]	2	[illegible]
Ditto Grihya Sangraha	2	[illegible]
Haralata	0	1[illegible]
*Institutes of Vishnu (Text), Fasc. 2 @ -/1[illegible] each	1	14
Kala Viveka, Fasc. 1–7 @-/10/- each	0	10
Karmapradiph, Fasc. 1	4	6
Kātantra, Fasc. 1–6 @-/12/-each	1	4
*Katha Sarit Sagara (English), Fasc. 4–14 @ 1/- each	4	8
Kavi Kalpa Lata, Fasc. 1	11	0
Kavindravacana Samuccayah	0	10
Kiranavali, Fasc. 1–3 @ -/10/-	3	8
Krityaratnakar, Fasc. 1, @ -/10/-	1	14
Kurma Purana, Fasc. 1–9 @ -/10/- each	0	10
*Lalita Vistara (English), Fasc. 1–3 @ 1/- each	5	10
Madana Pārijāta, Fasc. 1–11 @ -/10/- each	3	0
Mahā-bhāsya-pradipoddyota, Vol. I, Fasc. 1–9; Vol. II, Fasc. 1–12;	6	14
Vol. III, Fasc. 1–10 @ -/10/- each	19	[illegible]
Ditto Vol. IV, Fasc. 1–4 @ 1/4/- each	5	0
Maitra, or Maitrayaniya Upanishad, Fasc. 1–2	1	4
Manutīkā Sangraha, Fasc. 1–3 @ -/10/- each	1	14
Mārkandeya Purana (English), Fasc. 1–9 @ 1/- each	9	0
*Markandeya Purana (Text), Fasc. 4–7 @ -/10/- each	2	8
*Mimansa Darcana (Text), Fasc. 9, 11–17 @ -/10/- each	5	0
*Mirror of Composition (English), Fasc. 4	2	0
Mugdhabodha Vyakarana, Vol. I, Fasc. 1–7 @ -/10/- each	4	6
Nirukta (2nd edition), Vol. I, Fasc. 1–2 @ 1/4/-	2	8
*Nirukta (old edition), Vol. IV, Fasc. 1–8 @ -/10/- each	5	0
Nityācārapaddhati, Fasc. 1–7 @ -/10/- each	4	6
Nityācārapradīpa, Vol. I, Fasc. 1–8, Vol. II, Fasc. 1–4 @ -/10/- each	7	8
Nyaya Vartika Tatparya Parisudhi, Fasc. 1–7 @ -/10/- each	4	6
*Nyayavartika (Text), Fasc. 2–7 @ -/10/- each	3	12
Nyayasarah	2	0
Padumāwati, Fasc. 1–6 @ 2/- each	12	0
Parāçara Smriti, Vol. I, Fasc. 2–8; Vol. II, Fasc. 1–6; Vol. III, Fasc. 1–6 @ -/10/- each	11	14
Parāçara, Institutes of (English) @ 1/- each	1	0
Paricista Parvan (Text), Fasc. 5 @ -/10/- each	0	10
Pariksamukha Sutram	1	0
Prabandhacintāmani (English), Fasc. 1-3 @ 1/4/ each	3	12
Prākrita-Paingalam, Fasc. 1–7 @ -/10/- each	4	6
Prithviraja Vijaya, Fasc. 1–3	1	14
Rasarnavam, Fasc. 1–3	3	12
Ravisiddhanta Mañjari, Fasc. 1	0	10
Saddarśana-Samuccaya, Fasc. 2–3 @ -/10/- each	1	4
Sadukti-karna-mrita, Fasc. 1–2 @ -/10/- each	1	4
Samaraicca Kaha, Fasc. 1–7 @ -/10/- each	4	6
Samaveda Sanhita, Vol. I, Fasc. 1–4, 6–10; Vol. 2, Fasc. 1–6; Vol. 3, Fasc. 1–7; Vol. 4, Fasc. 1–6; Vol. 5, Fasc. 1–8 @ -/10/- each	21	4
Sankara Vijaya (Text), Fasc. 2–3 @ -/10/- each	1	4
Sankhya Aphorisms of Kapila (English), Fasc. 2	1	0
Sankhya Pravachana Bhashya, Fasc. 2	0	10
Sāṇkhya Sūtra Vṛtti, Fasc. 1–4 @ -/10/- each	2	8
Ditto (English), Fasc. 1–3 @ 1/- each	3	0
Siva Parinahya, Fasc. 1–3 @ /10/ each	1	14
Six Buddhist Nyaya Tracts	0	10
Smriti Prakasha, Fasc. 1	0	10
Srāddha Kriyā Kaumudī, Fasc. 1–6 @ -/10/- each	3	12
Srauta Sutra of Latyayana (Text), Fasc. 1–9 @ -/10/- each	5	10
Sri Surisarvasvam, Fasc. 1–3 @ -/10/- each	1	14
Suçruta Samhitā (English), Fasc. 1 @ 1/- each	1	0
Suddhi Kaumudī, Fasc. 1–4 @ -/10/- each	2	8
Sundaranandam Kavyam	1	0
Suryya Siddhanta, Fasc. 2 @ 1/4/-	1	[illegible]
Syainika Sastra	1	0
Taittiriya Samhita (Text), Fasc. 17–45 @ -/10/- each	18	[illegible]
Taittiriya Aranyaka of Black Yajur Veda (Text), Fasc. 5–11 @ -/10/- each	4	[illegible]
Taittiriya Brahmana (Text), Fasc. 3–24 @ -/10/- each	13	12

...iya Pratisakhya (Text) ... -/10/- each		
...ndya Brahmana (Text) ... -/10/- each		
...ntra Vartika (English) ... 1/4/-		
...ttva Cintamani, Vol. II, ... Vol. III, Fasc. 1-2; Vol. IV, Fasc. 1; Vol. V, Fasc. ... V, Vol. II, Fasc. 1-12 @ -/10/- each ..	14	
...attva Cintamani Didhiti ... Fasc. 1-6 @ -/10/- each ..	3	
...attva Cintamani Didhiti ... Vol. I, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1 @ -/10/- ..	7	
...attvarthadhigama Sut... 2-3 @ -/10/- each ..	1	
...rthacintamoni, Fasc. ... -/10/- each ..	2	
...rikanda-Mandanam, ... -/10/- ..	1	1
...ul'si Satsai, Fasc. 1-	3	
...pamita-bhava-prapa... katha, Fasc. 1-14 @ -/10/- each ..	8	1?
...ttara Naishadha (Text), Fasc. 6-12 @ -/10/- each ..	4	
...vasagadasao (Text and English), Fasc. 1-6 @ 1/- ..	6	
...ajjalaggam, Fasc.	0	1
...allala Carita, Fasc. 1 ... -/10/- ..	0	1
...araha Purana (Text), Fasc. 2-14 @ -/10/- each ..	8	
...arsa Kriya Kaumudi, Fasc. 1-6 @ -/10/- ..	3	1
...ayu Purana (Text), Vol. I, Fasc. 1-6; Vol. II, Fasc. 1-7 @ -/10/- each	8	
...edanta Sutras (Text), Fasc. 7-13 @ -/10/- each ..	4	
...idhana Parijata, Fasc. 1-8; Vol. II, Fasc. 1 @ -/10/- ..	5	1
Ditto Vol. II, Fasc. 2-5 @ 1/4/- ..	5	
Ditto Vol. III, Fasc. 1 ..	0	1
...hvamitam, Fasc. 1 ..	0	1
...ādaratnākara, Fasc. 1-7 @ -/10/- each ..	4	
...hat Svayambhū Purāṇa, Fasc. 1-6 @ -/10/- ..	3	1
...hannaradiya Purana (Text), Fasc. 3-6 @ -/10/- each ..	2	
...gaśastra, Fasc. 1-6 ..	6	
...ga Sutra of Patanjali (Text and English), Fasc. 3-4 (Fasc. 3, Re. 1/-, Fasc. 4, Rs. 2/-) ..	3	

Rajasthani Series.

...escriptive Catalogue of Bardic and Historical Manuscripts.		
Sect. i: Prose Chronicles. Part i: Jodhpur State. Fasc. 1 ..	1	
Sect. i: Prose Chronicles. Part ii: Bikaner State. Fasc. 1 ..	1	
Sect. ii: Bardic Poetry. Part i: Bikaner State. Fasc. 1 ..	1	
...anikā Rāthòṛa Ratana Singhajī rī Mahesadāsòta rī Khiṛiyā Jagā ... kahī. Part i: Ḍingala Text with Notes and Glossary ..	1	
... Krisana Rukamaṇī rī Rāthòṛa rāja Prithī Rāja rī kahī. Part i: ...ingaḷa Text with Notes and Glossary ..	1	
...dic and Historical Survey of Rajputana, Chanda rāu Jèta	1	

Tibetan Series.

...arakosah, Fasc. 1-2 ..	4	0
...artika Kamdhenuh ..	1	0
...ddhastotrasangraha, Vol. I ..	2	0
...ower Ladakhi version ... Kesarsaga, Fasc. 1-4 @ 1/- each ..	4	
...yabindu (A Bilingual Index) ..	1	
...yabindu of Dharmakirti, Fasc. 1-2 ..	2	
...Sam ... Tin, Fasc. 1-4 @ 1/- each ..	4	
...Pradipah ..	1	
...s brjod dpag hkhri Śiṅ (Tib. & Sans. Avadāna Kalpalatā) Vol. I, Fasc. 1-13; Vol. II, Fasc. 1-11 @ 1/- each ..	24	
...-Phyin, Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-3; Vol. III, Fasc. 1-6 @ 1/- each ..	14	
...d-Kun-Den ..	1	0
... Tibetan Texts. The Song of the Eastern Snow Mountain ..	1	0

...es of Sanskrit Manuscripts, Fasc. 1-34 @ 1/- each ..	34	0
...to ditto (Palm-leaf and selected paper MSS.) @ 3/- each ..	6	0
...alese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ..	5	
...port on the Search of Sanskrit MSS., 1895-1900, 1901-1905, and 1906-1911 @ -/8/- each ..	1	
...alogue of the Scientific Periodicals in Calcutta Libraries ..	5	

N.B.—All Cheques, Money Orders, &c., must be made payable to "...easurer, Asiatic Society," only.

22-1-22.

Books are supplied by V.P.P.